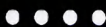

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Colecția

SINTEZE

30

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ȘI AL AMBASADEI FRANȚEI ÎN ROMÂNIA

© *Éditions Hatier*, 1994, Serge Berstein, Pierre Milza: *Histoire de l'Europe*

© *Institutul European* Iași pentru prezenta ediție în limba română

ISBN: 973-586-120-8

PRINTED IN ROMANIA

Serge Bernstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Volumul 4

Naționalismele și Concertul european Secolul XIX (1815-1919)

Traducere de Monica Timu

**Ediție îngrijită, note și comentarii
de Ovidiu Pecican**

**INSTITUTUL EUROPEAN
1998**

Introducere*

Istoria modernă a Europei, care, în accepția franceză a termenului, se sfârșește odată cu Revoluția și cu Imperiul, se caracterizează prin confruntarea a două concepții total opuse despre „sistemul internațional“. Prima dă întâietate mișcării forțelor centrifuge. Ea are tendința să perpetueze împărțirea bătrânului continent în națiuni diferite și se bazează pe doctrina „echilibrului european“, potrivit căreia nici un stat nu trebuie să aibă o putere atât de mare încât să poată să impună celorlalte state dominația sa politică. A doua, din contra, intenționează să realizeze regruparea continentului sub autoritatea uneia dintre țările componente: ea ține deci de o dorință de unificare.

Or, aceste tendințe de restabilire a unității distruse și transformată într-un mit („romanitatea“, „creștinătatea“, Carol cel Mare, Sfântul imperiu de origine germanică) au fost concepute permanent ca niște forme de dominație, și din această cauză linia de delimitare dintre țările care își au originea într-una din aceste ideologii este foarte simplă. Din prima ideologie se trag statele mici și în general toate țările care, într-un moment al istoriei, s-au temut că vor deveni ținta tendințelor imperialiste ale marilor puteri. De cea de-a doua se leagă națiunile al căror dinamism le-a situat în frunte și care cer să-și asume moștenirea unei comunități de destine, care de mai multe ori fuseseră adunate la un loc de dorința de unificare.

Împărat „roman“, și în această calitate moștenitor al unei viziuni despre lume care nu putea să fie decît universală, Carol Quintul (1500-1558) încearcă să introducă în realitatea euro-

peană esența unui titlu pe care sfârșitul Evului Mediu îl transformase într-o ficțiune. Cu Filip al II-lea (1527-1598) și pretențiile Habsburgilor din Spania tinde să se impună, într-o Europă sfîșiată de Reformă, o concepție catolică foarte strictă. În timpul lui Ferdinand al II-lea (1578-1637), acțiunile Habsburgilor din Viena și ale aliaților lor din Războiul de 30 de ani (1618-1648) sînt animate de spiritul recuceritor al Contrareforme. Iar cînd Franța revoluționară se aruncă la rîndul ei în aventura unei cuceriri europene, o face în numele „ideilor noi“ pe care le răspîndise în Europa întreagă o jumătate de secol de emulație filosofică.

Aceste tentative cu caracter imperialist eșuează una după alta, contracarate de rezistența încăpățînată a națiunilor, care transformă în doctrină ideea salvatoare a „echilibrului european“. Dar fiecare dintre ele își lasă amprenta în Europa. În zorii „Epocii moderne“ aceasta nu este decît un agregat nedefinit de grupuri rivale care în secolul Luminilor asistă la nașterea unui început de conștiință colectivă. Revoluția franceză, cuceririle napoleoniene, ale căror repercusiuni se fac resimțite mai mult sau mai puțin de la un capăt la celălalt al continentului, apoi coaliția popoarelor pe care imperialismul francez le-a făcut să se autodescopere (mitului bătăliei de la Valmy i se opune cel al bătăliei de la Leipzig, Bătălia Națiunilor împotriva armatelor napoleoniene din octombrie 1813) sînt pe drept cuvînt evenimente de răsunset european.

Înfrîngerea lui Napoleon marchează eșecul unei tentative de unificare imperialistă, dar pentru istoria Europei ea înseamnă în același timp și o dată importantă, în sensul că această înfrîngere le descoperă europenilor puterea pe care o pot căpăta interesele și forțele lor reunite. Desigur, solidaritatea care s-a creat între adversarii Franței imperiale nu are șansa să dureze decît dacă, dincolo de alianțele dictate de moment, națiunile care formează Europa iau hotărîrea să nu lase în voia soartei raporturile dintre ele și dacă reușesc să promoveze formule care să exprime comunitatea de intenții, într-o politică comună.

Or, zece ani după victoria națiunilor coalizate, realitățile aveau să arate cum ar fi trebuit privite iluziile create de Congresul de la Viena. Într-adevăr, de-a lungul anilor ce au urmat restaurației Vechiului Regim, urmările ideilor răspândite de Franța revoluționară acționează asupra Europei refăcute ca un impuls spre schimbare. Liberalismul modifică puțin câte puțin conținutul monarhiilor celor mai conservatoare. Naționalismul nu ocolește nici unul dintre edificiile politice realizate cu trudă de-a lungul secolelor, cu ajutorul războaielor, a căsătoriilor și a moștenirilor, într-o Europă în care un popor constituie un bun patrimoniu care se lasă moștenire generațiilor viitoare. Europa își schimbă aspectul, dar frământările care o clatină sînt resimțite de întreg continentul. Acum ia naștere o „opinie europeană“, iar înmulțirea congreselor de tot felul, care au drept scop să aprobe transformările ce au loc, reprezintă dovada că trezirea conștiinței de sine din 1815 se prelungește pe tot parcursul secolului. Pînă unde merge această trezire a conștiinței? Nu atît de departe dacă se ia în considerare reluarea războaielor între popoarele Europei. Dar dacă se ține cont de eforturile reale, dar încă confuze cu siguranță, depuse pentru obținerea unor rezultate concrete, trebuie să admitem că noțiunea de *Europa* înregistrează progrese permanente.

De la Sfînta Alianță la congresele europene din a doua jumătate a secolului, care încearcă să rezolve conflictele coloniale sau certurile dintre marile puteri, se realizează o organizație europeană încă nu prea bine definită, care înlocuiește tentativele hegemonice din secolele precedente. Bineînțeles, ea nu atenuază avîntul naționalismului, care pare să învingă în acest secol al naționalităților triumfătoare. Cel puțin apare clar faptul că Europa își descoperă interese comune, simte nevoia unei solidarități reale, care o ajută să se contureze în conștiințe chiar în momentul în care vacarmul și furia înfruntărilor naționale par să ocupe primul plan al scenei europene.

Partea I

(1815-1848)

APARIȚIA UNEI EUROPE LIBERALE

Capitolul 1

RECONSTRUCȚIA EUROPEI ȘI SFÎNTA ALIANȚĂ

■ *Imediat după înfrângerea lui Napoleon, învingătorii organizează Congresul de la Viena pentru a redesena harta Europei. Trebuie să se șteargă pur și simplu un sfert de secol de frământări revoluționare pentru a se reveni la Vechiul Regim.*

■ *Congresul se angajează deci într-o acțiune de restaurație. Splendoarea unei epoci minunate, după care suspină prinții și marea nobilime, afirmarea principiului legitimității dinastice, revenirea la intrigile și manevrele diplomației din secolul al XVIII-lea: este momentul sărbătoririi unei epoci de aur pe care Europa încearcă să o reînvie.*

■ *Congresul de la Viena va încerca să satisfacă pretențiile celor patru învingători ai lui Napoleon, răspunzând în limitele posibilităților la imensa lor foame de teritorii. Va încerca de asemenea să restabilească un echilibru între marile puteri pe care Napoleon le-a supus și dintre care nici una nu ar mai accepta de acum înainte ca acest echilibru să fie repus în discuție spre profitul rivalelor sale. În acest joc, ambițiile monarhilor își găsesc satisfacție, dar nu și aspirațiile naționale, care au jucat un rol atât de important în căderea Imperiului.*

■ *Dar există și reversul medaliei. Pentru a păstra Europa croită după măsurile vechilor dinastii, neluînd în seamă în mod deliberat dorințele și aspirațiile popoarelor, comunitatea suveranilor de pe continent trebuie să pregătească mijloacele de constrângere care îi vor permite să facă*

față mișcărilor de protest previzibile. Îmbrăcat în accentele mistice ale „Sfintei Alianțe” sau în realitățile mai concrete ale „sistemului Metternich”, ia ființă în 1815 un pact de asistență mutuală între monarhi împotriva frământărilor revoluționare, și pînă în 1823 acesta permite împiedicarea tuturor mișcărilor liberale sau naționale europene.

■ *Dar această solidaritate silită dintre puterile europene, realizată împotriva supunerii în discuție a ordinii din 1815, este de scurtă durată: nu după mult timp această ordine din 1815 este contestată.*

Odată Imperiul distrus, Europa trebuia reconstruită. Revoluția, apoi Napoleon au trasat și retrasat frontierele statelor, reducînd teritoriul unora, mărinđ puterea altora, rezolvînd repede totul, fără drept de apel și fără să țină prea mult cont de aspirațiile și interesele popoarelor. Prusia și-a pierdut jumătate din teritoriu, dar supușii săi, ca suveranii de Saxa și Bavaria, au fost recompensați pentru relativa lor fidelitate, cu titlul de regi și cu cîștiguri teritoriale.

Revoluția și Imperiul au modificat în aceeași măsură componența Europei ca și frontierele. Introducerea Codului civil, abolirea privilegiilor, a iobăgiei, a dijmei, a drepturilor feudale, crearea unei administrații coerente și centralizate, instituții judiciare reorganizate după modelul francez, o mai mare toleranță religioasă, toate acestea însemnau că o întreagă structură pluriseculară, aparținînd Europei monarhice, s-a făcut țandări.

Încă și mai importante erau răsturnările revoluționare care s-au produs în conștiințe. Europa din 1815 vorbea o nouă limbă: libertate, egalitate în fața legii, dreptul popoarelor de a-și hotărî soarta deveniseră principii exprimate în mod curent, iar influența lor era așa de mare încît suveranii Vechiului Regim, învingătorii lui Napoleon, au trebuit să apeleze la ele pentru a-și ridica poparele împotriva „tiranului francez”.

Imediat după victoria asupra Franței, în euforia care urmează după căderea celui care de cincisprezece ani făcea Europa să tremure, fiecare așteaptă de la pace împlinirea speranțelor și intereselor. Marile puteri victorioase intenționează

aproape toate să „reinstaleze civilizația“, adică să șteargă cu buretele noutățile introduse pe continent de spiritul revoluționar. Dar, se vede destul de repede că este imposibil să se reconstruiască Europa fără să se țină cont de popoarele care au participat la doborârea lui Napoleon. La care se adaugă poftele nemăsurate, adesea opuse, ale învingătorilor, care fac indispensabilă recurgerea la arbitraj și la realizarea unui acord.

Pentru a armoniza „restaurația“, pentru a angaja națiunile europene în elaborarea „noii ordini“ care trebuie să o anuleze pe cea stabilită de Revoluție, în 1814 se reunește Congresul de la Viena. Este prima adunare în care sînt reprezentate toate națiunile Europei și care marchează punctul de plecare, este adevărat, modest, al eforturilor de organizare a continentului.

„Congresul nu merge, dansează“, exclamă încîntat bătrînul prinț de Ligne, supraviețuitor octogenar al fastului diplomatic din secolul trecut, și care va plăti cu viața patriciparea prea activă la distracțiile organizate în culisele Congresului. Curios Congres la urma urmelor, această adunare organizată pentru a discuta un subiect mai grav decît toate – reorganizarea Europei – și care apare în ochii contemporanilor ca o mare sărbătoare a Vechiului Regim reînviat...

Nimic nu lipsește ca să întărească această impresie de sărbătoare continuă pe care o oferă întrunirea de la Viena: nici calitatea participanților, nici aspectul festivităților. Din toată Europa, mai multe mii de persoane se îndreaptă spre capitala Habsburgilor. Două sute treisprezece delegații oficiale se instalează aici împreună cu personalul lor; la care se adaugă cincisprezece membri ai familiilor domnitoare și mai mult de două sute de prinți de tot felul. Pînă în iunie 1815, dineurile, recepțiile, balurile mascate, vînătorile de proporții se succed unele după altele fără întrerupere. Întoarcerea din insula Elba și cele „O sută de zile“ abia dacă tulbură înșiruirea de distracții.

Dar sărbătorile care marchează restaurația Europei Vechiului Regim, scăpată de coșmarul pe care îl trăiește de douăzeci și cinci de ani, nu împiedică intrigile să-și urmeze cursul. Această renaștere a moravurilor diplomatice din secolul al

XVIII-lea este deosebit de prielnică spionajului, corupției, aventurilor galante. Pentru a reconstrui Europa viitorului se revine fără complexe la Europa trecutului, simbol semnificativ al dorinței de restaurație pe care o simte majoritatea celor prezenți la Congresul de la Viena.

„Liderii“ europeni

În realitate, participarea delegațiilor venite dintr-o mulțime de țări este o păcăleală. Micile puteri invitate la serbări sînt ținute departe de dezbateri. Soarta Europei este hotărîtă de delegații marilor puteri, iar oamenii politici cei mai importanți aranjează pe continent un teatru pe măsura suveranilor din Vechiul Regim, ai căror reprezentanți sînt la Viena.

Rolul principal îl are britanicul Castlereagh, spirit flexibil și subtil sub o aparență glacială, temperament practic care nu se împiedică deloc de rigiditatea protocolară a diplomaților de modă veche. Trebuie spus că el are toată libertatea de acțiune necesară pentru a face auzită vocea Angliei, care, preocupată în principal de avantajele comerciale și coloniale, nu așteaptă de la congres nici o mărire teritorială, ci numai refacerea echilibrului european.

Acesta este și obiectivul urmărit de șeful delegației austriece, prințul de Metternich, diplomat abil și prudent, care, după ce l-a sfătuit pe împăratul Francisc să se apropie de Franța imperială, s-a arătat apoi a fi un făuritor deosebit de activ al înfrîngerii lui Napoleon. Dar echilibrul european așa cum îl concepe Metternich este deosebit de cel al lui Castlereagh în două puncte esențiale. Mare senior al Vechiului Regim, orbit de ura împotriva Revoluției, cancelarul austriac consideră că echilibrul nu se poate realiza decît într-o Europă strict conservatoare, în care cea mai mică velleitate de schimbare ar fi imediat reprimată; și apoi el estimează că această condiție nu poate fi realizată decît dacă edificiul european, restaurat de puterile coalizate, este garantat de puterea conservatoare a Austriei.

De acord asupra principiului dar nu și asupra metodelor, Metternich și Castlereagh au amîndoi același adversar: țarul Alexandru I, care, de cele mai multe ori, conduce personal delegația rusă aflată doar cu numele sub autoritatea ministrului afacerilor străine, Nesselrode. Alexandru se consideră, și nu chiar fără motiv, drept principal autor al coaliției care a dărîmat puterea napoleoniană. Numai că își însușește în întregime ambițiile europene ale învinsului. Într-adevăr, visul său este să realizeze prin Congresul de la Viena o federație a statelor europene pe care să o conducă el. Acest proiect al unei Europe unite provoacă îngrijorarea austrieicilor și a englezilor, cu toate că motivul neliniștii lor este diferit. Dacă se adaugă faptul că țarul este foarte interesat de acel „bolnav al Europei“, cum este pe cale să devină Imperiul otoman, în scopul de a plasa sub protectoratul său popoarele ortodoxe din Balcani (ceea ce îl transformă în concurentul Austriei, care consideră peninsula balcanică drept domeniul său rezervat de expansiune), dar și în scopul de a pune mîna pe Strîmtori, care i-ar permite accesul în Mediterana orientală (spre marea spaimă a englezilor, a căror hegemonie în această zonă este exclusivă), se va înțelege fără mare greutate că dezbinarea învingătorilor a distrus destul de repede solidaritatea iluzorie din timpul luptelor.

Alături de aceste trei figuri marcante ale politicii europene, ceilalți nu sînt decît niște figuranți, chiar și regele Prusiei, Frederic Wilhelm al III-lea, și ministrul său, Hardenberg, care devin auxiliarele țarului în schimbul unor promisiuni teritoriale. Pînă și abilul Talleyrand, atît de în largul său în acest mediu de aristocrați din secolul al XVIII-lea, și care reușește să facă în așa fel încît să se uite că Franța este o putere învinsă profitînd de rivalitățile dintre puterile coalizate, nu poate evita ca țara sa să fie transformată într-un actor cu rol secundar.

Plasîndu-se în mod tactic și cu aprobarea lui Ludovic al XVIII-lea pe terenul legitimității și dreptății – „care este necesar tuturor“ – Talleyrand devine la Viena purtătorul de cuvînt al statelor mici, opunînd sistemului împărțirii în scopul echilibrului, ideea că „suveranitatea nu poate fi obținută doar prin simpla cucerire și nici nu poate fi transmisă cuceritorului dacă

suveranul nu i-o cedează“. Cu toate acestea, pînă la urmă proiectele britanice și austriece au fost cele care au învins, iar Congresul de la Viena trece la noua împărțire a Europei pe baza principiului echilibrului.

Europa din 1815

Dominată de grija de a asigura echilibrul european, „opera“ teritorială a Congresului de la Viena găsește un pretext oferit de pretențiile lui Talleyrand: restaurarea dinastiilor *legitime*. Imprudentă asimilare! Dinastiile legitime vor deveni în ochii multor europeni complicele tratatelor care calcă în picioare aspirațiile naționale ale popoarelor. Într-adevăr, echilibrul se potrivește cu foamea de putere a învingătorilor. Anglia este cea mai abilă. Satisfacțiile pe care le cere sînt de ordin colonial, iar în Europa nu obține pentru ea decît puncte de sprijin sau baze navale: insulița Hellgoland, în apele Danemarcei; în Mediterana, Malta și insulele Ionice, care, alături de Gibraltar, pe care îl deține de un secol, îi permit să domine întreaga mare din punct de vedere strategic. În plus, ea mai reușește o lovitură de maestru în scopul de a interzice francezilor orice acțiune înspre coasta flamandă și Anvers: constituirea unui regat unic, format din Belgia și Olanda, care formează regatul Țărilor de Jos, încredințat familiei de Orania.

O atitudine atît de moderată nu se potrivește cu dorința de putere a celorlalți învingători. Rusia, fără să obțină tot ce dorea (oare nu dorea ea ca Europa să se unească sub autoritatea sa?) este totuși cel mai bine recompensată. Două treimi din Polonia, incluzînd Varșovia, măresc penetrarea sa în direcția Europei Centrale. Obținerea Finlandei în nord și a Basarabiei luată sultanului, la sud, o fac să înainteze spre cele două spații maritime care mărginesc acest continent european pe care visează să-l domine.

Daș probabil că transformările sînt mai importante pentru Austria și pentru Prusia. Aceasta din urmă primește Pomerania

și o mare parte din Renania. Ea nu este încă prima putere în Europa, așa cum o făcuse să spere sprijinul acordat de țară, dar înaintează cu pași mari pe acest drum. Cu atât mai mult cu cât Austria, printr-o mutație ale cărei consecințe se pare că nu le-a observat nimeni, își vede susținută vocația ei meridională, ceea ce îi îndepărtează atenția de teatrul german. Reluarea în posesie a Tirolului și a Salzburgului pînă la Bavaria nu face decît să consfințească o poziție anterioară Revoluției. Dar ea primește, pe lîngă provinciile Ilirice, cea mai mare parte a nordului Italiei, care formează Regatul lombard-venețian. Iar situația sa de putere transalpină se consolidează încă prin venirea la putere a arhiducelui Ferdinand în marele ducat al Toscanei, iar în ducatul de Parma, a fostei împărătese a francezilor, Maria Luiza de Austria, a doua soție a lui Napoleon I.

Aceste măriri de teritoriu nu puteau să se facă fără să trezească nemulțumirea unora dintre foștii participanți la coaliție, victime ale lăcomiei marilor puteri. Acesta era cazul Suediei, unde Bernadette, devenit prinț regal, s-a îndepărtat de țara natală și de vechile sale convingeri revoluționare și a mers pînă acolo încît, în timpul campaniei din 1814-1815, a condus un corp de armată suedez alături de Aliați. Lipsită de Pomerania suedeză atribuită Prusiei, de Finlanda, de care profită Rusia, în compensație Austria primește Norvegia. Frumos exemplu de revenire la obiceiurile diplomatice din secolul al XVIII-lea, care sînt de altfel confirmate de împărțirea Poloniei între cele trei puteri, Austria, Prusia și Imperiul țărilor, pentru care „o parte din Polonia“ era elementul lor diplomatic tradițional.

Marea învinsă în războiul pe care ea însăși l-a pornit împotriva Europei, Franța, își vede teritoriul micșorat dar nu împărțit, fiind în general redusă la frontierele sale din 1789. Suspiciunea persistă totuși în privința intențiilor sale, și o centură de state-tampon se constituie în jurul ei pentru a bloca în viitor o eventuală expansiune. Țările de Jos, Renania prusacă, Confederația elvețiană, a cărei neutralitate este proclamată, Regatul Savoiaard, mărit cu fosta Republică genoveză, sînt tot

atâtea bastioane însărcinate cu supravegherea „Marii Națiuni“ în interiorul căreia, în ciuda legitimității restaurate, se simte clocotind spiritul revoluționar. În același timp, cei care conduc jocul Congresului de la Viena reușesc să șteargă cu buretele de pe fața Europei douăzeci de ani de politică de cucerire și de anexări și lasă să supraviețuiască doar imaginea unei Franțe revoluționare maltratată de monarhii Vechiului regim, a unei Franțe depozitară a principiilor generoase din 1789, despre care se uită că nu au fost defel aplicate deși a existat posibilitatea de a o face, în sfârșit, a unei Franțe care rămîne speranța popoarelor europene decepționate de un congres de la care au sperat altceva decît restaurarea pur și simplu a Vechiului regim.

Către Franța se îndreaptă privirile patrioților polonezi, înglobați împotriva voinței lor în statul prusac, austriac și rus, ale belgienilor supuși unui prinț străin, ale italienilor care au putut spera un moment unificarea apropiată a țării lor și care sînt disperați văzînd-o dezmembrată în șapte state, chiar și ale germanilor, împărțiți în 39 de regate sau principate, al căror singur lucru comun este o Dietă neputincioasă, simbol derizoriu al unui vis de unificare sfărîmat. Cît despre popoarele creștine din Balcani, pe care Imperiul le-a făcut să întrevadă posibilitatea de a scăpa de sub jugul secular al sultanului otoman, speranța emancipării lor se spulberă odată cu iluziile Europei.

Pentru că au încercat să reconstruiască continentul ignorînd aspirațiile pe care Revoluția le-a trezit în sînul popoarelor, pentru că, din ură față de noile idei sau de frica consecințelor acestora, au preferat principiul autorității principiului consimțămîntului la sentimentele naționale, făuritorii Congresului de la Viena s-au condamnat singuri să nu-și poată menține realizările decît cu prețul unei politici de forță. La această necesitate trebuiau să răspundă intențiile „Sfintei Alianțe“.

Sfînta Alianță – mit și realitate

Începînd din 1814, națiunile coalizate au avut grijă să-și precizeze atitudinea viitoare pentru a evita repetarea evenimentelor revoluționare. În martie 1814, în timp ce campania din Franța era departe de a fi finalizată, guvernul britanic a propus aliaților săi ruși și austrieci să încheie o alianță pentru douăzeci de ani îndreptată împotriva Franței. Pactul de la Chaumont a ratificat acest acord ce trebuia pentru viitor să plaseze Franța pe o poziție de națiune învinsă și suspectă.

Bineînțeles, imediat după Congresul de la Viena, neînțelegerile dintre aliați, exploatate cu abilitate de Talleyrand, care făcea eforturi să creeze o imagine liniștitoare Franței redevenită sub egida Bourbonilor, o putere plină de respect față de ordinea stabilită, au făcut ca hotărârile pactului să devină perimate. Cu toate acestea, spiritul contrarevoluționar al învingătorilor din 1815 rămîne cu atît mai mult baza sistemului internațional. Astfel, după cîteva săptămîni de la congres, sub impulsul țarului Alexandru, Austria, Prusia și Rusia semnează tratatul numit al „Sfintei Alianțe“, care, în lipsa unui aranjament clar, avea meritul de a preciza principiile de bază potrivit cărora noii stăpîni ai Europei intenționau să instaureze noua ordine internațională.

Textul, pus sub semnul „Preasfintei și Indivizibilei Treimi“, stipula în primul articol:

„Conform cuvintelor din Sfînta Scriptură, care cere tuturor oamenilor să se considere frați, cei trei monarhi contractanți vor rămîne uniți prin legăturile unei fraternități adevărate și indestructibile și, considerîndu-se compatrioți, își vor acorda în orice ocazie și în orice loc asistență, ajutor și sprijin; apărînd în fața supușilor și armatelor lor ca niște părinți, ei vor conduce sub impulsul aceluiași spirit de fraternitate de care sînt animați, la protejarea religiei, a păcii și dreptății...”

Este de-a dreptul ciudat acest document, care pretinde că sprijină acțiunea politică pe percepțe religioase, și care reu-

nește semnăturile celor mai puternici suverani catolici, a ocrotitorului ortodocșilor și a conducătorilor protestanților germani. Document neclar, care nu angajează în mod concret pe nici unul dintre semnatori, dar care, prin însăși neclaritatea sa, pare a fi deosebit de amenințător pentru liberalii europeni. În sfârșit, document care devine lipsit de orice semnificație reală de îndată ce Regatul Unit refuză să garanteze acest text, pe care Castlereagh îl califică drept „monument de misticism și de prostie“, iar Franța aderă la el cu entuziasm pentru a intra în grațiile țarului Alexandru.

Dar, așa cum se va întâmpla o sută treizeci de ani mai târziu la Yalta, un mit a luat naștere, cel al „Sfintei Alianțe“ a despoților îndreptată împotriva popoarelor; interpretare simplistă a unei stări de spirit reale, care, de altfel, nu va întârzia să se concretizeze printr-o acțiune dintre cele mai realiste a diplomaților europeni Castlereagh și Metternich. Într-adevăr, mai mult decât proclamația zgomotoasă datorată efuziunilor mistice ale țarului, acțiunile care urmează dezvăluie adevărata față a suveranilor autoritari, îndreptată împotriva aspirațiilor populare apărute în timpul Revoluției.

Mai întâi este realizat tratatul „Cvadruplei Alianțe“, semnat la 20 noiembrie 1815 (în aceeași zi cu al doilea tratat de la Paris), îndreptat împotriva Franței, în momentul în care regimul solid restaurat de Bourboni o face să pară mai mult decât nesigură în ochii foștilor coaliți. Reînnoind dispozițiile pactului de la Chaumont, acest pact întărește alianța dintre învingători împotriva unei eventuale reveniri a expansionismului francez.

În al doilea rând, se stabilește cu această ocazie organizarea unor întâlniri periodice a suveranilor semnatori ai Cvadruplei Alianțe pentru a-și coordona politicile în vederea prevenirii acestui pericol și a asigurării „păcii și prosperității popoarelor“, altfel spus, un statu-quo favorabil învingătorilor. Ia naștere astfel un „acord european“, fără instituții organice, dar care, datorită acțiunii conjugate a lui Alexandru I, a lui Castlereagh și a lui Metternich, dă politicii europene o aparență de unitate.

În sfârșit, trebuie menționată, în cursul acestor „congrese“, influența hotărâtoare pe care a avut-o cancelarul austriac. Acesta din urmă reușește să-și convingă colegii să intervină peste tot acolo unde se manifestă cea mai neînsemnată veleitate liberală, în scopul de a înăbuși din fașă mișcările care ar putea fi amenințătoare pentru liniștea Europei. Menținerea sa în fruntea guvernului de la Viena pînă în 1848 a dus la concluzia că el aplica Europei în mod deliberat acel „sistem Metternich“ care apare mai ales ca o succesiune de reacții de circumstanță în momente cu caracter identic.

Primul dintre aceste „congrese“ europene, cel de la Aix-la-Chapelle din 1818, pune capăt, oficial cel puțin, situației de excepție a Franței în contextul unei Europe restaurate. Ducele de Richelieu, ministrul de externe al lui Ludovic al XVIII-lea, obține aici prietenia țarului, iar în schimbul unor garanții de „bună purtare“ oferite de Paris, evacuarea teritoriului francez. Tot acum Franța este reintegrată în acordul european și aderă la Cvadrupla Alianță. În aparență, neîncrederea manifestată de semnatarii acordului din 1815 față de leagănul Revoluției dispare. În realitate, prudența îi împinge pe aliații de ieri să reînnoiască, printr-un tratat secret, asigurările mutuale pe care și le-au oferit cu dărnicie împotriva aliatului de astăzi.

Succesul și fragilitatea noii ordini europene

Reuniunile „la vîrf “ care urmează după Congresul de la Aix-la-Chapelle ilustrează funcționarea sistemului, care îi mulțumește pe suveranii absoluți amenințați de revendicările liberale și naționale ale popoarelor europene. Mai întîi a avut loc intervenția Austriei, autorizată de congresele de la Karlsbad¹ (august 1819) și de la Viena (1820), în statele germane în care au luat amploare mișcările liberale – încurajate de o asociație studentască, *Burschenschaft* – după care represiunea s-a extins

în toată Germania. A urmat apoi, la congresele de la Troppau (octombrie 1820) și de la Laybach (ianuarie 1821), hotărîrea de a încredința Austriei sarcina de a-l reinstala pe tron, cu toate prerogativele puterii, pe regele celor Două Sicilii, Ferdinand I, care, în urma unei insurecții organizate de „carbonari“, a fost silit să ofere supușilor săi o constituție. La 23 martie 1821, o armată austriacă intră în Neapole, anulează imediat hotărîrile constituționale și acțiunile guvernului liberal și dă semnalul unei reacții violente care se extinde repede în Lombardia și în Piemont.

În martie 1821, în Piemont s-a declanșat o mișcare revoluționară inițiată de studenții torinezi și de garnizoana din Alexandria, care l-a obligat pe bătrînul rege Victor Emmanuel să abdice în favoarea fratelui său, Carol Felix, și să încredințeze regența vărului său, Carol Albert, duce de Carignan, care, înainte de a fugi, a aprobat o constituție copiată după modelul spaniol din 1812. Aceasta nu a apucat să fie aplicată. Încă din primele zile ale lunii aprilie, acțiunea conjugată a soldaților lui Carol Felix, refugiat la Modena, și a trupelor austriece care au fost chemate în ajutor, pune capăt tentativei liberalilor piemontezi. „Iată ce înseamnă o revoluție înăbușită la timp“, va spune Metternich, care devenea stăpînul întregii peninsule și în același timp jandarmul Europei.

A urmat, în sfîrșit, satisfacția dată Bourbonilor din Franța de Congresul de la Verona (octombrie 1822) care, cu binecuvîntarea Sfintei Alianțe, le-a oferit posibilitatea să-i zdrobească pe liberalii spanioli care îl obligaseră pe Ferdinand al VII-lea, Bourbonul din Spania, să pună în vigoare Constituția din 1812. Armata formată din 100 000 de oameni, comandată de ducele de Angoulême, va înfrînge repede rezistența forețelor liberale, deschizînd calea unei represiuni atît de violente încît, pentru a scăpa de răzbunarea lui Ferdinand al VII-lea, numeroșii liberali vor căuta adăpost în garnizoanele și pe navele franceze. Dezgustat, ducele de Angoulême va refuza titlul de duce de Trocadero (de la numele bătăliei hotărîtoare care s-a dat la 31

august 1823), care i-a fost oferit de suveranul reinstalat, și se va grăbi să părăsească țara.

La sfîrșitul anului 1823, Sfînta Alianță pare că a triumfat peste tot acolo unde s-au manifestat forțele revoluționare. Cu toate acestea, la impactul cu realitatea, coeziunea acesteia s-a arătat a fi imperfectă. Acord de circumstanță, ea a permis Austriei să-și păstreze și chiar să-și consolideze poziția din Italia, iar Bourbonilor să încerce să dea regimului lor puțin din acea strălucire militară care, după prăbușirea Imperiului, în mod evident le lipsea. Dar este din ce în ce mai clar că pericolul re-nașterii expansiunii franceze fiind îndepărtat, nu mai există nici un punct comun între o Anglie, orientată către un viitor în care liberalismul își are locul său, și puteri ca Rusia și Austria, care își dau silința să șteargă și ultima urmă de influență exercitată de Revoluția franceză asupra europenilor. Venirea la putere a lui Canning în Marea Britanie, succesor al lui Castlereagh după sinuciderea acestuia din urmă, în 1822, și adversar hotărît al politicii de intervenție antiliberală, accentuează și mai mult această tendință și nu lasă nici o speranță lui Metternich. „Aceasta este una din catastrofele cele mai îngrozitoare care puteau să mă lovească“, va spune el.

Cît despre Franța, dacă suveranii săi înclină în sufletul lor pentru o restaurație totală a Vechiului Regim, experiența amară a exilului recent îi determină să nu disprețuiască prea tare o opinie publică atașată în mod deosebit de cuceririle revoluționare și extrem de sensibilă la orice încercare de schimbare a acestora.

Atîta vreme cît se menținea acel *statu-quo* obținut prin tratatele din 1815, acordul Sfintei Alianțe putea să se hrănească cu iluzia existenței sale. Putea chiar să supraviețuiască unor mișcări de o amploare limitată, ca acelea care s-au desfășurat între 1820 și 1823 în Germania, Italia și Spania. Dar, în momentul în care repunerea în discuție a ordinii internaționale fixate de Congresul de la Viena ar fi putut găsi sprijinul unei mari puteri europene, sistemul ar fi fost în mod iremediabil condam-

nat. Intervenția franceză în Spania, al cărei principiu a fost condamnat de Anglia lui Canning, avea să fie ultimul ei succes.

Cîțiva ani mai târziu, avîntul mișcărilor liberale și naționale, ațîțate de contaminarea permanentă cu ideile Revoluției franceze, avea să deschidă o primă breșă în sistemul european instaurat imediat după înfrîngerea armatelor napoleoniene. Pînă în 1870, liberalismul și mișcarea de emancipare a națiunilor se vor consacra distrugerii sistematice a rezultatelor reacționare ale Congresului de la Viena.

Capitolul 2

1830. PRIMELE VICTORII ALE LIBERALISMULUI

■ *Stabilită de Congresul de la Viena, ordinea europeană din 1815 nu întârzie să fie serios zdruncinată de aspirațiile naționale și liberale ale popoarelor de pe continent, moștenire a perioadei revoluționare; aceste tensiuni vor măcina rapid edificiul ridicat de suveranii Vechiului Regim.*

■ *Dintre aceste mișcări, cea mai dinamică este fără îndoială trezirea naționalităților. Izvoarele sale sînt variate: dreptul popoarelor de a-și hotărî singure soarta potrivit concepției propăvăduite de revoluționarii francezi, sau „spiritul popular” bazîndu-și realitatea pe trecutul unei comunități care și-a dovedit existența de-a lungul istoriei și se impune indivizilor. Dar amenințarea pe care o exercită asupra Europei făurită de Congresul de la Viena rămîne aceeași. Ea tinde să dezintegreze statele multinaționale constituite la Viena și să reunească națiunile împărțite între mai multe state.*

■ *Insurecția grecească din 1820, îmbinată cu forța mișcării filioelenice și cu interesele naționale ale Rusiei, Angliei și Franței, va sfîrși în 1830 cu independența Greciei, prima lovitură dată acordului european de la Viena.*

■ *Reacția populară împotriva unei politici deliberate de revenire la Vechiul Regim, revoluția franceză din 1830 marchează prăbușirea dinastiei legitime restaurată în 1815. Este oare revoluția din 1830 semnalul ridicării întregii Europe împotriva hotărîrilor Congresului de la Viena? Este foarte posibil: Belgia se răscoală împotriva suveranului Țărilor*

de Jos, polonezii scutură jugul țarist, în Germania și Italia o vie agitație pare să constituie preludiul revoluției.

■ *Dacă în sfera de influență a marilor state liberale, Anglia și Franța, principiile naționale și liberale triumfă (Belgia își câștigă independența, în peninsula iberică se instalează suverani liberali), acolo unde domină monarhiile reacționare din Europa centrală și de est este victorioasă represiunea: insurecția poloneză sau mișcările italiene și germane sînt zdrobite.*

Imediat după intervenția franceză în Spania, ordinea europeană restaurată de Congresul de la Viena și supravegheată de Sfînta Alianță este repusă brusc în discuție de mișcările populare de sorginte liberală și națională. Controlate pentru scurt timp de „acordul european“, aceste mișcări reîncep cu mai multă forță imediat ce apar primele fisuri în „sistemul“ lui Metternich. Independența coloniilor portugheze și spaniole din America Latină, obținută începînd din 1824, a arătat fragilitatea Sfînteii Alianțe în momentul în care erau în joc interesele antagoniste ale membrilor săi. Succesul unei mișcări naționale apărută la începutul deceniului 1820, cea a grecilor, îi va da o lovitură mortală și va deschide calea unui val revoluționar care, în 1830, ia amploare la scară europeană.

Trezirea „națiunilor“

Pentru a înțelege evenimentele care au drept cadru cea mai mare parte a Europei continentale de după Congresul de la Viena și care vor constitui „urzeala“ istoriei europene pînă în 1914 și chiar după această dată, trebuie să ne întoarcem în trecut și să vedem originea și semnificația principiului de „naționalitate“.

Termenul de „naționalitate“ apare în primul sfert al secolului al XIX-lea și a fost folosit prima oară de Dna de Staël în cartea sa, *Despre Germania*, apărută în 1810. Dar se va răspîndi

de abia în jurul anului 1830 și va avea următorul sens: „condiția unei comunități umane care formează în mod real sau dorește să formeze o națiune diferită de celelalte, în virtutea originilor, tradițiilor și intereselor comune“ (*Dicționarul Academiei*). Or, imediat după tratatul din 1815, care reîmparte teritoriile și popoarele Europei între învingătorii lui Napoleon, numeroase „națiuni“ nu formează state, fie din cauză că ele sînt înglobate într-o structură politică cuprinzînd alte elemente (Imperiul austriac), fie, din contră, pentru că națiunea este împărțită între state diferite (națiunea poloneză, cea italiană sau cea germană). Principiul naționalităților presupune în teorie ca statul să coincidă cu națiunea, iar mișcarea naționalităților din secolul al XIX-lea are drept scop tocmai această identificare pentru a forma statele naționale.

Aceste mișcări au două surse principale. Prima este Revoluția franceză, a cărei idee forte în politica externă este aceea a „dreptului popoarelor de a-și hotărî singure soarta“. Această teză a naționalității conștiente de sine, care se va regăsi la italianul Mazzini și care presupunea și noțiunea de voință a popoarelor, se opunea principiului însuși al Vechiului Regim, potrivit căruia durata (timpul) era creatorea legitimității, ceea ce însemna că popoarele care au ajuns să trăiască împreună din dorința unuia sau altuia dintre suverani trebuie să rămîină în continuare integrate în edificiul istoric respectiv.

Franța revoluționară și-a răspîndit principiile în toată Europa și înainte și după perioada napoleoniană. Mai întîi prin exemplul său propriu și prin ideile liberale care au triumfat în prima etapă a Revoluției, apoi prin forța armelor și, în sfîrșit, prin reacția celorlalte popoare, provocată de dominația ei politică, economică și militară. De această reacție națională îndreptată împotriva Franței se leagă evenimente ca ridicarea Spaniei împotriva trupelor napoleoniene, revolta muntenilor din Tirol în 1809, războiul „patriotic“ dus de ruși în 1812 și glorificat de Tolstoi în *Război și pace*, rezistența germană din 1813, totul culminînd, așa cum am văzut, cu faimoasa „bătălie a națiunilor“

de la Leipzig (16-19 octombrie 1813), a cărei denumire este un simbol al consecințelor indirecte ale Revoluției.

Cealaltă sursă a sentimentului național nu are nimic cu principiile de libertate și democrație ale Revoluției franceze. Născută exact din respingerea dominației franceze, ea încearcă să înlocuiască ideile iacobine și se inspiră dintr-o întoarcere la tradiții. În Germania, loc de predilecție al acestui curent reacționar și romantic, mișcarea duce la formularea unui concept național foarte diferit de cel apărut din filosofia iluministă și din revoluție. Pentru romanticii germani, națiunea este o realitate vie, care își are rădăcinile în trecutul comunității germanice. Folclorul, miturile moștenite din legendă, trecutul național devenit sacru și idealizat (de la catedralele gotice pînă la cavalerii teutoni) fac parte din acest concept de esență populară (*Volkgeist*), care va constitui baza naționalismului german, în timp ce juriștii și filosofii, ca Hegel de exemplu, susțin că statul și nu comunitatea cetățenilor trebuie să unifice națiunea.

Această a doua sursă a sentimentului național nu se limitează totuși numai la Germania. Ea se regăsește peste tot acolo unde burghezia, care, de altfel conduce mișcarea și constituie principalul ei fundament sociologic, nu a fost suficient de puternică pentru a lua în mîinile sale curentul național și unde mai domină încă forțele socio-economice ale Vechiului Regim, adică în Europa centrală, orientală și mediteraneană. În aceste zone, care sînt cele ale Europei feudale, agrare și autoritare, trezirea conștiinței naționale se bazează pe trei elemente principale:

- istoria, trăită ca o realitate mistică aparținînd trecutului celui mai îndepărtat al comunității naționale;

- limba, ale cărei aspecte specifice sînt scoase în evidență de filologi și gramaticieni, și pe care scriitorii se străduiesc să o răspîndească. Sentimentul național al popoarelor europene ia naștere cel mai adesea tocmai din apărarea limbii și din lupta dusă împotriva ocupantului pentru a căpăta dreptul de a fi utilizată;

– religia, atunci cînd puterea dominantă practică o religie diferită de cea a naționalității supuse, așa cum este de exemplu cazul Poloniei și a zonei balcanice, unde popoarele creștine – greci, bulgari, români etc. – sînt supuse jugului turcilor otomani.

Revolta balcanică și independența Greciei

De la sfîrșitul Evului Mediu, popoarele slave din Balcani au fost rupte de Europa. Incluse în Imperiul otoman, ele au luat parte la decăderea, marcată de pierderea autorității sultanilor, care îi lasă să guverneze în locul lor pe marii viziri sau pe pașalele (administratori) din provincii; agravată de conservatismul supușilor, care răspund cu asasinate la încercările reformatoare ale unora dintre suverani, pune în pericol existența însăși a imperiului. Provinciile balcanice, strîmtorii Bosfor și Dardanele, Asia Mică stimulează lăcomia vecinilor spațiului turcesc și în primul rînd pe cea a țarului. „Problema orientală” – adică aceea a împărțirii Imperiului otoman – a constituit deja unul din principalele motive ale rupturii dintre Napoleon și Alexandru I. Ea rămîne elementul major al ostilității anglo-rușești, țarul erijîndu-se în protector al popoarelor creștine din Balcani pentru a-și justifica mai bine interesul pentru accesul în mările calde (pe atunci numite „mările libere”), adică pentru strîmtori, la care Marea Britanie face, din refuzul de a-i vedea pe ruși pătrunzînd în Mediterana, unul din principiile esențiale ale politicii sale externe.

Dar dacă „problema orientală” trezește interesul sau spaima marilor puteri europene, decăderea Imperiului otoman, acest „om bolnav”, a cărui lentă agonie amintește pe cea a Imperiului bizantin pe care l-a cucerit și a cărui moștenire și-a însușit-o, trezește speranța popoarelor creștine din Balcani. Supuși mai bine de trei secole, sîrbii, românii, bulgarii, macedonenii grecii etc., și-au păstrat trăsăturile specifice datorită menținerii religiei ortodoxe. Cu toate că dominația turcă s-a arătat

tolerantă în această direcție, ei suferă de pe urma regimului de supunere care le interzice să posede pământuri, să călărească și să aibă armate. Mai mult încă, ei se tem de abuzurile atotputernicelor pașale din provincii și de jafurile însoțite uneori de atrocități, comise împotriva populațiilor locale de acei „ieniceri“, mercenari fanatici, credincioși sultanului.

Acest regim de opresiune, ale cărui efecte se adaugă celor provocate de slăbirea Imperiului, este propice revoltării mai ales a popoarelor de la frontiere, sârbi sau români, care pot spera să primească sprijinul statelor creștine vecine și mai ales pe cel al țarului, protector firesc al ortodocșilor.

Astfel se face că în 1804, o revoltă sârbească împotriva ienicerilor s-a transformat într-un război împotriva Turciei, sub conducerea unui bogat negustor de porci, Kara Gheorghe. Timp de doi ani, Kara Gheorghe a susținut campania, obținând succese și chiar punând mîna pe Belgrad în 1806, în timp ce țarul trimitea trupe în Moldova și Țara Românească, și ele în plină revoltă împotriva sultanului. Dar în 1812, cînd Napoleon devine o amenințare, Alexandru se grăbește să semneze pacea cu sultanul, la București, abandonîndu-i pe sârbi în voia soartei. Represiunea a fost înfiorătoare: soldații turci au făcut pe străzile Belgradului piramide de capete și au tras în țeapă victimele. Totuși, ferocitatea represiunii nu a împiedicat ca trei ani mai tîrziu, un alt negustor de porci, Miloș Obrenovici, să provoace o nouă răscoală, obligîndu-l pe sultan să-i recunoască Serbiei o semiautonomie.

Acest rezultat nu putea decît să le încurajeze pe celelalte popoare balcanice să încerce să obțină de la guvernul din Constantinopol avantaje asemănătoare. Iar sentimentul național nu era nicăieri mai puternic decît în Grecia, unde trăia cel mai evoluat dintre popoarele din Balcani.

Cucerirea de către turci a Mediteranei orientale s-a arătat a fi profitabilă pentru populațiile elenice. Războaiele Revoluției și ale Imperiului au interzis comerțului francez accesul în apele Mediteranei și au lăsat cale liberă armatorilor și marinarilor greci. Aceștia au monopolizat cu încetul comerțul meditera-

nean, și-au instalat colonii în tot Orientul și au adunat bogății fructuoase care au dat naștere unei burghezii înstărite, formată din negustori și armatori. La începutul secolului al XIX-lea, ideile liberale pătrund tocmai în rîndurile acestei categorii sociale. Din sînul acesteia apar poetul Solomos și scriitorul Korai, exilat mult timp la Amsterdam și apoi la Paris, unde moare în 1833: și unul și celălalt au fost cîntăreți pasionați ai trecutului național elenic.

Tot în aceste medii se pun în curînd bazele unei societăți secrete, „Eteria“ (o primă Eterie a apărut la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, formată de patrioți greci exilați la Viena), care își fixează drept scop să-i unească pe greci în vederea obținerii independenței. O adevărată rețea clandestină de rezistență împotriva turcilor se formează în întreaga țară. Propaganda Eteriei trezește entuzismul multor greci aparținînd tuturor mediilor sociale, de la marinarii săraci de pe coastă, pînă la muntенii recalcitranți, kleftii, și la țărani din zona de cîmpie. Dar ea capătă și sprijinul multor conducători ai marilor puteri, în primul rînd pe cel al țarului, al cărui consilier, Capo d'Istria, este din Corfu, și al cărui aghiotant, Ipsilanti, și el de origine grecească, este unul din șefii Eteriei.

Începînd din 1815, în Grecia se întrunesc toate condițiile psihologice în vederea unei revolte împotriva turcilor. Numai că la Congresul de la Viena, puterile care se tem de o repunere în discuție a echilibrului european mai mult decît de orice, ocolesc problema popoarelor creștine din Balcani. Așa încît, grecii abandonați dominației sultanului vor lua singuri inițiativa revoltei și vor pune Europa în fața faptului împlinit.

În 1820, o încercare ratată a lui Ipsilanti (dezaprobată de țar), de a invada provinciile creștine din Balcani, dă semnalul revoltei. La chemarea arhiepiscopului de Patras și a notabililor („primații“), ajutați de marinari, care aruncă în aer navele de război turcești cu ajutorul aruncătoarelor de torțe, grecii se răscoală, alungă trupele otomane și, în ianuarie 1822, la Epidaur, proclamă independența țării, a cărei capitală este stabilită la Corint. Cu toate acestea, lipsa ajutorului extern – țarul se retrage

În fața opoziției hotărâte a lui Metternich, a prusacilor și a englezilor – și neînțelegerile interne din rîndul răsculaților fac jocul turcilor care, obținînd ajutorul armat al atotputernicului pașă din Egipt, Mehmet-Ali, trec la o represiune sălbatică, al cărei episod sîngeros, masacrul din Chios (aprilie 1822), provoacă indignarea Europei. Peloponezul, eliberat de greci, este recucerit. Missolonghi cade în aprilie 1826, după o rezistență eroică, iar Atena trebuie să capituleze în iunie 1827, după un asediu de șapte luni.

Masacrul din Chios și atrocitățile comise de ieniceri au avut la început un slab efect asupra celor ce răspundeau de politica europeană. „Turcii sînt oameni foarte de treabă, spunea Metternich, ei îiucid pe greci, grecii le taie capetele. Este o chestiune ce nu are legătură cu civilizația“. Totuși, treptat, s-a format în favoarea grecilor o opinie receptivă la subiectul filioelenic, care s-a dezvoltat în mediile liberale și care, din aproape în aproape, va cîntări din ce în ce mai greu în opțiunile celor ce luau hotărîri politice. Începînd din 1821, s-au format în diferite țări societăți filioelenice pentru a face cunoscută cauza răsculaților greci și pentru a mobiliza cercurile conducătoare. Scriitori, artiști, diplomați, militari se vor arunca în luptă, înmulțind mărturiile și apelurile în favoarea grecilor. În Franța, Delacroix și Ary Scheffer pictează *Masacrul din Chios* și respectiv *Femeile suliole*. Lamartine închină lui Byron *Ultimul cîntec al pelerinajului lui Childe Harold*, Casimir Delavigne glorifică Mesenienele, iar Hugo exclamă în *Orientale*:

„În Grecia! În Grecia! Hai, poetule, trebuie să plecăm“.

Lordul Byron moare la Missolonghi, în 1824, după ce și-a consacrat cauzei grecești sfîrșitul existenței sale zbuciumate și averea. Colonelul francez Voutiers, proscrisul italian Santarosa, scoțianul Gordon, englezul Cochrane, care, întors din America Latină unde a luptat pentru independența chiliană, va comanda între 1827-1828 flota răsculaților, toți îmbrățișează cauza grecească și vin să-și pună spada în serviciul independenței elene. Geneva, unde s-a retras Capo d'Istria, devine din 1824 epicen-

trul unui puternic curent transnațional european, în care filoelenismul este impulsul revelator, iar liberalismul sufletul profund.

Cu toate acestea, nu un liberal a fost cel care avea să ia inițiativa angajării puterilor europene în lupta de eliberare a Greciei, ci un autocrat autentic, țarul Nicolae I, devenit împărat al Rusiei la moartea lui Alexandru, survenită în decembrie 1825. Fără să ceară părerea celorlalți membri ai „acordului european“, în martie 1826 țarul trimite un ultimatum sultanului, cerîndu-i proclamarea independenței provinciilor românești și a Serbiei, dar fără să menționeze și Grecia. El speră ca în felul acesta să determine Imperiul otoman să intre în război și să profite de situație pentru a-și extinde influența în Balcani, independența Greciei decurgînd de la sine fără ca țarul să poată fi acuzat că a pus mîna pe arme pentru a ajuta un popor răzvrătit. Dar planul său va fi zădărnicit de Canning, care a înțeles imediat pericolul de a-i lăsa pe ruși să acționeze singuri. El reușește să-i atragă pe aceștia într-o Triplă Alianță, care, prin tratatul de la Londra (6 iulie 1827), obligă Anglia, Franța și Rusia să impună turcilor și grecilor tratative care par să urmărească avantaje deosebite pentru cele trei state.

Cele trei puteri aliate își trimit escadrele în rada portului Navarin (sau Pilos) unde erau concentrate flotele egiptene și turcești, cînd un incident banal (focuri de armă trase asupra unei șalupe engleze) transformă tratativele europene în război. Pierzîndu-și cea mai mare parte a flotei la Navarin (20 octombrie 1827), turcii sînt atacați în Peloponez de o mică expediție franceză condusă de generalul Maison, apoi în Asia Mică și în Tracia de armatele rusești. În septembrie 1829, prin tratatul de la Adrianopol, ei trebuie să recunoască autonomia Principatelor române – Moldova și Țara Românească –, a Serbiei și să permită libera trecere prin strîmtori a navelor rusești.

Între timp, Grecia și-a făcut o constituție și i-a încredințat președinția lui Capo d'Istria. Un protocol semnat la Londra în 1829 făcea din Grecia un teritoriu autonom, dar Anglia și Franța

preferau o țară complet independentă, care ar fi scăpat mult mai ușor de influența Rusiei. Pînă la urmă, convenția din februarie 1830 îi va hotărî soarta de stat independent, lipsit însă la început de numeroase teritorii populate de greci: Acarnania la nord, Tessalia la est, insulele Creta și Samos. Mai mult, în octombrie 1831, după asasinarea, la Nauplia, a lui Capo d'Istria, devenit un fel de dictator asupra căruia rușii intenționau să-și mențină influența, Greciei i se impune un monarh străin: prințul bavarez Otho. Acesta va guverna țara ca un monarh absolut, dînd atenție mai ales armatei recrutate în regiunea Bavaria, dar întreținută de greci cu prețul unor impozite cumplit de mari.

Așa incompletă cum era, convenția din februarie 1830 marchează o dată hotărîtoare în istoria Europei. Trei membri ai Sfintei Alianțe s-au bătut pentru a obține o revendicare națională împotriva voinței unui suveran absolut. Desigur, Rusia a urmărit mai ales scopuri imperialiste cînd a sărit în mod indirect în ajutorul grecilor răsculați, iar Anglia și-a dat seama imediat de amploarea dezastrului provocat prin participarea la distrugerea flotei otomane din Navarin. Era însă prea tîrziu să se mai schimbe cursul unei istorii determinate de importanța alegerilor tactice făcute de Nicolae I și de Canning, acest „meteor dezastruos“, după opinia lui Metternich, care a crezut că salvează Imperiul otoman trecînd de partea rușilor și a francezilor, dar nu a făcut decît să participe la decăderea lui. Ori, această istorie ia brusc proporții la sfîrșitul deceniului 1820 și se îndreaptă într-o direcție total diferită de aceea pe care au vrut să i-o imprie făuritorii Congresului de la Viena.

Franța se poate bucura de această primă breșă în tratatele din 1815 și în principiile Sfintei Alianțe. Reintegrată în acordul european, ea are posibilitatea să constate că alianța foștilor săi învingători nu a rezistat în fața crizei declanșate de insurecția națională a grecilor. Dincolo de incoerența aparentă a politicii sale (oare Ibrahim, fiul lui Mehmet-Ali, nu se mira de rîvna francezilor de a participa la eliberarea grecilor, după ce au participat la supunerea spaniolilor?) Franța poate să se mîndrească cu o anumită logică geopolitică. Cît despre Metternich, pe care

ura împotriva revoltelor îl făcea un bun profet, acesta prevedea că independența grecilor va da semnalul unei revoluții de proporții în întreaga Europă. Bourbonii din Franța, beneficiari ai restaurației din 1815, aveau să devină primele ei victime.

Revoluția din Franța

Printre suveranii restaurați în 1815, cei mai puțin siguri de tronul lor erau, fără îndoială, Bourbonii. Readuși în regatele lor cu ajutorul armatelor invadatoare străine, dinastia acestora devenise simbolul înfrîngerii. În același timp, mulți francezi făceau între ei și Napoleon, căruia i se atribuiau toate calitățile, o comparație cu totul defavorabilă.

În ciuda unei prudențe extreme, contele de Provence, devenit regele Ludovic al XVIII-lea, s-a arătat a fi incapabil de a-și atrage încrederea poporului său și de a-i împiedica pe cei mai zeloși dintre partizanii lui să-și însoțească întoarcerea de promisiuni de răzbunare împotriva cumpărătorilor bunurilor naționale, creînd astfel o stare de neliniște în rîndurile burgheziei mici și mijlocii, categoria cea mai dinamică a regatului. Întoarcerea din insula Elba și prăbușirea totală și imediată a monarhiei restaurate au demonstrat fragilitatea regimului.

A doua restaurație a îndeplinit repede promisiunile celei dintîi, în ciuda dorinței regelui de a liniști populația. Dominat de ultraregaliști, Ludovic al XVIII-lea îi lasă pe aceștia să guverneze. El permite „Terorii albe“ să ia amploare în sudul Franței și să se împotrivească foștilor revoluționari sau celor care au servit Imperiul. Lasă Camera deputaților (numită ironic „Camera ascunsă“ – *la chambre introuvable*), în care ultraregaliștii sînt de departe majoritari, să instituționalizeze acest val de teroare prin crearea unor tribunale excepționale pentru a judeca pe autorii triumfalului „zbor al Vulturului“ din 1815 și care au eliminat mai multe zeci de mii de funcționari și au deportat pe oricine era suspectat de complot împotriva statului. Politică

exagerată, care îi îngrijorează și pe foștii aliați, alarmați de inevitabila reacție a francezilor. Când Ludovic al XVIII-lea, după ce a dizolvat *la Chambre introuvable*, se lasă îndrumat de Decazes spre o politică mai moderată, este deja prea târziu. Liberalii s-au îndepărtat definitiv de o dinastie incapabilă să-și țină promisiunile legate de Cartă și care oferă imaginea unei supuse zeloase a ideilor Sfintei Alianțe. Asasinarea din 13 februarie 1820 a ducelui de Berry, al doilea fiu al contelui d'Artois și singurul moștenitor al dinastiei, adâncește și mai mult prăpastia. Desigur, asasinatul nu este decît opera unui fanatic izolat, muncitorul șelar Louwel, care speră să distrugă dinastia Bourbonilor (în realitate, ducesa de Berry era însărcinată, iar copilul se va naște în septembrie 1820: ducele de Bordeaux). Dar ultraregaliștii îi acuză pe liberali: „Am văzut pumnalul lui Louwel, era o idee liberală“, scrie ziarul *Journal des Débats*.

De acum înainte, în fața unui Ludovic al XVIII-lea devenit pasiv, preocupat doar de etichetă și de cuvintele alese, ultraregaliștii sînt cei care iau conducerea. Ei își găsesc un simbol, chiar un inspirator, în persoana contelui d'Artois, fratele lui Ludovic al XVIII-lea și succesorul desemnat al suveranului. Măsurile reacționare sînt încă timide în ultimii ani de domnie ai lui Ludovic al XVIII-lea: legea electorală ce favorizează pe cei mai bogați, restricții privind libertatea presei. Dar, cînd regele moare, în 1824, urcarea pe tron a lui Carol al X-lea apare ca un triumf al ultraregaliștilor:

Personalitatea suveranului este prin ea însăși bogată în semnificații. Idol al tineretului de la curtea lui Ludovic al XVI-lea, contele d'Artois era pe vremea aceea tipul marelui senior sceptic și desfrînat. Emigrația face din el centrul tuturor conspirațiilor destinate să-i reinstaureze pe Bourboni, atît în perioada Republicii cît și a Consulatului și Imperiului. Din ură pentru ideile revoluționare, el aluneacă atunci într-o evlavie ostentativă și zgomotoasă. Sub domnia fratelui său, este șeful ultraregaliștilor, cauză pe care o îmbrățișează cu mînie și lipsă de măsură. Ludovic al XVIII-lea, care îl judeca cu luciditate și

fără indulgență, spunea, făcînd aluzie la propriile-i deficiențe fizice: „Vă plîngeți că aveți un rege fără picioare; ce-o să spuneți cînd veți avea un rege fără cap?”.

Imediat după urcarea pe tron, își manifestă atașamentul față de Vechiul Regim, cerînd să fie uns la Reims, ceea ce îl face pe autorul de șansonete Béranger să satirizeze „ungerea lui Carol cel Simplu”. Dar mulțimea este sensibilă la fastul noii domnii, la amabilitatea și bunăvoința regelui, conștiincios dar hotărît să uzeze de prerogativele pe care le are.

Prima măsură luată sub egida noului suveran îl face pe acesta să apară ca o încarnare a curentului retrograd care se manifestă în Franța începînd din 1815. Influența clerului se consolidează: acesta ia în mîinile sale Universitatea, îi concediază pe profesorii liberali și votează o lege care pedepsește sacrilegiile muncii silnice. Pudoarea devine o regulă de stat, iar rochiile dansatoarelor de la Operă sînt lungite. În măsurile luate în favoarea aristocrației se întîlnește același caracter lipsit de perspectivă și retrograd. Legea denumită a „Miliardului emigranților” îi despăgubește pe toți cei ce au fost deposedați de bunuri în timpul Revoluției, iar Camera Pairilor repinge cu mare greutate proiecte care vizează dreptul de primogenitură sau înăbușirea presei de opoziție.

În aceste condiții, popularitatea lui Carol al X-lea nu rezistă primilor ani de guvernare. Se organizează societăți secrete, dintre care cea mai importantă este „Carbonaria”, organizație clandestină cu originea în francmasonerie, și care s-a dezvoltat în Italia de sud împotriva lui Murat, înainte ca acesta să devină, după 1815, adversarul suveranilor săi restaurați. Organizat în grupuri de douăzeci de persoane, legate prin jurămînt solemn, numite „ventes”, și puternic ierarhizate, carbonarismul este o mișcare transeuropeană, care s-a manifestat mai ales în Italia (membrii săi au impulsionat revoluția din Neapole în 1820 și insurecția piemonteză în 1821) și în Franța, unde este formată din mai multe mii de persoane, printre care și personaje ilustre, ca La Fayette. De orientare mai mult republicană decît bonapartistă, carbonaria franceză a urzit mai multe

comploturi împotriva regimului: încercarea de puci militar a generalului Berton din februarie 1822, acțiunea subversivă a colonelului Caron, complotul cunoscut sub numele de „complotul celor patru sergenți din La Rochelle“. Toate se termină prin eșec și provoacă o represiune foarte dură, dar impresionează spiritele și dovedește vitalitatea opoziției.

Marea masă a populației este de altfel și ea ostilă regimului. Cîntecele lui Béranger, pamfletele polemistului Paul-Louis Courier ajută la discreditarea monarhiei. Poporul urmează în liniște, dar în rînduri strînse, alaiurile funebre ale șefilor liberali. În sfîrșit, în ciuda legii electorale, opoziția devine virulentă pînă și în sînul Camerei deputaților.

Carol al X-lea, îngrijorat, încearcă timp de un an o politică de compromis care nu rezistă defel atacurilor conjugate ale ultraregaliștilor și ale liberalilor. În 1929, el pune capăt experienței și îl numește ministru pe prietenul său personal, contele Jules de Polignac, fiul favoritei Mariei Antoaneta, emigrant arhicunoscut care, la rîndul său, îi numește miniștri pe generalul de Bourmont, care a dezertat din armata imperială în ajunul bătăliei de la Waterloo, și pe contele de La Bourdonnais, care a căpătat o tristă celebritate în timpul „Terorii albe“.

„Koblenz, Waterloo, 1815“. Iată care este în ochii opiniei publice triplul simbol al noului ministeriat. În întreaga țară opoziția se dezlănțuie condusă de liberali ca La Fayette, dar mai ales de ducele d'Orléans, care, în culise, trage sforile noului ziar, *Le National*, în care Thiers, Mignet și Armand Carrel elogiază regimul britanic și sugerează: „Să păstrăm regimul, dar să schimbăm regele“.

În fața acestei dezlănțuiri a opoziției, Carol al X-lea și Polignac ezită, căci se simt dezarmați. „Domnul de Polignac este foarte hotărît, scrie presa, dar nici el nu știe la ce“. Cînd în martie 1830, regele pronunță în fața Camerei un discurs amenințător, adunarea ripostează printr-o „Adresă“ votată de 221 de deputați: „Colaborarea dintre guvern și doleanțele poporului, se spune în text, constituie condiția indispensabilă ca treburile să meargă:.. Sire, această colaborare nu există“. Carol al X-lea

hotărăște atunci să folosească soluția forței. Camera deputaților este dizolvată. Dar alegerile din 1830 consolidează opoziția liberală. Hotărît să nu se lase atras pe calea concesiilor, pe care o consideră cauza morții lui Ludovic al XVI-lea, regele își asumă riscul să o depășească.

La 25 iulie sînt promulgate patru ordonanțe care violează și principiile și litera Chartei*: noua Cameră este dizolvată, libertatea presei suprimată, dreptul de vot este modificat în avantajul proprietarilor de pămînturi, în detrimentul burgheziei industriale și membrilor profesiilor liberale, în sfîrșit, se anunță noi alegeri.

Adevărată declarație de război adresată de aristocrația Vechiului Regim burgheziei liberale, beneficiară a Revoluției, aceste ordonanțe declanșează imediat riposta purtătorului de cuvînt al acestor categorii sociale. *Le National* dirijează replica. Thiers redactează un protest al ziariștilor, iar mulțimea se răscoală cînd poliția vrea să distrugă mașinile de tipărit ale ziarelor. Afectați de politica lui Carol al X-lea și a lui Polignac, industriașii și negustorii pun în mișcare masele, instrumente de manevră revoluționară, acordînd concedii muncitorilor și funcționarilor.

În noaptea de 27 iulie 1830, în Paris, se ridică primele baricade. Vestea numirii nepopularului mareșal Marmont la conducerea trupelor capitalei exasperează poporul și, în ziua de 28 populația Parisului se răscoală în masă. Soldații lui Marmont, blocați de baricadele care barează străzile înguste din centrul orașului și striviți de proiectilele lansate de la ferestre, trebuie să se retragă. Pe data de 29, palatele Luvru și Tuilleries cad în mîinile răsculaților.

La sfîrșitul celor „Trei Zile Glorioase“, poporul este stăpînul capitalei. Ce va face cu victoria cîștigată? El s-a aruncat în atacul împotriva regimului ce simbolizează reacțiunea cu entuziasm și fără nici un calcul. Pentru mulțimea parizienilor

* Actul instituțional care fixa regulile înlocuirii regimului instaurat în 1814 și pe care regele Ludovic al XVIII-lea le „dăruise” la acea dată poporului francez (*n.a.*).

înarmați, căderea Bourbonilor înseamnă în mod firesc reinstaurarea Republicii. Europa prinților restaurați și a apărătorilor ordinii tradiționale își ține încă o dată răsuflarea, cu ochii ațintiți spre Paris.

Dar, în culisele Revoluției din iulie stau de veghe cei șireți, care, prudenți, au stat departe de baricade, și care se tem mai ales de victoria răzmeriței și de reinstaurarea unei Republici care a lăsat în memoria multora amintirea marilor epurări din 1793-1794. Începând din 30 iulie, în timp ce Carol al X-lea se afla încă în castelul Saint-Cloud, neștiind ce să facă, Thiers împreună cu ziariștii de la *National*, sprijiniți de oameni politici, ca bancherul Laffitte, Casimir Périer sau La Fayette, lansează ideea unei monarhii constituționale, care să fie exercitată de ducele d'Orléans. Dar eforturile lor nu reușesc să trezească entuziasmul popular. De aceea, în aceeași zi, un manifest afișat pe străzile Parisului pregătește poporul pentru schimbarea dinastiei.

„Carol al X-lea nu se mai poate întoarce la Paris: el a făcut să curgă sângele poporului.

Republica ne-ar aduce dezbinări îngrozitoare: ea ne-ar învrăjbi cu restul Europei.

Ducele d'Orléans este un prinț devotat cauzei Revoluției.

Ducele d'Orléans nu a luptat niciodată împotriva noastră.

Ducele d'Orléans s-a aflat la Jemmapes.

Ducele d'Orléans este un rege-cetățean.

Ducele d'Orléans a purtat în focul evenimentelor culorile tricolore, ducele d'Orléans poate încă să le mai poarte.

Noi nu vrem nimic altceva.

Ducele d'Orléans nu se pronunță în nici un fel. Așteaptă să ne exprimăm dorința și el va accepta Carta așa cum am gândit-o și am vrut-o întotdeauna. Poporul francez va fi cel ce îi va conferi coroana“.

Pe 31 iulie, o abilă înscenare are loc la Primăria Parisului. Ducele d'Orléans se duce călare în centrul Parisului plin încă de baricade. Sosirea sa nu provoacă nici un gest de aderare populară așa cum sperau orléaniștii. Atunci își face apariția în

balconul Primăriei bătrînul La Fayette, simbol viu al Revoluției, înfășurat într-un drapel tricolor. Ducele d'Orléans este alături de el și eroul Independenței americane îl îmbrățișează. Mulțimea aplaudă acest sărut care, după spusele lui Metternich (răsufînd ușurat), „a înăbușit Republica“.

Aliată cu păturile populare pariziene, burghezia tocmai a răsturnat dinastia impusă Franței de învingătorii lui Napoleon. Forțele apărute în timpul Revoluției tulbură în mod inexorabil ordinea stabilită de Sfînta Alianță. Așa cum prevăzuse Metternich, flacăra Revoluției se întinde rapid în toată Europa, punctată de manifestațiile de stradă ale liberalilor francezi, care cer noului lor suveran să dea viață vocației liberatoare a Revoluției.

Bruxelles și Varșovia

Împins de nevoia de a înfrînge un nou acces expansionist al Franței, Congresul de la Viena a constituit un stat puternic la frontierele nordice ale regatului restaurat, reunind, sub autoritatea regelui Wilhelm I de Orania, cele două părți ale „Țărilor de Jos spaniole“, separate de la revolta din secolul al XVI-lea. În realitate, acest conglomerat heteroclit de popoare, ale căror limbi și religii sînt diferite, ale căror interese economice sînt divergente, nu a putut fi transformat de Wilhelm I într-o națiune.

Chiar în Belgia, flamanzii și valonii nu se înțelegeau defel. Dar erau întru totul de acord să protesteze împotriva supunerii belgienilor, în majoritate catolici, de către un suveran calvinist. Cu atît mai mult cu cît acesta din urmă nu a avut abilitatea de a menține un echilibru între cele două părți ale regatului său. El guverna Țările de Jos cu ajutorul unor funcționari care erau toți neolandezi și își împovăra supușii cu impozite.

Și un fapt încă și mai grav, întreaga sa politică economică, inspirată de interesele comerciale olandeze, era una a liberului schimb. Dacă negustorii din Gand sau armatorii din

Anvers erau mulțumiți de ea, industriașii valoni, care erau pe cale să creeze o importantă industrie siderurgică și textilă după modelul celei din Marea Britanică, se plîngeau cu amărăciune de lipsa de protecție. Această nemulțumire nu a provocat totuși decît o mișcare revendicativă destul de slabă, burghezia valonă mulțumindu-se să ceară o anumită autonomie, pe care, însă, regele nu avea nici cea mai mică intenție să le-o acorde.

Revoluția pariziană aprinde brusc scînteia, ilustrînd astfel teoria atît de dragă lui Metternich, aceea a „contaminării revoluționare“. La 25 august 1850, Teatrul de la Monnaie din Bruxelles prezintă opera lui Auber, *La Muette de Portici*. Cînd tenorul cîntă aria „Dragostea sfîntă de patrie“, mulțimea se înflăcărează. Agitația se răspîndește repede în tot orașul. La strigătele de „Să facem ca francezii“, bruxelezii se înarmează, arborează drapelul Brabantului, negru-galben-roșu, și alungă garnizoana neerlandeză.

Speriată de propria-i victorie, burghezia cere regelui Wilhelm autonomie. Acesta răspunde trimițînd trupe care să recucerească Bruxelles-ul și care nu reușesc decît să cucerească partea de sus a orașului, care, pe 24 septembrie, lansează o chemare sub arme. Pe 4 octombrie, o Adunare Constituantă proclamă independența Belgiei și creează noului stat instituții liberale.

Cum va reacționa Europa la prăbușirea barierei pe care Congresul de la Viena o ridicase cu cincisprezece ani în urmă în nordul Franței pentru a ține în frîu eventualele veleități expansioniste ale acestei țări? Wilhelm I cheamă în ajutor puterile Sfintei Alianțe. Numai țarul Nicolae I se declară gata să intervină, deoarece aici nu are aceleași interese ca în Balcani, care să-i dicteze susținerea revendicărilor naționale ale popoarelor. Dar revolta care izbucnește în Polonia îl oprește de la orice inițiativă. Cît despre Franța, aceasta aplaudă cu entuziasm evenimentele de la Bruxelles, în timp ce o bună parte din opinia publică, care are puternice ecouri și în Belgia, preconizează anexarea acesteia.

Pînă la urmă, soarta noului stat depinde de Anglia. Ori aceasta se teme cel mai tare ca portul Anvers să nu cadă în mîinile unei mari puteri. Ludovic Filip, care consideră că un conflict internațional ar putea fi fatal tronului său încă destul de fragil, are înțelepciunea de a pricepe acest lucru. El îl trimite pe Talleyrand la Londra cu misiunea expresă de a cădea la înțelegere cu englezii.

În aceste condiții, congresul care se reunește la Londra în noiembrie 1830 recunoaște, în numele Europei, independența Belgiei, adăugîndu-i și un statut de neutralitate perpetuă, garantată de toate statele. Fidel angajamentelor luate, în februarie 1831, Ludovic Filip refuză oferta belgienilor de a da coroana noului stat celui de-al doilea fiu al său, ducele de Nemours. El se alătură candidaturii lui Leopold de Saxa-Coburg, care este proclamat rege al Belgiei în iunie 1831 și, se căsătorește în anul următor cu una din fiicele lui Ludovic Filip, prințesa Luiza de Orléans. În sfîrșit, cînd, în august același an, Wilhelm I invadează Belgia, o armată franceză intervine ca să-l oprească, dar se retrage deîndată ce obține victoria.

„Acordul european“ rămîne deci teoretic valabil. Cu toate acestea, în Grecia, ca și în Belgia, el trebuie să accepte distrugerea tratatelor din 1815. Situația nu este aceeași pentru restul Europei și mai ales pentru partea Poloniei care depinde de Imperiul rus.

Polonia din 1815 beneficiază cu siguranță de un regim mai liberal decît cel de care se bucură celelalte naționalități din Imperiul țarist și decît cel al Rusiei înseși. Ea își păstrează o oarecare autonomie, posedă un buget propriu, o armată proprie, o Adunare – Dieta –, o religie majoritar catolică. Dar toate acestea mai degrabă înflăcărează decît potolesc sentimentul național al polonezilor.

Cînd Nicolae I, autocrat convins, devine țar, aceștia își văd spulberată speranța nutrită un moment în timpul predecesorului său, de a reconstitui „Marea Polonie“, care ar alipi micului regat teritoriile poloneze ocupate de ruși și care, încetul cu încetul, ar căpăta o autonomie care ar putea fi preludiul unei

viitoare independențe. Foarte repede se formează societăți secrete care se înflăcărează la vestea succesului revoluției pariziene, prima revanșă luată de popoare față de suveranii Sfintei Alianțe. Cîteva zile mai tîrziu, un nou val de entuziasm însoțește vestea revoluției de la Bruxelles.

Astfel, cînd, în noiembrie 1830, Nicolae I ridică în Polonia o armată pentru a răspunde chemării Țărilor de Jos și a înăbuși insurecția belgiană, trupele se revoltă și îl alungă pe viceregele Constantin, fratele țarului. La 25 ianuarie 1831, Dieta proclamă independența țării.

Revoluția aștepta ajutorul puterilor străine care tocmai dovediseră, în Grecia, Franța și Belgia, că nu erau insensibile la aspirațiile popoarelor. Or, nici Prusia, nici Austria, în care Metternich nu a modificat nici cu o iotă politica sa față de naționalități, nu se gîndesc să intervină, fiecare temîndu-se pentru partea ei din Polonia.

În Franța și Marea Britanie, entuziasmul pentru cauza poloneză este foarte mare. „Polonia a făcut apel la Franța, scrie *Le National*, Franța va răspunde. Polonia, care inimă nu bate mai tare la pronunțarea acestui nume?“ Béranger cîntă „Toată dragostea mea polonezilor“: Pe străzile Londrei și ale Parisului, opinia publică se alătură strigătelor de „Trăiască Polonia“. Guvernele însă refuză să intervină altfel decît pe teren diplomatic, dar totul este zadarnic.

Astfel, polonezii sînt lăsați singuri în fața celor 170 000 de oameni comandați de generalul Paskievici și trimiși de țarul Nicolae. Agitația patriotică care a cuprins întreaga țară face ca o armată de 80 000 de soldați să se opună rușilor, dar deja disensiunile își fac apariția în rîndul insurgenților. Democrații, „Roșii“, vor să mobilizeze masele populare prin inițierea unei reforme agrare și a unor instituții favorabile celor nevoiași. „Albii“, care fac parte din nobilime și din clerul catolic, se tem mai puțin de țar decît de popor și sînt mai degrabă gata să negocieze cu Nicolae I decît să vadă realizate proiectele adversarilor lor politici. În aceste condiții, rezistența poloneză nu poate fi decît o luptă disperată, avînd doar scop să salveze onoarea.

La 7 septembrie 1831, armata rusească cucerește Varșovia. O represiune îngrozitoare se abate imediat asupra întregii țări: suprimarea tuturor libertăților, regim militar, execuții, arestări, întemnițări, deportări în Siberia, trimiterea fiilor de nobili compromiși în revoluție în școlile rusești sau în corpurile de copii de trupă, închiderea universităților etc. În timp ce, potrivit cuvintelor de tristă faimă ale ministrului francez al afacerilor externe, Sebastiani, „ordinea domnește la Varșovia“, un număr important de emigranți părăsește țara pentru a se refugia în statele liberale din Occident, unde ei vor fi dovada stării de abandon în care Polonia a fost lăsată.

Agitația europeană din 1830

Dacă insurecțiile liberale și (sau) naționale, care au avut loc în Franța, în Belgia sau în Polonia, reprezintă manifestările cele mai spectaculoase ale avântului revoluționar care a urmat după independența Greciei, și în restul Europei s-au desfășurat o serie de mișcări cu un sfârșit diferit în funcție de locul unde s-au produs: în sfera puterilor occidentale sau în aceea a statelor absolutiste din Europa centrală și orientală.

La sfârșitul lui 1830 și la începutul anului următor, o vie agitație se produce în unele state germane și mai ales în Italia centrală, unde capătă un caracter revoluționar. Ducele de Modena încearcă să cadă la înțelegere cu răsculații, dar pînă la urmă este nevoit să fugă. Maria Luiza părăsește Parma aflată în plină revoltă, în timp ce mare parte din statele papale se răscoală și ele. Și aici, privirile adversarilor absolutismului se îndreaptă către Franța, unde „partidul revoluționar“ încearcă să determine o intervenție fără să reușească totuși să-l antreneze în această aventură pe noul suveran și pe oamenii din „partidul rezistenței“. „Noi nu dăm nici unui popor, declară Casimir Perier, dreptul să ne forțeze să luptăm pentru cauza lui, iar sîngele francezilor nu aparține decît Franței“. Ceea ce dă mîna liberă lui Metternich

de a restabili ordinea în peninsula și suveranitatea prinților legitimi.

În primăvara anului 1831, 10 000 de soldați austrieci reocupă Parma, Modena și statele pontificale, unde prințul Ludovic Napoleon (viitorul Napoleon al III-lea), care a venit să lupte alături de liberalii italieni, este salvat de intervenția episcopului de Spoleto, care va deveni papă sub numele de Pius al IX-lea. Cîteva luni mai tîrziu, o nouă revoltă duce la reocuparea Bolognei, în timp ce francezii se instalează aici pentru a menține echilibrul puterilor.

„Combătute la timp“ de cancelarul austriac, revoluțiile italiene și germane sfîrșesc prin triumful reacțiunii. Aceste evenimente care urmează celor din Polonia, îi hotărăsc pe suveranii rămași fideli principiilor Sfintei Alianțe – țarul, împăratul Austriei și regele Prusiei – să concretizeze printr-un act oficial dorința lor de a păstra un *statu-quo* peste tot acolo unde acesta ar putea fi amenințat. În septembrie 1833, ei se întîlnesc la Münchengraetz și își proclamă dreptul de a salva orice suveran legitim care le-ar cere ajutorul.

În timp ce în centrul și estul Europei, blocul puterilor absolutiste se consolidează pentru a înfrînge mișcările liberale și naționale, Franța și Anglia fac să triumfe în peninsula iberică principiile constituționale care au prevalat în Belgia. Ele impun, împotriva pretendenților absolutiști, guvernarile liberale ale reginei Maria Cristina în Spania, și a regelui don Pedro în Portugalia.

Astfel, împotriva blocului statelor fidele principiilor formulate în timpul Congresului de la Viena, se ridică, cel puțin în aparență, coaliția țărilor liberale din Europa occidentală. În realitate, aceasta din urmă nu se bazează pe nici o legătură organică: ea nu este decît o alianță de circumstanță, în cadrul căreia intervenția engleză este foarte des dictată doar de grija de a nu-i lăsa pe francezi să dea loviturile cele mai avantajoase. Dar dacă alianța de fapt a puterilor liberale este lipsită de trăinicie, delimitarea dintre ele și grupul puterilor fidele absolutismului este foarte clară.

Această dezbinare ascunde de altfel o alta, deja perceptibilă încă din secolul trecut și care ține de structurile economice și sociale ale țărilor respective. Aceasta din urmă spune că țările din Occident, în care avîntul comerțului și industriei a favorizat dezvoltarea unei burghezii de afaceri, nerăbdătoare să ajungă la putere și trăgîndu-se din liberalism, Europei orientale și meridionale, în care averea funciară și privilegiile ereditare rămîn bazele unei societăți ai cărei principali beneficiari sînt hotărîți să mențină sau să restaureze principiile și practicile Vechiului Regim.

În ciuda sistemului de apărare realizat în 1815 de susținătorii ordinii tradiționale, Europa Sfintei Alianțe a explodat cincisprezece ani mai tîrziu, sub impulsul ideilor moștenite de la Revoluția franceză. Desigur că o mare parte a continentului – în Italia și Germania, unde Metternich nu a permis dezvoltarea nici unei mișcări revoluționare, și în Polonia, unde țarul nu a ezitat să folosească forța pentru a-și restabili autoritatea – reacțiunea a triumfat asupra forțelor liberale și naționale, care, dimpotrivă, au obținut victoria în Grecia, în Belgia, în Franța și în mod provizoriu în peninsula iberică. Curînd, un nou val de agitație europeană va da o nouă lovitură, mult mai violentă, dorinței conservatoare a suveranilor Vechiului Regim.

Capitolul 3

1848. „PRIMĂVARA POPOARELOR“

■ *Asaltul împotriva Europei Congresului de la Viena, care a eșuat în 1830, pare să iasă victorios în 1848.*

■ *La originea valului revoluționar din 1848 se află o criză economică complexă. În acest context, revoluția pariziană din februarie 1848 apare ca un caz particular. Confirmând eșecul sistemului monarhic, a doua republică pune în conflict burghezia, din punct de vedere social conservatoare, cu susținătorii unei Republici sociale, care vor fi repede învinși.*

■ *Mai profundă, revoluția vieneză din martie 1848 face să izbucnească revendicările naționale și liberale înăbușite din 1815 și determină căderea lui Metternich. Împăratul este obligat să acorde o constituție liberală, iar Imperiul pare să se dezintegreze în mod inevitabil sub efectul acceselor revoluționare din Ungaria și Boemia.*

■ *Din Imperiul austriac, contaminarea revoluționară trece în Germania și Italia. În Germania, popoarele cer și obțin constituții, inclusiv în Prusia. O puternică mișcare națională se termină prin convocarea unui Parlament constituant la Frankfurt, care trebuie să pună bazele unui stat german. În Italia, majoritatea suveranilor, căzuți pradă unei frământări liberale, începută în 1847, acordă și ei Constituții, iar aspirațiile naționale duc la organizarea unei Cruciade militare împotriva Austriei.*

■ *Dar iluzia „primăverii popoarelor“ nu trece de vara anului 1848. Zdrobirea mișcării din Cehia și a revoluției vieneze de către armata austriacă, care, mai târziu, cu ajutor rusesc, înăbușă revolta din Ungaria, repune Austria în rolul ei de jandarm al ordinii din 1815. Italienii învinși*

trebuie să reintre în rînduri. Constituțiile germane sînt abrogate, iar Parlamentul de la Frankfurt desființat. Regele Prusiei este obligat de presiunile austriece să renunțe la unificarea Germaniei.

1848, pe fondul crizei economice aflată pe sfîrșite, provoacă, încă o dată la nivelul întregii Europe, distrugerea ordinii restaurate în 1815 și păzită de atunci cu strășnicie de reprezentanții Triplei Alianțe. Pentru susținătorii absolutismului din Austria, Prusia, Rusia, adversarul are aceeași înfățișare, ale cărei trăsături nu sînt defel nuanțate. Evenimentele care se desfășoară în Franța, în Italia, în Germania și pînă în inima Imperiului austriac, sînt toate manifestări ale „Revoluției“, acest monstru amenințător care trebuie decapitat mereu și care nu încetează să-și facă apariția în cele patru puncte cardinale ale continentului.

Totuși, dacă trăsătura comună a acestor mișcări revoluționare, care înflăcărează Europa în 1848, rămîne repunerea în discuție a conservatorismului și a sistemului diplomatic folosit de acesta, ne putem întreba în avantajul cui sau a ce se intenționează efectuarea acestei repuneri în discuție. Aici, într-adevăr, mobilurile sînt diferite. Din arsenalul aparent ineputabil al ideilor moștenite de la revoluția franceză, fiecare ia motivele care convin acțiunii sale. Cu toate acestea, două mari revendicări înăbușite de artizanii Congresului de la Viena – liberalismul și naționalismul – sînt cele care împing popoarele la revoltă. Se începe totuși, mai ales în Franța și Italia, să se discearnă între noile aspirații și mai ales cele cu caracter social, afișate de o pătură a populației, a cărei importanță crește odată cu afirmarea progreselor industriale, aceea a muncitorilor.

Dărîmînd, în una din principalele puteri europene, o monarhie liberală cunoscută, revoluția pariziană din februarie 1848 a căpătat în mod firesc putere de simbol și a jucat imediat un rol de impulsioneare comparabil cu cel al zilelor fierbinți din iulie 1830. Acest caracter emblematic al evenimentelor care au dus la căderea lui Ludovic Filip nu trebuie să ne facă să gîndim că incendiul care a cuprins Europa a plecat exclusiv de

pe malurile Senei. Cincisprezece zile mai devreme, focul care mocnea de optsprezece luni într-o Italie din ce în ce mai refractară la asuprairea absolutismului și a tutelei austriece, a izbucnit în mai multe locuri din peninsulă, de la Palermo la Genova și de la Florența la Milano, obligându-l pe regele celor Două Sicilii să promulge o constituție, pe marele duce de Toscana să-și remanieze guvernul, iar pe suveranul din Piemont-Sardinia, Carol Albert, să promită supușilor săi un *Statut* constituțional. Revoluția pariziană amplifică mișcarea și îi conferă forță de propagare, ceea ce nu s-ar fi întâmplat dacă Austria, lovită și ea de febra liberală provocată de exemplul parizian, ar fi putut să-și asume încă o dată rolul de epicentru al reacțiunii.

Mai mult decât problema antecedenței, care s-a pus și în alte momente ale istoriei europene – 1830 și 1968 pentru întreg continentul, 1956 și 1989 pentru Europa de est –, o altă problemă ar trebui să atragă atenția istoricilor: aceea a coincidenței evenimentelor și a vitezei de propagare a fenomenului istoric. Aceasta pentru că, dincolo de diferențele clare, de ordin structural și cultural dintre națiunile care formează bătrînul continent, există trăsături comune care facilitează curențele intelectuale și care nu țin numai de domeniul „forțelor de producție” și al „relațiilor de producție”, așa cum o întreagă istoriografie marxistă și marxizantă a încercat multă vreme să susțină și să dogmatizeze. Într-un articol celebru, publicat cu ocazia centenarului Revoluției de la 1848*, marele istoric Ernest Labrousse, comparînd evenimentele franceze din 1789, 1830 și 1848, recunoștea că dacă ar fi existat numai criza economică în mediul istoric direct al acestor trei evenimente, aceasta nu ar fi fost suficientă pentru a explica declanșarea fenomenului revoluționar. „Este necesar, spunea el, ca această criză economică să fie dublată de o criză politică”. Nu putem decât să-i fim recunoscători că a corectat, începînd cu această dată, deviațiile economiste

* E. Labrousse, „Comment naissent les révolutions, 1789, 1830, 1848”, Actes du Congrès du centenaire de la Révolution de 1848, Paris, 1948.

dintr-o scriere a istoriei, puternic impregnată în acel moment de ideologia marxistă, rămînînd totuși rezervată față de ideea pe care el o formulează, potrivit căreia, cele trei crize revoluționare care fac obiectul articolului său ar constitui revoluții „endogene“, neinfluențate din exterior. Ca și cum, în perioada ianuarie-iunie 1848, singurul punct comun dintre oamenii care au pus mîna pe o armă pentru a răsturna puterea, ar ține exclusiv de domeniul economicului, cînd o mare parte a societății europene s-a aruncat în Revoluție, cu cultura ei, cu referințele sale istorice apropiate sau îndepărtate, cu ideologia ei modelată de un secol și mai bine de spirit „iluminist“.

Vom reveni într-un capitol ulterior asupra elementelor de ordin economic și social care explică evenimentele din 1848 din Europa și care au avut rolul unui detonator. Pentru moment să reținem numai că acestea au fost pregătite peste tot de criza economică gravă din 1846-1848, care a aruncat masele populare în șomaj și mizerie și a provocat o vie nemulțumire în mediile comerciale și industriale.

Franța între două revoluții

Urcarea pe tron a lui Ludovic Filip I, „regele-cetățean“, în iulie 1830, a satisfăcut pe deplin dorințele burgheziei de afaceri. Ajuns suveran, în mare măsură prin voința ziariștilor de la *National*, fostul duce d'Orléans știe să fie abil și să cîștige încrederea acestor burghezi care l-au instalat pe tron. El adoptă drapelul tricolor și depune jurămînt de respectare a unei Carte revizuite, care îl lipsește de dreptul de a emite ordonanțe. Are un comportament foarte modest, discută cu bancherii problemele administrării bunurilor, se plimbă pe jos pe străzile capitalei și invită la Tuilleries oamenii de afaceri și familiile acestora. În saloanele în care a domnit fastul afectat al curții imperiale și au avut loc serbările din secolul al XVIII-lea, reîn-suflețite de regii restaurați, aceștia pot să poarte conversații cu regina Maria Amelia, ocupată cu broderiile sale.

Interesele noii clase conducătoare sînt și ele satisfăcute pe deplin de politica monarhiei din Iulie. Regele se ferește de aventurile războinice. El o dovedește prin susținerea, chiar la începutul domniei sale, a acțiunii prudente a lui Casimir Perier în evenimentele din Italia, apoi în octombrie 1840 prin demiterea primului său ministru, Thiers, ale cărui inițiative în Orientul Apropiat (unde îl susține pe pașa Egiptului aflat în război cu sultanul) riscă să sfîrșească printr-un război cu Anglia. El preferă să folosească resursele statului pentru a moderniza țara și pentru a putea concura cu puterea industrială a Marii Britanii, aflată în plin avînt. Mijloacele de transport se modernizează. Este epoca de aur a speculațiilor de bursă, a bancherilor dubioși și a micului depunător, „Monsieur Gogo”, făuritor inconștient al prosperității burgheze. Marile averi din comerț, din industrie și din domeniul bancar se clădesc în cîțiva ani, protejate de un rege care vede în mulțumirea mediilor de afaceri cea mai sigură garanție a trăinicieii tronului său.

Pe plan social, ca și pe plan politic, burghezul este cel care domnește. El este singurul care împarte dreptul de vot cu vechea aristocrație, un cens (taxă) destul de mare (200 de franci) fiind necesar pentru a te bucura de drepturile civice. Și nu poate alege decît tot un bogătaș, din moment ce taxa de eligibilitate este fixată la 500 de franci: o sumă considerabilă dacă ne gîndim că la acea dată salariul zilnic al unui muncitor este de cîțiva bănuți (*sous**). Regimul oferă de altfel favorizaților săi posibilitatea să-și apere supremația, prin crearea, începînd din martie 1831, a unei adevărate miliții sociale: garda națională, ai cărei membri, teoretic, sînt toți francezii între 20 și 60 de ani, dar în care, în realitate, nu sînt înscriși decît cei care își pot plăti echipamentul destul de scump. Garda națională constituie astfel un sprijin al regimului atîta timp cît acesta răspunde prin acțiunile sale intereselor și dorințelor burgheziei.

* 1 sou = 5 centime. Pînă la mijlocul secolului al XIX-lea, salariul mediu zilnic al unui muncitor parizian nu depășește 3 franci, adică 60 sous (*n.a.*).

În sfârșit, chiar dacă își datorează puterea unei izbucniri revoluționare, noua dinastie capătă repede aspectul unui zid de apărare împotriva oricărei mișcări sociale care ar avea intenția să repună în discuție supremația burgheziei. Revoluția din Iulie are prelungiri între 1830 și 1834. Agravarea constantă a condiției muncitorilor din industrie provoacă tulburări care degeneratează uneori în revolte îndreptate împotriva regimului care le este impus de republicani. Astfel, revoltele țesătorilor lionezi din 1831 și din 1834 sînt răzmerițe provocate de mizerie și înecate în sînge de trupele regale. Ca și revoltele republicane din Paris în 1832 (cu ocazia funeraliilor generalului Lamarque) și din 1834, care sfîrșesc prin represiuni sălbatice, cum este masacrul din strada Transnonain, și prin procese urmate de condamnări grele, descurajînd astfel pe membrii asociațiilor secrete republicane, cum ar fi Societatea Drepturilor Omului.

Republicanii ripostează prin articole violente în presa de opoziție, prin pamflete, cîntece, caricaturi (*Gargantua* a lui Daumier, atac împotriva lui Ludovic Filip, îi va aduce în 1831 șase ani de închisoare autorului său, ceea ce nu-l va împiedica pe acesta ca trei ani mai tîrziu să immortalizeze pe pînză masacrul de pe strada Transnonain), sau prin atentate, ca cel al lui Fieschi din iunie 1835, din care suveranul și fiii săi scapă ca prin minune. Pentru a lupta împotriva acestor reacții, liberalii aflați la putere nu ezită să restrîngă libertățile. Dreptul de asociere este reglementat cu strictețe, dar mai ales legile din septembrie 1835 restrîng libertatea presei, pedepsind ofensele aduse regelui, criticarea formei de guvernămînt și „provocarea la ură împotriva claselor sociale“.

După cîțiva ani de la revoluția din 1830, monarhia lui Ludovic Filip este total ruptă de poporul care îi oferise puterea, iar Europa poate vedea în această monarhie o asigurare împotriva revoluției sociale atît de amenințătoare. Într-adevăr, regimul continuă să evolueze într-o direcție conservatoare, ceea ce va duce la o ruptură cu pătura cea mai progresistă a burgheziei. Atitudinea personală a regelui este în acest sens determinantă. Lumea s-ar fi putut aștepta din partea acestuia, care cunoștea

foarte bine sistemul englez, să-și angajeze regimul pe calea liberală și parlamentară inaugurată de monarhia britanică. Numai că, sub aspectul de bunăvoință și de aparență burgheză, Ludovic Filip este un autoritar care suportă cu greutate influența miniștrilor săi. De aceea, face eforturi pentru a-i neutraliza, învrăjbindu-i între ei, problema puterii regale devenind astfel miza luptei politice. Thiers, care exprimă ideile burgheziei liberele când declară că „regele domnește dar nu guvernează”, se lovește de Guizot, pentru care „tronul nu este un fotoliu gol”. În 1840, regele îl demite pe primul ministru și îl numește pe Guizot.

Convins că prosperitatea tot mai mare a țării va fi suficientă pentru a mulțumi burghezia, care își mărește averile, noul ministru va da posibilitatea regelui, care de zece ani își înfrînează cu greutate dorința de a conduce guvernul, să ia efectiv puterea în mâinile sale. Numărul redus al corpului electoral dorit de clasa conducătoare îi permite să introducă în parlament funcționari de stat depinzînd de suveran, pe care îi numește sau îi revocă, și care se comportă pe timpul mandatului lor ca niște servitori docili ai ministrului. Făcînd acest lucru, el rupe monarhia de burghezia care îi fusese pînă atunci cel mai vehement susținător, dar care se îndepărtează de monarhie în momentul în care se încearcă excluderea ei de la exercitarea unei puteri la care ea nu încetează să aspire începînd din 1789.

Din acest moment, nemulțumirea socială a muncitorilor, loviți în plin de criza economică, care începe de obicei prin mari dificultăți în sectorul agricol (îmbolnăvirea cartofului, creșterea prețului pîinii) și în industria textilă, dar care, pentru prima oară, afectează și noii poli ai dezvoltării – metalurgia și minele – se conjugă cu nemulțumirea politică a categoriilor sociale înstărite. Reprezentanții burgheziei își îndreaptă revendicările asupra demiterii lui Guizot și asupra unei reforme electorale duble: diminuarea censului, care ar permite lărgirea corpului electoral și desensibilizarea acestuia la instigările puterii, și declararea incompatibilității dintre funcția publică și mandatul electoral.

Este suficientă doar o scînteie pentru a provoca explozia. Un banchet al opoziției, interzis la Paris, provoacă pe 22 februarie 1848, o manifestație de stradă care se prelungește pînă a doua zi. Primele baricade își fac apariția. Regele face apel la garda națională, dar, solidară cu revendicările politice ale burgheziei, aceasta îl întîmpină pe monarhul venit să o inspecteze cu strigăte de „Trăiască reforma!”

Ludovic-Filip cedează în fața nemulțumirii celor mai siguri partizani ai săi. El îl demite pe Guizot, punînd astfel capăt tentativei de restaurare a puterii monarhiei. Burghezia pariziană este satisfăcută de victoria obținută. Pentru ea „revoluția” a luat sfîrșit.

Un eveniment neprevăzut va face să reizbucnească mișcarea și să dea o șansă republicanilor. În seara zilei de 23 februarie, gloata pariziană manifestă pentru a-și exprima bucuria. Pe bulevarde, soldații, la capătul nervilor și fără nici un ordin, deschid focul și omoară șaisprezece persoane. Toată noaptea, manifestanții plimbă prin Paris cele șaisprezece cadavre, îndemnînd populația capitalei să se răzbune și să înceapă insurecția. Dimineața, orașul este împînzit de baricade, iar în timpul zilei de 24, în timp ce comandamentul trupelor este încredințat lui Bugeaud și o parte a armatei bate în retragere, insurgenții ocupă clădirea primăriei (Hôtel de Ville) și se îndreaptă spre Tuilleries. Regele ezită să ordone represiunea și pînă la urmă hotărăște să abdice în favoarea nepotului său, contele de Paris, ca apoi să ia drumul exilului și să plece în Anglia. Dar republicanii i-o iau înainte. Conduși de poetul Lamartine, ei fac poporul, care tocmai a ocupat palatul Tuilleries și a năvălit în sala de ședințe a Palatului Bourbon, să aclame un guvern provizoriu republican.

În timp ce se joacă ultimul act al unei domnii ce a luat naștere din revoluție, o adevărată cursă de viteză are loc între republicani și democrați pentru a prelua controlul noii Republici. Baricadați în clădirea primăriei, membrii guvernului provizoriu încearcă să-și atragă poporul de partea lor, interzicînd echipei aflate la conducere orice contact cu reprezentanții ideii-

lor socialiste de care se tem mai tare decît de Ludovic Filip. Vor trebui totuși să accepte pe doi dintre aceștia alături de ei, pe teoreticianul organizației muncii, Louis Blanc, și pe un muncitor, membru al societăților secrete, Albert. Sub influența acestor doi oameni, care se bucură de sprijinul maselor, membrii de bună credință ai guvernului provizoriu, Lamartine, Ledru-Rollin, Flocon, își vor da silința să promoveze reforme sociale, fără să schimbe imaginea liniștitoare a noii Republici pe care vor s-o ofere unei Europe încremenite de uimire.

Astfel, Lamartine respinge drapelul roșu, care ar putea neliși pe conducătorii străini, sensibili la amintirea anului 1793. În schimb, se adoptă sufragiul universal, guvernul provizoriu proclamă „dreptul la muncă“, iar Louis Blanc este numit șeful unei comisii guvernamentale pentru muncitori, cu sediul în palatul Luxemburg, și a cărei sarcină principală este să primească delegațiile muncitorești. În sfîrșit, se ia hotărîrea să se reducă durata zilei de muncă și, aplicînd ideile lui Louis Blanc, să se înființeze Ateliere naționale, care să ofere șomerilor o ocupație retribuită.

Aceste hotărîri, la urma urmei nu prea revoluționare, provoacă panică în rîndul moderaților. Rupînd cu legile „firești“ ale liberalismului, dogmă sacră a burgheziei, guvernul va continua oare să intervină și în domeniul economic și social? Pentru a lupta împotriva „Republicii roșii“, burghezia se organizează, hotărîtă să obțină victoria în fața cluburilor, a socialiștilor și să se debaraseze cu prima ocazie de un guvern prea deschis, consideră ea, față de revendicările muncitorilor.

Sub presiunea tot mai mare a acestui „partid al Ordinii“, organizarea Ateliereilor naționale este încredințată unui adversar al sistemului, Marie, care va simți o adevărată plăcere să demonstreze zădărnicia teoriilor lui Louis Blanc. În timp ce numărul muncitorilor folosiți în aceste ateliere crește continuu – se ajunge curînd la 100 000 –, se procedează în așa fel încît să nu li se încredințeze nici o lucrare care să poată face concurență întreprinderilor particulare de lucrări publice. Sînt plătiți cu un franc pe zi pentru pavarea sau depavarea străzilor sau pentru

a nu face nimic, și toată lumea este îngrijorată de a-i vedea pe acești „greblători naționali“ devenind țintele propagandei socialiste sau bonapartiste.

Partidul Ordinii obține curînd o nouă victorie. În timp ce republicanii „avansați“, democrați de tradiție iacobină, cer să se amîne data alegerilor pentru Adunarea Constituantă pentru a avea timp să-și atragă de partea lor provincia, unde influența notabilităților locale întreține teama de Republica socială, moderații obțin alegeri rapide, fixate pentru luna aprilie 1848.

În aceste condiții, alegerile din 1848 fac să ajungă în Cameră o majoritate zdrobitoare a moderaților (din cei 900 de membri ai Adunării, ei formează un bloc de 500 de deputați, din care face parte Lamartine, ales la Paris, și mai sînt 200 de monarhiști aderenți, dintre care 130 de legitimiști) foarte hotărîți să zdrobească toate încercările de a instaura o republică socială. Revoluționarilor nu le mai rămîn decît masele populare pentru a-și realiza proiectele. La 15 mai, o manifestație în favoarea Poloniei se transformă în răscoală. Palatul Bourbon este invadat de răsculați care declară adunarea dizolvată și se apucă să formeze un nou guvern provizoriu. Dar Lamartine și Ledru-Rollin cheamă garda națională care împrăstie gloata. Au loc numeroase arestări, mai ales ale principalilor șefi ai societăților secrete. Barbès, Blanqui, Albert, Raspail și încă mulți alții sînt condamnați la deportare.

Stînga fiind decapitată, Adunarea poate să atace Atelierele naționale, simbolul și în același timp eșecul veleităților guvernului provizoriu. Așa prost concepute și așa departe cum erau de proiectul inițial al lui Louis Blanc, ele rămîneau totuși singura resursă a unei mulțimi importante de muncitori parizieni, pe care criza i-a aruncat în șomaj și în mizerie. A le desființa însemna să le iei acestora orice posibilitate de existență și aproape cu siguranță să provoci revolta. Majoritatea conservatoare a Adunării era conștientă de acest lucru. Ea își asuma cu seninătate riscul, preferînd să înăbușe în sînge revoluția socială decît să accepte „Republica roșie“.

La 4 iunie 1848 Atelierele sînt desființate. Muncitorii mai bătrîni de 25 de ani sînt trimiși în provincie, fie pentru a defrișa și deseca regiunea Sologne, fie pentru a lucra la construirea căilor ferate. Cei mai tineri au de ales între a se angaja în armată sau a muri de foame. În Paris, agitația crește deîndată. La 23 iunie, o revoltă formidabilă izbucnește în centrul și în estul capitalei. Este o revoltă a mizeriei, spontană, fără conducători, fără organizare, care se lovește imediat de voința metodică și hotărîrea de nezdruccinat a șefului forțelor de ordine, generalul Cavaignac, chemat recent din Africa. Dispunînd de efective importante, aproximativ 30 000 de oameni, la care se adaugă vreo 15 000 de tineri din cartierele bogate, înrolați în garda mobilă, acesta lasă revolta să ia amploare pentru ca mai tîrziu să o poată zdrobi mai bine.

De pe 23 pe 26 iunie se poartă un război nemilos de stradă, primul război de clasă „franco-francez“ adevărat. La sfîrșitul acestei confruntări, Partidul Ordinii a obținut definitiv victoria: 5 000 de morți în rîndurile insurgenților (uciși sau împușcați), aproximativ o mie în rîndurile forțelor de ordine, mii de răniți, 25 000 de arestări, 11 000 de condamnări la închisoare sau la deportare, iată prețul acestei victorii. Partidul Ordinii își poate consolida succesul făcînd să fie ales la președinția Republicii prințul Ludovic Napoleon Bonaparte, despre care Thiers, strateg prost inspirat al partidului, spunea că este „un cretin pe care îl vom manevra“. O nouă revoltă populară în iunie 1848 permite dărîmarea radicalilor ca Ledru-Rollin, iar prințul-președinte poate să anunțe: „Este timpul ca cei buni să se liniștească, iar cei răi să tremure“.

Cei buni pot dormi liniștiți. Votată în martie 1850, legea Falloux încredințează învățămîntul clerului, apărător al ordinii sociale. Legea electorală din 31 mai 1850 „organizează“ sufragiul universal în așa fel încît să îndepărteze de la urne condamnații politici și muncitorii. În luna iulie a aceluiași an, o altă dispoziție legislativă limitează libertatea presei. Învîingători în 1830, reprezentanții burgheziei nu intenționează să cedeze celor defavorizați puterea pe care au cucerit-o cu atîta luptă.

În ciuda căderii lui Ludovic Filip, opoziția față de republica socială rămîne solidă. Lovitura de stat din 2 decembrie 1851, simplă reglare de conturi între învingătorii din iunie, nu face decît să o consolideze.

Contaminarea revoluționară

Dacă evenimentele din 1848 din Franța ridică noi probleme legate de recenta dezvoltare a marii industrii moderne, celelalte mișcări care zdruncină Europa timp de mai bine de un an decurg mai degrabă din lupta pe care o dau, din 1815, forțele dispartate ale liberalismului și naționalismului împotriva susținătorilor ordinii sociale și diplomatice restaurată de Congresul de la Viena. Și unele și altele sînt înlesnite de diverși factori, printre care figurează în primul rînd dificultățile cu care se confruntă economiile europene începînd din 1846.

Acestea au început printr-o criză clasică „de tip vechi“, îmbinînd o gravă lipsă de alimente, provocată de recoltele catastrofale din 1845 și 1846, cu stagnarea din sectoarele industriale tradiționale, ca de exemplu industria textilă. Peste tot prețul grîului s-a dublat și efectele acestei scumpiri asupra condițiilor de viață ale claselor populare au fost cu atît mai înspăimîntătoare cu cît la aceasta se adaugă efectele îmbolnăvirii cartofului, devenit de o jumătate de secol o componentă esențială a hranei țăranilor. În Irlanda izbucnește o adevărată foamete, care provoacă o jumătate de milion de morți și obligă cel puțin un milion să emigreze.

Cum în 1788 criza alimentară majorează datoria populară, aceasta duce la rîndul ei la numeroase exproprieri ale micilor fermieri și sfîrșește în mișcări populare deosebit de numeroase și de grave în Belgia valonă, în Franța de vest și în Austria. La Berlin, în primăvara lui 1847 s-a vorbit de o „răscoală a cartofilor“. În același timp, la Viena, brutăriile erau luate cu asalt și jefuite. Recolta normală din 1847 face să scadă sensibil pre-

țurile produselor alimentare, dar deja criza a căpătat o altă dimensiune. Obligînd clasele populare să-și folosească majoritatea veniturilor pentru a supraviețui, apoi să acumuleze datorii, criza a sleit o mare parte din expedientele din industria textilă, provocînd dificultăți serioase în acest sector.

Acéstu tip de criză, caracteristic economiilor din Vechiul Regim, i s-a adăugat în 1847-1848 o depresiune economică de tip nou, care face să se interpună structurile economice modificate de Revoluția industrială. Aceasta s-a manifestat prin mari dificultăți bancare și bursiere datorate considerabilelor speculații care s-au făcut de la începutul deceniului în construcțiile feroviare, în extracția de cărbuni și metalurgie, fără ca operațiile spectaculoase să fie făcute cu capitaluri și cu asigurări de desfacere suficiente. Rezultatul a fost că peste tot unde aceste practici au fost preferate în anii buni ai dezvoltării economice s-a produs o lipsă de disponibilități bugetare, o scădere serioasă a profiturilor și în curînd un val de falimente industriale care au adus după ele o creștere a șomajului și mari reduceri salariale, deci o nouă prăbușire a puterii de cumpărare a claselor populare.

Deja puternic afectate de criza alimentară, industriile de larg consum, mai ales cea textilă, sînt lovite în plin de efectele depresiunii economice. Consecințele sociale ale acesteia au fost dramatice și acest lucru s-a întîmplat în toate țările pe cale de industrializare. La Manchester, capitala europeană a industriei bumbacului, stagnarea din acest sector aruncă în stradă zeci de mii de muncitori, provocînd greve și manifestații violente. În Franța, reducerea activității din minele de huiă, din topitorii, din fabricile de cuțite, de mătase și de țesături de bumbac a provocat reacții în lanț care i-au afectat atît pe muncitorii din uzine cît și pe lucrătorii din mica industrie, cu tot cortegiul lor firesc de mizerii și de tulburări. În Belgia flamandă, greutățile din industria inului au ruinat numeroase țîrguri rurale care supraviețuiau datorită acestei activități, regiunea pierzînd în același timp circa treizeci de mii de locuitori din cauza epidemiilor sau a emigrației. În Prusia, în Silezia, în Boemia, numărul șomerilor se ridică la zeci, chiar sute de mii

de oameni, iar ravagiile crizei au avut și aici drept efect tot felul de dezordini care au deschis calea spre revoluție.

La începutul anului 1848, cînd au loc revoltele din Palermo și Genova, preludii ale evenimentelor pariziene din februarie, perioada acută a crizei este deja depășită. Prețurile grîului și pîinii au revenit la nivelul normal, dar relansarea industrială este departe de a fi vizibilă, căci valul de creștere a prețurilor a lăsat economia europeană într-o situație dezastruoasă. Aceasta formează terenul pe care se dezvoltă unda revoluționară, care izbucnește nu în mijlocul depresiunii ci cu un decalaj de cel puțin un an, ceea ce lasă timp „politicienilor” care iau în mîină mișcarea să ofere aspirațiilor confuze ale masei populare obiective concrete, conforme cu proiectele lor personale.

„Contaminarea revoluționară” pe care prințul de Metternich o denunțase ca pe un flagel, a fost deci favorizată de un teren pe care se amestecă, trecînd de la o țară la alta, aceleași ingrediente explozive, dar în care raporturile de forță dintre diferiții factori ai piesei revoluționare sînt diferite. Concomitența nu chiar perfectă a mișcărilor care au înflăcărat Europa în cursul primelor luni ale anului 1848 și care zdruncină din temelii ordinea socială și politică restaurată de Congresul de la Viena se explică în parte, dar numai în parte, prin criza acută prin care trec în același timp economiile și societatea de pe vechiul continent. Într-adevăr, la mănunchiul de factori care produc această tulburare profundă se adaugă și alte elemente dintre care unele țin în mod evident de influența exterioară. Din multe puncte de vedere, și cu toate că nu este prima în ordinea cronologică, revoluția pariziană constituie epicentrul unei de șoc care zguduie întreaga Europă. Vestea căderii lui Ludovic-Filip declanșează panica la Viena și la Budapesta, iar retragerea lui Metternich îi determină pe liberalii germani și italieni să pună mîna pe arme. Dar evenimentul care provoacă prăbușirea monarhiei din Iulie – împușcarea manifestanților de pe Bulevardul Capucinilor – este în cea mai mare măsură un „accident istoric”.

Dar toate acestea nu au importanță. O dată declanșată, mișcarea de contestare a ordinii existente se întinde ca o dîră de praf de pușcă, dînd ansamblului de episoade revoluționare aspectul unei partituri dirijate (în același timp trezind în mințile învingătorilor din 1815 bătrîna fantomă a conspirației străine), iar acest fenomen se va întîmpla cu toate zguduirile de dimensiuni europene din cursul ultimelor două secole.

În geneza evenimentelor din 1848 nu a fost vorba propriu-zis de „complot“ și „premeditare“ la scară europeană, cum s-a întîmplat de altfel și în 1789 și în 1830. Contrar unei mitologii recurente, care nu poate concepe „răul“ decît produs de un element străin, în cursul anilor precedenți „primăverii popoarelor“ s-a produs în fond o răspîndire a ideilor liberale și naționale în tot spațiul european, idei care s-au văzut concretizate de Revoluția franceză și care au fost difuzate prin intermediul emigrației politice. Represiunile din statele absolutiste ale Europei orientale și mediteraneene au avut drept rezultat transformarea cîtorva orașe europene în refugii pentru cei persecutați politic și pentru cei alungați din Polonia, Spania, Italia, Germania etc. Londra, Bruxelles și Paris au devenit în felul acesta capitalele liberalismului european. La Paris mai ales se formează mai multe generații de profesori, intelectuali, artiști, studenți – toți străini –, care, prin intermediul limbii franceze, vor face să pătrundă în patria lor de origine – pînă în cele mai îndepărtate provincii din Polonia orientală și România – ideile, temele, operele majore și mai ales spiritul culturii liberale. În 1844, Mazzini fondează în Franța mișcarea „Tinerei Europe“ și tot la Paris iau naștere cu un an înainte „Analele franco-germane“. Proscrișii italieni și germani, patrioții polonezi și unguri, exilații politici de pe tot continentul formează astfel un mediu revoluționar cosmopolit, ai cărui membri se întîlnesc în cadrul societăților liberale secrete și participă cu plăcere, atunci cînd au ocazia, la luptele pentru libertate care marchează istoria europeană a primei jumătăți a secolului al XIX-lea.

Revoluția din Austria

Remodelînd harta Europei, Congresul de la Viena a făcut din Imperiul austriac marea putere a Europei centrale și a plasat practic Italia sub dominația acestuia. Simbol al puterilor absolutiste, al căror teoretician și apărător era Metternich, imperiul Habsburgilor rămîne înțepenit în structurile Vechiului Regim, la menținerea căroră veghează o poliție bănuitoare și copleșitoare. Dar mai ales el reprezintă un mozaic incredibil de popoare, în care germanii nu sînt de altfel decît o minoritate. Dacă se lasă deoparte italienii din regatul lombardo-venețian, care se bucură de o autonomie destul de mare, aceste minorități etnice: cehii din Boemia, polonezii din Galiția, sîrbii din zona Dunării, românii din Transilvania, italienii din Trentino și din Triest, sloveni și croați suportă cu greutate înrobirea lor de către Habsburgi, ca și maghiarii din Ungaria, care nu vor să vadă în împărat decît urmașul Sfîntului Ștefan pe tronul Budapestei.

Unitatea acestui imperiu eterogen nu poate fi menținută decît prin forță, iar cînd Metternich ajunge apostolul absolutismului din Europa, el se gîndește mai întîi cum să păstreze integritatea imperiului habsburgic. Conștient că cea mai neînsemnată mișcare populară riscă să declanșeze o serie de reacții fatale pentru posesiunile austriece, el face din opoziția față de progres baza politicii sale.

Ori această opoziție este supotată cu greu de burghezia vieneză, nerăbdătoare, ca și celelalte burghezii europene, să ia parte la treburile statului. Ea este aceea care, la aflarea evenimentelor pariziene, va declanșa mișcarea de care cancelarul nu a încetat să se teamă încă din 1815. De altfel acesta nu s-a înșelat. La 29 februarie, aflînd de căderea lui Ludovic Filip, declară: „Acum totul s-a sfîrșit. Europa se întoarce la anii 1791-92. Vom scăpa de ceea ce s-a întîmplat în 1793? Este vorba de un pericol general“.

La 13 mai are loc la Viena o manifestație care reunește burghezia și studenții. În după-amiaza aceleiași zile, masele

populare se alătură manifestanților. Au loc ciocniri cu trupele și manifestația se transformă curînd în revoltă, la care cancelarul se pregătește să riposteze dînd ordinul de atac. Profitînd de ocazie, unii membri ai familiei regale (ca arhiducesa Sofia), care demult nu mai suportau omnipotența lui Metternich, îl fac pe acesta să înțeleagă că demisia este inevitabilă. Abandonat de toți, bătrînul om de stat (are 75 de ani) trebuie să-și părăsească postul și să fugă ascuns într-o trăsură a unei spălătorii.

Înspăimîntat, împăratul Ferdinand își înmulțește concesiile: dă libertate presei, libertatea întrunirilor, aprobă organizarea unei gărzi civice burgheze, promite o constituție etc. Entuziasmul potolit, la 25 aprilie, suveranul face cunoscut conținutul textului constituțional. El este considerat într-atît de nesatisfăcător de către elementele radicale care au cîștigat permanent teren, încît la 15 mai o nouă revoltă izbucnește în capitală, obligîndu-l pe Ferdinand să părăsească orașul și să se refugieze la Innsbruck. În acest moment se ia hotărîrea să se constituie un Parlament ales prin sufragiu universal, căruia să i se dea drepturi constituante. Primul act a fost jucat și desigur este în favoarea mișcărilor naționale.

Deîndată ce succesul revoltei vieneze devine cunoscut, popoarele alogene încep să se miște. Fuga vrednică de milă a lui Metternich, realizarea unei constituții în statul care constituia simbolul Europei absolutiste și inima Sfînteii Alianțe, însemna repunerea în discuție a ordinii din 1815 și era ocazia așteptată de toți pentru a se elibera de jugul străin. Ungurii sînt primii care reacționează, deoarece formează un bloc compact în mijlocul imperiului, sînt mai bine organizați decît celelalte naționalități și se bucură de instituții autonome, cum este mai ales Dieta. Poetul Petöfi înflăcărează poporul cu poemele revoluționare și patriotice pe care le declamă. Dieta ungară, cu sediul la Pressburg (Bratislava) este cuprinsă și ea de același entuziasm. Incitați de deputatul Ludovic Kossuth, reprezentanții maghiari cer mai întîi cîteva libertăți publice și o constituție. Apoi, pe măsură ce sosesc noutăți despre concesiile acordate de împăratul Ferdinand poporului său, pretențiile acestora

devin mai vehemente. Ungaria obține rapid un guvern responsabil, un parlament, o armată și monedă proprie și chiar propria sa reprezentare diplomatică. Ea nu mai este legată de imperiu decât de o supunere simbolică față de coroană. Liberă acum, ea adoptă o serie de măsuri revoluționare, după exemplul dat de francezi: abolirea privilegiilor, anularea caracterului oficial al Bisericii. În câteva săptămâni o Ungarie mare, independentă și liberală se desprinde de imperiul monolitic al habsburgilor. Este adevărat că această „Ungarie mare“ se realizează în detrimentul aspirațiilor naționale ale anumitor popoare de la periferia imperiului. Refuzînd celorlalți ceea ce pretind pentru ei înșiși, ungurii se pregătesc să includă în Regatul Sfântului Ștefan, împotriva voinței lor, pe românii din Transilvania, pe polonezii din Galiția, pe croați și pe slovaci. Făcînd aceasta, ei își aprind singuri în statul pe care încep să-l constituie (populat mai mult de 50% de nemaghiari) scînteia care îl va face să se prăbușească.

Neavînd instituții autonome mai puțin deschise decât ungurii la problemele politice, mai puțin organizați pentru a putea profita de dificultățile puterii imperiale, slavii din imperiu încep și ei să se agite, dar mișcarea lor nu are nici amploarea, nici coeziunea celei din Ungaria.

În Boemia, la 11 martie 1848, majoritatea cehă formează un „Comitet al Sfântului Wenceslas“, care cere reforme, dar mai ales un statut de egalitate cu minoritatea germană. Prins în vîltoarea revoluției vieneze, Ferdinand acceptă să discute. Curînd, un Comitet național ceh îndeplinește rolul unui adevărat guvern. Format din moderați care nu doresc să rupă toate legăturile cu Viena, acesta se mulțumește cu un statut de autonomie care redă viață într-o oarecare măsură vechilor drepturi ale coroanei din Boemia.

Dar această concesie minimă trezește în lumea slavă o speranță imensă. În primele zile ale lunii iunie, se organizează la Praga un congres panslavic. Format din cehi și din slovaci, acesta primește pe delegații popoarelor slave din imperiu, care privesc în mod firesc spre protectorul lor „natural“, țarul, șeful

cele mai mari națiuni slave din Europa. Fapt îngrijorător, anarhistul rus Bakunin vine aici să expună doctrina „panslavismului“, a cărei punere în practică ar duce la dezintegrarea completă a imperiului austriac. Comitetul național stăpânește situația, dar pentru cât timp?

Un fapt alarmant al nemulțumirii slave îl constituie revendicările naționale ale croaților. Aceștia protestează împotriva înlocuirii dominației austriece cu cea maghiară. În Croația iau ființă comitete revoluționare care acordă titlul de „ban al croaților“ unuia dintre compatrioții lor, Jelacič, dar această funcție era dată de drept prin tradiție, unui maghiar.

Cînd, în iulie 1848, se reunește la Viena Parlamentul promis de împăratul Ferdinand, majoritatea deputaților sînt slavi (vor fi necesari interpreți) care fac să se ajungă imediat la o revendicare esențială pentru aceste popoare rurale: desființarea regimului feudal. Ceva mai tîrziu se va preciza că dacă subordonarea personală este abolită, drepturile legate de pămînt, arenzile și corvezile vor trebui să fie răscumpărate.

Garant al ordinii europene restaurată de Congresul de la Viena, imperiul Habsburgilor pare a fi pe punctul să se disloce pur și simplu. Așa încît italienii și germanii, ale căror revendicări liberale și naționale erau ținute în frîu de presiunile Austriei, vor profita pentru a încerca să-și realizeze proiectele. În cursul săptămînilor care urmează căderii lui Metternich, revoluții în lanț extind dincolo de frontierele imperiului evenimente de la Viena.

Revoluția din Germania

Insurecția pariziană și abdicarea lui Ludovic Filip declanșează în Germania două serii de mișcări care se accelerează brusc după demisia cancelarului austriac: mișcări liberale în interiorul fiecărui stat și mișcări naționale unitare.

Din 1815, situația politică a popoarelor din Germania de sud, unde influența franceză a fost foarte mare, a început să se

degradeze. După ce, imediat după înfrîngerea lui Napoleon, au obținut de la suverani constituții liberale, sub influența reacționară a lui Metternich și o dată cu Congresul de la Viena, acestea și-au pierdut toate drepturile acordate. Și aici, ca și în Austria, revoluția pariziană are rol de detonator și de model. Agitația începe peste tot și este orientată spre revendicarea reformelor liberale.

Căderea lui Metternich grăbește declanșarea mișcării. În Bavaria, regele Ludovic I, desconsiderat din cauza vieții sale private scandaloase, trebuie să abdice. În Saxa, în Würtemberg, în Hesse-Nassau, în ținutul Baden, manifestanții obțin acordarea principalelor libertăți politice. Treptat, valul revoluționar se extinde către nord și cuprinde Hanovra, Frankfurt, Hamburg, Bremen și în sfîrșit Prusia. Aici situația este mult mai dificilă fiindcă este agravată de criza economică care face ravagii în țară și de atitudinea incoerentă a suveranului Frederic Wilhelm al IV-lea, care nu se hotărăște să aleagă între o politică fermă, susținută și de fratele său, Wilhelm, și dorința sa de popularitate.

La 18 martie, regele promite o constituție. În după-amiaza aceleiași zile, mulțimea se adună în fața palatului regal pentru a-l aclama pe suveran și pentru a cere plecarea trupelor, foarte numeroase și prezente peste tot. Împins de anturajul său, dar mai ales de fratele său, Wilhelm, Frederic Wilhelm dă ordin să se degajeze împrejurimile castelului, ceea ce cavaleria se grăbește să facă, provocînd o încăierare cu mulțimea. Soldații trag și omoară mai mult de două sute de persoane, dar berlinezii răspund la provocare ridicînd baricade. Pentru a avea ultimul cuvînt, armata ar fi trebuit să organizeze un adevărat asediu al capitalei și să angajeze împotriva insurgenților bătălii în toată regula. Regele preferă însă să cedeze. El îl obligă pe fratele său să părăsească Berlinul și coboară în curtea castelului pentru a omagia victimele răscoalei. La 21 martie anunță poporul că preia conducerea națiunii germane și convoacă o Adunare constituantă, aleasă prin sufragiu universal, care se va întruni la 21 mai.

În întreaga Germanie, ca și în Imperiul austriac, mișcarea liberală pare să fie animată de o forță irezistibilă. Dar, în timp ce în statele Habsburgilor aceasta este însoțită de tendințe naționale centrifuge, în Germania ea provoacă aspirații naționale care tind în mod contrar spre realizarea ideii de unitate.

Supunând totalitatea țărilor germanice, cu excepția celor austriece, unei legislații unice, făcând să triumfe aici noile principii de egalitate în fața legii și desființarea privilegiilor ereditare, creînd prin Confederația Rinului un cadru unitar organic, dar făcînd în același timp să apară și un sentiment de apartenență comună la „patria germană“, ocupația franceză a grăbit trezirea conștiinței naționale a popoarelor germane. Totodată, ideile exprimate cu un secol în urmă de gînditori ca Herder, care considera drept criteriu al naționalității comunitatea de limbă, de tradiții și de obiceiuri identice, au sfîrșit prin a perfecționa teoriile pangermanice, expuse mai ales de Fichte în *Discursuri către națiunea germană* (1808).

Congresul de la Viena, dominat de spiritul Sfintei Alianțe, a subestimat forța acestui sentiment al unității și s-a mulțumit să reinstaureze starea de lucruri de dinainte de Revoluție, restituind unui număr de treizeci și șase de suverani germani (ce-i drept, infinit mai puțini față de cei aproape patru sute dinaintea Revoluției) întreaga autoritate de care se bucuraseră.

Deîndată ce marea mișcare de la 1848 are drept scop principal fărîmîțarea Europei create de Sfînta Alianță, este clar că aspirațiile spre unitate devin din ce în ce mai evidente, odată cu revendicările liberale. Începînd din 5 martie 1848, vreo cincizeci de personalități liberale se întîlnesc în vechiul oraș universitar Heidelberg. La vestea căderii lui Metternich și a revoltei berlineze, aceștia se hotărăsc să convoace un Parlament provizoriu – *Vorparlament* – căruia să-i revină sarcina de a pune la punct un proiect de unificare a Germaniei.

Revoluțiile în lanț care se declanșează în țările germanice în cursul lunii martie permit mișcării să ia amploare fără nici o piedică, guvernele în funcțiune neîndrăznind să se opună unei inițiative care trezește un entuziasm formidabil în majoritatea

statelor germane și în rîndul tuturor claselor sociale. La 31 martie, acel *Vorparlament* se întrunește la Frankfurt. Dominat de o reprezentare prusacă majoritară, acesta ia hotărîrea să convoace la rîndul său un Parlament constituant, ales prin sufragiu universal bazat pe raportul de un deputat la 50 000 de locuitori.

La 18 mai, parlamentul constituant se întrunește la Frankfurt. Acesta curpinde 580 de deputați, cehii din Boemia refuzînd să-și aleagă delegații pentru o adunare care, consideră ei, nu-i privește din nici un punct de vedere. Format în majoritate din intelectuali fără experiență în probleme de guvernare, care se angajează în această întreprindere cu o ardoare romantică, pe de altă parte lipsit de mijloace financiare și militare, Parlamentul se lovește imediat de o serie de probleme delicate. Reich-ul german va fi unificat sau federal, și în acest caz cum va fi organizat guvernul central? Regimul va fi republican sau monarhic, și dacă ultima soluție va fi adoptată cui i se va oferi coroana? Votul pentru următoarea adunare va fi universal sau censitar? etc.

Trecînd peste aceste aspecte arzătoare, Parlamentul din Frankfurt ia niște măsuri simbolice, care să exprime hotărîrea sa de a reuși. La 29 iunie 1848 se numește un „guvern german provizoriu“, prezidat de arhiducele de Austria Johann, fratele fostului împărat Francisc al II-lea, care ia titlul de Vicar imperial. El dizolvă Dieta, desființează vămile interne, hotărăște crearea unei reprezentanțe diplomatice „germane“ în străinătate și stabilește în spirit „pangermanic“ frontierele viitorului stat german, cerînd includerea tuturor teritoriilor ocupate de popoare germanofone: cantoanele elvețiene, Limburgul olandez, Luxemburgul, ducatele daneze de Schleswig-Holstein etc. De la început mișcarea națională germană, animată de reprezentanții burgheziei liberale, capătă un caracter expansionist. Trebuie subliniat faptul că peste tot unde există populații de origini diferite elanul revoluționar se lovește de aspirațiile naționalităților prezente, iar aceasta este o trăsătură a mișcării din 1848 în ansamblul ei. Este o constatare care se aplică întregii istorii a

Europei din secolul al XIX-lea și a cărei recurență este perceptibilă pînă în zilele noastre.

Curtea austriacă, expusă unei acțiuni revoluționare din ce în ce mai violentă, care se desfășoară chiar în inima Imperiului habsburgic, asistă neputincioasă la o răsturnare profundă pe care, timp de treizeci de ani, a încercat zadarnic să o amîne. Ea este de altfel incapabilă să reacționeze, pentru că valul revoluționar, care nu încetează să se întindă și să se amplifice în zonele sale de influență, cuprinde acum și Italia.

Revoluțiile din Italia

În sudul Alpilor ca și în Germania, Congresul de la Viena, supus dorințelor suveranilor, a înlocuit harta simplificată, realizată de Napoleon, cu o fărîmițare în șapte state, fără nici o legătură între ele. Peste tot, monarhii restaurați au revenit la fostele structuri ale Vechiului Răgim și s-au sprijinit pe aristocrația funciară în mai toate aceste regiuni, cu excepția Piemontului, în care valul industrializării nu pătrunsese încă, și deci burghezia era numeric destul de slabă.

Sudul peninsulei și Sicilia formau Regatul Neapolelui, restituit Bourbonilor după eșecul lui Murat, care încercase să recucerească statele acestuia și care a fost împușcat. În centru, statele pontificale se întindeau la nord, din Romagna pînă în Cîmpia romană, tăind în două Italia peninsulară. Papa Grigore al XVI-lea, întîmpinat în 1830, cu ocazia alegerii sale, de o răscoală reprimată însă repede de austrieci, aplică pe acest teritoriu un despotism fără slăbiciuni, care nu este cu nimic mai prejos decît cel al Bourbonilor din Neapole și care îndepărtează orice inovație de ordin economic, politic sau social, susceptibilă de a provoca vreo revoltă.

În sfîrșit, cea mai mare parte a regiunilor din nord se afla în raport de dependență față de Austria. Autoritatea Vienei se manifesta în mod direct în statul milanez și în Veneția, care

formau Regatul lombardo-venețian, și în mod indirect asupra micilor state din jur, care intrau în marele ducat al Toscanei, și ducatele de Parma și de Modena. Numai regatul de Piemont și Sardinia scăpaseră de controlul Habsburgilor, căci aici pătrunsesese industrializarea și o burghezie comercială și industrială, deschisă la inovații, încerca să încurajeze schimbarea.

În primul rînd, în sînul acestei burghezii progresiste, puternic influențată de ideile franceze și care, deși mai puțin numeroasă și mai puțin influentă decît în Piemont, era prezentă totuși și în regatul lombardo-venețian, în ducate și în statele pontificale, s-a dezvoltat mișcarea liberală de unificare, *Risorgimento*, care promovează proiectele de unificare ce duc la începutul lui decembrie 1860 la elaborarea constituției regatului unic.

Declanșarea revoluției din 1848 în Italia nu este cu nimic tributară în faza ei inițială insurecției pariziene din luna februarie. Ea începe în 1847, odată cu alegerea lui Pius al IX-lea pe tronul Sfîntului Petru, care își justifică reputația liberală pe care o are în Italia prin cîteva reforme aplicate statelor pontificale. Imediat, întreaga țară începe să se miște. Manifestațiile antiaustriece au loc aproape peste tot, provocate de strigătele de „Trăiască Pius al IX-lea“. Cele mai mari au loc în regatul lombardo-venețian, unde populația refuză să cumpere tutun pentru a nu da bani administrației austriece.

Dar mișcarea revoluționară propriu-zisă pleacă din regatul Neapolelui, mai precis din Sicilia. După exemplul locuitorilor din Palermo, populația principalelor orașe din insulă, cu ajutorul populației rurale, alungă garnizoanele napolitane. Mișcarea se extinde apoi în sudul peninsulei, pierzîndu-și treptat caracterul separatist pentru a se transforma într-o mișcare a revendicărilor liberale. Însăpăimîntat, regele Ferdinand al II-lea promulgă la 10 februarie 1848 o Constituție inspirată de Carta franceză. Revoluția se întinde și, la 14 martie, Pius al IX-lea, la rîndul său, trebuie să aprobe o constituție, gest imitat în curînd de marele duce de Toscana și de regele Piemontului, Carol Albert.

Ca și în 1820 și apoi în 1830, Metternich se pregătește să intervină pentru a frâna contaminarea revoluționară. El este împiedicat de revoluția din Paris, urmată la scurt timp de revoluția vieneză și de începerea dezintegrării imperiului. Loviturile primite de Austria au în Italia repercusiuni imediate. La Veneția, avocatul Manini, liberal arestat de poliția austriacă și eliberat de mulțime, proclamă „Republica Sfântului Marcu“. La Milano, revolta care izbucnește alungă din oraș, în cinci zile, trupele guvernatorului austriac, mareșalul Radetzky.

Întreaga Italie este cuprinsă de febra revoluționară, curentul liberal fiind înlocuit curînd de cel național. Ținînd cont de faptul că Austria era slăbită, nu sosise oare momentul de a-i da o lovitură hotărîtoare și de a scăpa peninsula de o dominație apăsătoare? În felul acesta va dispărea ultimul obstacol din calea realizării mărețului vis de unificare. În conjunctura prezentă, apare clar faptul că nu este absolut necesar să se recurgă la sprijin străin pentru a transforma Italia într-o națiune. „Italia fară da sè“ – „Italia se va făuri singură“, afirmă cuvîntul de ordine plin de orgoliu al unitariștilor.

Din toate regiunile peninsulei, voluntarii aleargă în regatul lombardo-venețian pentru a lupta împotriva armatelor austriece. Suveranii înșiși, depășiți de evenimente, sînt luați de vîrtej. În ciuda prudenței sale deosebite, Carol Albert se lasă influențat de opinia publică piemonteză și de publicistul Cavour, care, în ziarul său, *Risorgimento*, cere „război, război fără întîrziere“. Regele Piemontului începe ostilitățile împotriva Austriei, iar trupele sale intră în Lombardia. Aici li se alătură armata pontificală, al cărei șef, generalul Durando, nu se mai supune ordinelor lui Pius al IX-lea care dorea să evite războiul. Pînă și regele Neapolelui, Ferdinand al II-lea, trimite 16 000 de oameni să participe la cruciada împotriva Austriei, pe care însă îi va retrage peste trei săptămîni.

În momentul în care în toată Europa centrală aspirațiile liberale par a fi pe punctul de a se realiza, Italia intră se pare pe calea unificării și a independenței. În această „primăvară a popoarelor“ totul pare să arate că vechea ordine europeană,

consolidată în 1815, se prăbușește peste tot pentru a fi înlocuită de o nouă ordine, inaugurată cu șaizeci de ani mai devreme de Revoluția franceză.

Totul se leagă în final de prăbușirea Austriei, această putere ce apare din ce în ce mai mult ca o cheie de boltă a edificiului ridicat de Sfînta Alianță. Dar două evenimente neprevăzute vor schimba în mod brutal fața lucrurilor: reacția armatei austriece, care înăbușă Revoluția pe care guvernul este incapabil să o controleze și sprijinul oferit suveranului de Habsburg de partenerul său de *Münchengratz*, țarul Nicolae al II-lea, care, de cincisprezece ani, își disputa cu Metternich titlul de campion al absolutismului european.

Refluxul

Unul din punctele forte ale mișcărilor revoluționare din Europa a fost simultaneitatea acestora. Cu toate acestea, lipsa de coeziune scoate la iveală punctele slabe pe care forțele reacționare se grăbesc să le exploateze. Între liberalii de la Viena și patrioții din Praga exista o trăsătură comună reprezentată de opoziția față de Habsburgi. Dar autonomia cerută de cehi nu putea decît să-i îngrijoreze pe austrieci, mai ales dacă era însoțită de revendicări panslaviste.

Același acord instabil exista și între croați și unguri, primii văzînd în succesul obținut la Budapesta premisele viitoarelor eliberări, pe cînd ceilalți nu aveau nici cea mai mică intenție de a oferi slavilor din sud avantajele pe care tocmai le obținuseră cu greu pentru ei de la conducătorii din Viena. Rupături asemănătoare se produc în întreaga Europă între învingătorii din „primăvara popoarelor“, scoțînd astfel în evidență marea fragilitate a cuceririlor revoluționare.

Valul reacționar care, în cîteva luni va înăbuși și apoi va zdrobi forțele revoluționare, ia naștere la Praga. Comandantul trupelor din Boemia, prințul Windischgraetz, este un mare senior

care nu suportă mișcarea panslavistă și tulburările continue care au loc pe străzi. Un eveniment neprevăzut, dar care îl afectează în mod direct, îl va decide să lase deoparte politica de așteptare pe care o dusesse pînă atunci. La 12 iunie, o adevărată bătălie pune față în față, la Praga, gărzile naționale cehe și soldații austrieci. Un glonț rătăcit atinge și ucide o prințesă care se afla în balconul palatului său. Imediat, prințul își retrage trupele din oraș, îl bombardează intens și îl obligă să capituleze. Este proclamată starea de asediu. Comitetul național și Congresul panslavist sînt dizolvate. Arestările se înmulțesc.

Încurajat de acest succes, împăratul, care, din 12 august revenise la Viena, nu aștepta decît o astfel de ocazie pentru a-i termina pe revoluționari. Această ocazie apare la 6 octombrie. Hotărînd să înfrîngă prin forță rebeliunea ungară, el masează trupe în capitală, unde liberalii încearcă să le țină piept, fiind de la sine înțeles că reacțiunea nu putea să se extindă în imperiu fără să-i afecteze și pe ei.

Revoluționarii reușesc să-l spînzure pe generalul Latour, ministrul de război, iar guvernul părăsește din nou orașul și cere lui Windischgraetz, care primise întăriri din Italia, să pornească spre Viena și să restabilească ordinea în oraș. După lupte sîngeroase, capitala imperiului este cucerită pe 31 octombrie. Cruzimea represiunii este mai mare decît la Praga. Arestările în masă și execuțiile rapide se înmulțesc. Printre acestea din urmă se numără și aceea a deputatului Blum, trimis în misiune la Viena de Parlamentul din Frankfurt.

Clanul reacționar impune în postul de cancelar pe prințul Felix de Schwarzenberg, cumnatul lui Windischgraetz, și îl determină pe împăratul Ferdinand să abdice, acuzat de blîndețe față de revoluție. El este înlocuit de nepotul său, tînărul și neexperimentatul Francisc Iosef, a cărui clică reacționară îl transformă într-un instrument docil al politicii sale antirevoluționare.

După ce ordinea Vechiului Regim este restabilită în Boemia și Austria, pentru a șterge urmele mișcărilor din 1848 nu mai rămînea decît să se extindă reacțiunea în Ungaria. Dar,

spre deosebire de ceea ce se întâmplase la Praga și Viena, mișcarea maghiară se putea sprijini pe un larg consens în rîndurile populației ungare, căreia, ce-i drept, i se opuneau cu hotărîre reprezentanții minorităților croate, slovace și românești. Windischgraetz se va baza pe aceștia din urmă pentru a înfrînge armata ungară la Kapolna, în februarie 1849, și pentru a o obliga să părăsească Budapesta. În martie, împăratul Francisc Iosef crede că poate proclama „unitatea indivizibilă a monarhiei“ și suprimă toate privilegiile acordate ungurilor.

Era o măsură prematură. După ce a reorganizat armata, Kossuth face o ultimă tentativă și în aprilie 1848, după ce a învins trupele imperiale la Godollo, îi alungă pe austrieci din Budapesta. Dieta proclamă dizgrația Habsburgilor și independența totală a Ungariei. Victorioasă în tot restul imperiului, oare reacțiunea se va împiedica de obstacolul maghiar?

Schwarzenberg nu poate să accepte situația. Hotărît să învingă, în ciuda tuturor aversiunilor, acceptă ajutorul oferit cu încăpăținare încă de la începutul mișcărilor revoluționare de țarul Nicolae, dușman declarat a tot ce poate constitui o repunere în discuție a ordinii absolutiste: 150 000 de ruși pătrund pe teritoriul unguresc, luînd prin surprindere armatele lui Kossuth, în timp ce austriecii trimit întăriri în vestul țării. Unul după altul, orașele ungare sînt ocupate de armatele austriece sau rusești, cărora li s-au alăturat croații lui Jelacič. Înfrînt la Timișoara, generalul Görgey, locotenent și rival al lui Kossuth, care și el a trebuit să demisioneze și să fugă, se predă rușilor în august 1849. O represiune nemiloasă se abate asupra țării, preludiu al unei represiuni ce se va întinde curînd în toată Europa.

Sfîrșitul visului italian

În timp ce în Italia ia amploare cruciada antiaustriacă condusă de regele Piemontului, Carol Albert, suveranii antrenați la început în mișcarea populară își schimbă brusc atitudi-

nea, schimbare care condamnă efortul revoluționar. La trei săptămîni după ce îl trimisese pe generalul Pepe cu 16 000 de soldați să se alătore piemontezilor, regele Neapolelui, înspăimîntat de amploarea mișcării revoluționare care se întinde și în statele sale, își recheamă trupele. Generalul Pepe refuză să execute ordinul, dar majoritatea oamenilor săi îl părăsesc, mulți fiind țărani din sud, care consideră că procesul de unificare din nord nu îi privește, așa încît el nu poate oferi lui Carol Albert decît un contingent de 2 000 de soldați.

La fel, și papa Pius al IX-lea face eforturi să-și oprească trupele, oscilînd între dorința de a contribui la mișcarea de unificare, ce are drept țel independența Italiei, și scrupulele care îi interzic vărsarea de sînge și lupta împotriva ultracatoliceii Austrii. Generalul Durando nu ține cont de toate acestea, dar papa condamnă în mod public războiul și revoluția, afirmînd că suveranul pontif, tatăl tuturor catolicilor, nu poate să conducă un război îndreptat împotriva unuia dintre copiii săi. Prin această declarație el pune „problema romană”: liberalii italieni vor insista de acum înainte asupra acestei incompatibilități între puterea spirituală a reprezentantului lui Hristos și puterea temporală în calitate de prinț italian și îi vor cere să renunțe la cea din urmă.

În aceste condiții, lupta piemontezilor este condamnată de la bun început, cu atît mai mult cu cît Carol-Albert, speriat și nehotărit, îi lasă timp mareșalului Radetzky să primească întăriri. La 25 iulie 1848, armata „italiană” este înfrîntă la Custoza. Statul milanez este pierdut iar regele Piemontului, temîndu-se pentru statele sale, preferă să semneze în luna august un armistițiu cu Austria.

În fața relei voințe sau neputinței suveranilor de a lua conducerea mișcării naționale, republicanii, care au stat pînă acum în umbră, preiau ștafeta, trec la ofensivă și conferă mișcării de unificare o coloratură hotărît mai democratică. La Veneția, Manin instaurează o adevărată dictatură republicană și mobilizează populația care răspunde cu entuziasm pentru a

lupta împotriva Austriei. La Florența, marele duce își părăsește în grabă statele și este instaurată republica.

În sfârșit, la Roma, Pius al IX-lea încearcă să-și recapete popularitatea pierdută încredințându-i contelui Rossi conducerea unui guvern însărcinat să pună la punct o serie de reforme liberale, dar care nu reușește decît să focalizeze asupra acestuia din urmă toată furia poporului roman. La 15 noiembrie 1848, contele Rossi este asasinat. Temîndu-se pentru viața sa, papa se refugiază în regatul Neapolelui, la Gaëte, de unde lansează un apel tuturor puterilor catolice, cerîndu-le să-l ajute să-și reia locul pe tron. Între timp, statele papale se transformă în Republică romană, guvernată de un „Triumvirat“, al cărui șef este Mazzini și apărată de o armată de voluntari, „Cămășile roșii“, comandată de Giuseppe Garibaldi.

Valul republican va ocoli oare Piemontul? Poporul îi reproșează atît de vehement lui Carol Albert armistițiul semnat încît, pentru a-și salva tronul amenințat, regele Piemontului preferă să înceapă un nou război, fără speranțe, împotriva Austriei.

Deceționat că, după înfrîngerea lui Custozza nu a putut să-l răpună pe Carol Albert și o dată cu acesta și visul de unificare a italienilor, mareșalul Radetzky își vede speranțele împlinite prin ceea ce el numește o „încercare nebunească“. În martie 1849, la Navara, el zdrobește armata piemonteză. Dezastrul este atît de grav încît Carol Albert se sacrifică pentru a asigura viitorul dinastiei. El abdică pe cîmpul de luptă în favoarea fiului său, Victor Emmanuel al II-lea, și reușește să salveze în felul acesta independența statului său.

Dar de acum înainte Austria își va impune autoritatea în Italia de nord pe care o recucerește și îi reinstalează pe tron pe suveranii alungați. Represiunea se manifestă prin înmulțirea condamnărilor la spînzurătoare. În acest timp, regele Neapolelui, Ferdinand al II-lea, și-a strivit sub bombe supușii răsculați. În sfârșit, în 1849, o armată franceză trimisă de prințul-președinte Ludovic Napoleon Bonaparte, care nu poate refuza nimic catolicilor cărora le datorează în mare parte alegerea sa, îl re-

pune pe papa Pius al IX-lea pe tronul său roman, în timp ce Garibaldi și Mazzini reușesc să fugă.

După zilele sîngeroase din iunie, Republica franceză tocmai a oferit ordinii europene o nouă garanție morală prin suprimare omologului său italian.

Eșecul liberalilor germani

Și în Germania, mișcarea liberală care, într-o primă etapă beneficiase de efectul surprizei, nu va întîrzia să fie dominată de valul reacționar.

„Primăvara popoarelor“ favorizase înmulțirea cluburilor, a ziarelor, a grupărilor politice. Înfruntînd soarta cu curaj, suveranii germani, conștienți de neputința lor, au asistat ca niște spectatori la destrămarea autorității lor. Ca și în Italia, reacția austriacă provoacă refluxul. Inițiativa vine totuși din Prusia. Aflînd despre cucerirea Vienei de către Windischgraetz, Frederic Wilhelm al IV-lea cedează presiunilor unui mic grup de contra-revoluționari – „Camarilla“ –, în care se remarcă un tînăr nobil prusac, Otto von Bismark. Frederic Wilhelm al IV-lea numește în postul de prim-ministru un reacționar notoriu, generalul conte de Brandenburg, care ia imediat măsuri represive.

Adunarea este dizolvată, cluburile sînt închise. Cu toate acestea, regele Prusiei acordă supușilor săi o Constituție care recunoaște libertatea și egalitatea drepturilor, încredințează puterea legislativă la două Camere, dintre care una este aleasă prin sufragiu universal, dar pe baza unui sistem electoral care împarte alegătorii în trei clase, delimitate după mărimea impozitelor plătite, fiecare dintre ele avînd dreptul la același număr de deputați, ceea ce favorizează în mod evident pe cei bogați. Temîndu-se de o revenire în forță a revoluției, majoritatea suveranilor germani iau măsuri asemănătoare, în timp ce Frederic Wilhelm îl sprijină cu armata sa pe regele de Saxa, pe marele duce de Baden și pe regele Bavariei pentru a pune capăt mișcărilor liberale.

Eșecul acestora din urmă va duce oare la distrugerea visului de unificare simbolizat de Parlamentul din Frankfurt? Este adevărat că în 1849 acesta din urmă este cu totul depășit de evenimente și oferă imaginea unei tragice lipse de autoritate provocată de lipsa unor metode eficiente.

Ambițiosul program pangermanic al Parlamentului scoate în evidență primele dificultăți. Revendicarea teritoriilor populate de germanofoni provoacă proteste din partea Olandei și a Rusiei. Un război cu Danemarca este pe punctul de a izbucni din cauza anexării ducatelor daneze de Schleswig și de Holstein, în care trăiește un mare număr de germani. Dar cu ce armată să se înceapă războiul? Parlamentul nu dispune de nici una. Trebuie deci să apeleze la suverani. De altfel, ei sînt aceia care, în 1848, zdrobesc o revoltă de extrema dreaptă și care amenință Parlamentul din Frankfurt. Apare tot mai clar faptul că acest Parlament nu este decît o adunare de oratori fără susținători, care, dacă nu vrea să devină ridicolă, trebuie să urgenteze realizarea proiectului de constituire a unui stat german dotat cu mijloacele necesare guvernării.

Structura federală a noului stat este fără greutate aprobată în unanimitate. Dar care vor fi frontierele acestui stat? În unanimitate, membrii Parlamentului înclină spre includerea tuturor teritoriilor de limbă germană. Deci, Prusia și Austria fac parte integrantă din viitorul Reich. Care va fi însă soarta numeroaselor teritorii populate de slavi, care depind de autoritatea Habsburgilor? Ce soartă i se rezervă Ungariei? Parlamentul propune încheierea unei „asocieri individuale” între aceste țări și Austria, care le va lega de coroana austriacă, excluzîndu-le din Germania. Schwarzenberg, care tocmai reușise cu mare greutate să refacă unitatea imperiului, își dă seama că o astfel de soluție ar strecura în statele habsburgice germenii mortali ai dezintegrării. El oferă soluția aderării Austriei împreună cu toate posesiunile sale și cere ca împăratul să refuze categoric o altă alternativă.

Din acest moment parlamentarii se împart în două grupări, aceea a partizanilor „Germaniei mari”, care să cuprindă

Austria cu teritoriile sale negermanice, și cea a adeptilor „Micii Germanii“, care să excludă statul habsburgilor și să facă astfel din Germania un stat federal dominat de Prusia. La 3 ianuarie 1849, Parlamentul adoptă ultima soluție. Austria este deci exclusă. La 25 ianuarie, ia naștere un Imperiu german. Trei luni mai târziu el este dotat cu o constituție. La 28 martie, regele Prusiei, Frederic Wilhelm al IV-lea este ales împărat al Germaniei. Viena protestează energic. Regele Prusiei ezită. Ceea ce i se oferă reprezintă fără îndoială consfințirea eforturilor biseculare ale Hohenzollernilor de a face din Prusia cel mai important stat german. Dar există două motive care îl împiedică să ia hotărîrea de a face pasul hotărîtor: el nu știe pînă unde poate merge opoziția austriacă și apoi nu agreează defel rolul jucat în această ofertă de Adunarea „revoluționară“, pe care Parlamentul de la Frankfurt o reprezintă în ochii săi. De aceea el sfîrșește prin a refuza „coroana de hîrtie“ care îi fusese oferită.

Parlamentul de la Frankfurt se vede desconsiderat de acest refuz plin de dispreț al celui mai puternic dintre suveranii germani. De aceea el se va fărîmița rapid, va trebui să fugă din Frankfurt unde trupele prusace intervin pentru a reprimă o revoltă și se va refugia la Stuttgart. Dezmembrarea sa realizată de guvernul de la Württemberg o lună mai târziu, trece neobservată.

Dacă Frederic Wilhelm al IV-lea refuză coroana oferită de o adunare de intelectuali și de burghezi care nu prezintă pentru el nici o legitimitate, el este foarte hotărît să o accepte dacă prinții i-o propun. Astfel toate eforturile sale se vor canaliza de acum înainte spre încercarea de a obține de la aceștia titlul imperial pe care l-a refuzat cu dispreț reprezentanților poporului. El acționează prudent, pe etape. În mai 1848 ia naștere „Alianța celor trei regi“ (al Prusiei, al Saxeiei și al Hanovrei). Aceasta propune constituirea Germaniei într-un stat federal condus de un președinte asistat de un colegiu al prinților. Aceasta înseamnă reluarea dintr-un punct de vedere monarhic a tentativei de la Frankfurt. Majoritatea prinților germani din

nord și din centru acceptă propunerea, dar cei din sud se țin cu prudență deoparte, atît din cauza fricii de Austria, cît și dintr-un sentiment de ostilitate față de absolutismul și de hegemonia prusacă. Astfel, în 1850 este creată o „Alianță restrînsă” și este ales un Parlament convocat la Erfurt.

Numai că la această dată Austria își rezolvase problemele interne și își restabilise autoritatea în imperiu și în Italia. Ea nu poate privi fără să reacționeze cum se constituie un stat german care o dă deoparte și care îi șterge influența cîștigată în Germania în timpul lui Metternich. Lăsînd la o parte sentimentele germanilor, ea acționează la rîndul ei cu cea mai mare prudență.

Toate eforturile sale se îndreaptă mai întîi spre apărarea lui Frederic Wilhelm de cei doi aliați ai săi din „Alianța celor trei regi”. Mai întîi cel din Saxa, apoi cel din Hanovra, certați în toată regula de Schwarzenberg, părăsesc Alianța restrînsă. Limitată la o alianță a statelor mici, Prusia vede curînd ridicîndu-se împotriva ei Rusia, care, în ciuda măsurilor de prevedere luate de regele prusac, este îngrijorată de noutatea „revoluționară” pe care o reprezintă în ochii țarului Alianța restrînsă. O revoltă liberală care îl alungă de pe tron pe Electorul de Hesse Kassel, grăbește încercările de constrîngere. Prusia se pregătește să intervină în numele Alianței restrînse. Austria face același lucru în numele Confederației germanice. Cele două Germanii se vor înfrunta? La 25 noiembrie 1850, un ultimatum austriac îl convoacă pe primul-ministru prusac la Olmütz, în timp ce țarul trimite la frontieră două corpuri de armată.

De frica unui război, Manteuffel cedează în fața tuturor pretențiilor lui Schwarzenberg. Alianța restrînsă este dizolvată, Dieta este repusă în drepturi, Confederația germanică este reconstituită. Visul de unificare al germanilor este distrus, iar umilitoarea „renunțare de la Olmütz” pare să spulbere pentru multă vreme orice speranță a Prusiei de a realiza în folosul său unificarea țărilor germanofone.

Astfel, la puțin timp după mișcarea revoluționară din 1848, în care popoarele Europei au crezut că întrezăresc zorii

unei noi epoci, bătrîna Europă a Vechiului Regim, așa cum a fost ea remodelată de Congresul de la Viena, a reușit să reziste atacului. Unele după altele, mișcările revoluționare, liberale și (sau) naționale au eșuat peste tot unde s-au manifestat și au crezut că vor înfrînge forțele conservatoare.

Cu toate acestea, în ciuda aparentei victorii a reacțiunii, focul mocnește sub cenușă. După zece ani de la eșecul „primăverii popoarelor“, împăratul francezilor, Napoleon al III-lea, prin politica sa externă, va repune în discuție ordinea la a cărei instaurare contribuie în 1848-1850, modelînd configurația acelei „Europe a națiunilor“, care, după războiul din 1914-1918, își va definitiva aspectul.

Capitolul 4

Societatea și cultura europeană în prima jumătate a secolului al XIX-lea

■ În cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea, în nord-vestul Europei se răspîndește revoluția industrială apărută în Anglia către 1780. Această revoluție reprezintă sinteza mai multor procese: acumularea de capitaluri provenite din marile întreprinderi comerciale, progresul agriculturii, creșterea demografică. Ea constă în primul rînd din inovațiile tehnice rezultate din inventarea unor mașini din ce în ce mai performante care folosesc vaporii drept sursă de energie. Apoi, ea duce la folosirea unui nou sistem de producție care înlocuiește tradiționala muncă la domiciliu cu munca unui număr mare de muncitori care lucrează în manufacturi. Din Anglia, revoluția industrială trece în Europa de nord-vest, dar ocolește Europa de est și pe cea meridională.

■ Aceste transformări economice provoacă mai ales exodul rural și migrările internaționale, care se amplifică în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În schimb, ele nu modifică absolut deloc modul de viață al țăranilor. Dacă în Franța elita socială a Vechiului Regim a cunoscut un real declin, în Europa de est și de sud aceasta se menține în vîrfurile piramidei sociale, iar în Anglia se asociază cu burghezia. Grupul cel mai dinamic rămîne însă burghezia, cu diversele sale straturi sociale.

■ Printre noile probleme care apar într-o societate în plină schimbare, cu siguranță, creșterea rapidă a numărului de muncitori din întreprinderi, ale căror condiții de trai sînt mizerabile, impresionează cel mai mult pe gînditorii epocii. „Problema socială” își face apariția. În planul

teoriei, luarea sa în discuție dă naștere socialismului, ca o încercare de a găsi o organizare mai dreaptă a societății, în timp ce, odată cu char-tismul², sindicalismul și acțiunea politică muncitorească fac primii lor pași.

■ *Aceste mutații au desigur ecou în sfera creației literare și artistice, găsindu-și modul de exprimare în sensibilitatea romantică. Înlocuind universalul, ordinea și rațiunea cu emoția, imaginația, trecutul istoric național, romantismul va contribui în Anglia și Germania și la respingerea modelului cultural francez, așa cum făcuse cu modelul imperial și apoi cu cel reacționar al Restaurației.*

Încercările de emancipare ale indivizilor și popoarelor europene, care împodobesc istoria primei jumătăți a secolului al XIX-lea, se operează pe un fond de perturbări economice și sociale care nu afectează în aceeași măsură toate zonele bătrî-nului continent, dar care se răsfrîng asupra comportamentului, mentalităților și producțiilor culturale ale locuitorilor săi.

Avîntul economic al Europei de vest

„Revoluția industrială“, care a început să se manifeste în Marea Britanie în jurul anilor 1780, se răspîndește în cursul primei jumătăți a secolului al XIX-lea în întreaga Europă de nord-vest, inaugurînd o nouă civilizație.

Chiar dacă formele și ritmul acestei mutații diferă mult de la o țară la alta, ea are peste tot caracteristici comune: Utilizarea noilor forme de energie, care leagă cărbunele de mașina cu aburi, mecanizarea producției și apariția metalurgiei moderne, care folosește cocsul, o puternică creștere economică (de ordinul a 2% pe an) adusă de sectoarele de bază și o nouă formă de organizare a muncii, care înlocuiește sistemul tradițional artizanal cu concentrarea capitalurilor și oamenilor în jurul marilor unități productive. Chiar dacă unii economiști, ca W. W. Rostow, au crezut că pot vedea în procesul de industrializare

a Europei o etapă bruscă de „lansare“ (*take off*) caracterizată printr-o puternică accelerare a creșterii economice, a puterii de cumpărare, a economiilor micilor depunători și a investițiilor, este clar, pe de o parte, că aceasta a fost precedată de o lungă perioadă de pregătire și că, pe de altă parte, ea nu s-a manifestat peste tot în același ritm și același moment. În Anglia, „lansarea“ s-a produs între 1780 și 1820, în Franța între 1830 și 1870, iar în Germania între 1850 și 1880.

Desăvârșirea fenomenului a durat mai multe secole, în timpul cărora s-au acumulat capitalurile, produsele provenite din exploatarea colonială și din marele comerț maritim, operându-se uneori într-un ritm imperceptibil. Progresele din agricultură, care au îmbogățit pe țărani și în același timp au făcut să scadă mortalitatea ce dura de milenii, favorizează „revoluția demografică“ care începe în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Între 1801 și 1815, populația Regatului Unit crește de la 10,7 milioane de locuitori la 20,9 milioane, deci, într-o jumătate de secol aceasta se dublează, fenomen ce caracterizează și evoluția celorlalte țări din Europa de nord-vest (Belgia, Olanda, statele scandinave) ca și Germania renană. În aceeași perioadă, populația din Franța, în ciuda pierderilor provocate de tulburările revoluționare și de războaiele imperiale, crește de la 27,3 milioane de locuitori la 35,7 milioane, iar în a doua pătrime a secolului al XIX-lea, totalul demografic al continentului se dezvoltă într-un ritm din ce în ce mai susținut, trecând de la 187 de milioane de locuitori în 1800 la 226 de milioane la mijlocul secolului.

Cauzele acestei mari creșteri demografice sînt bine cunoscute. Pînă acum Europa a înregistrat creșteri demografice deosebite, dar acestea au constituit în realitate simple procese de recuperare după perioade de criză foarte lungi (epidemii, războaie) – de exemplu în secolul al XVI-lea. În schimb, mutația ce are loc începînd din anii 1730-1740 marchează o adevărată ruptură de trecut, iar esența acestei schimbări constă în spectaculoasa scădere a mortalității. Și, într-adevăr, chiar dacă în majoritatea țărilor europene natalitatea rămîne ridicată, se

observă totuși o tendință spre stagnare, ba chiar spre scădere, care începe să se manifeste încă de la începutul secolului al XVIII-lea, inclusiv în Anglia, unde nivelul natalității scade de la 40‰ în 1750 la 35‰ în 1820. Deci, dacă există un excedent al nașterilor față de decese, aceasta se întâmplă pentru că numărul de morți scade.

Din cele trei flagele care au influențat permanent demografia europeană – războiul, foametea, ciuma –, numai războiul nu dispăre nici în această perioadă. Trebuie totuși să remarcăm faptul că, chiar dacă războaiele sînt uneori mai puțin sîngeroase, ele devin și mai puțin frecvente și afectează în mai mică măsură populația civilă. Ciuma apare pentru ultima dată la Marsilia, în 1720. Este cert că aceasta este înlocuită cu alte maladii epidemice (rujeola, scarlatina și mai ales holera), dar acestea nu provoacă hecatombele înspăimîntătoare provocate de ciumă. În sfîrșit, ultima perioadă de foamete devastatoare pe care a cunoscut-o Occidentul este cea dintre anii 1846-1847 din Irlanda. Dar scăderea mortalității este un fenomen de lungă durată, datorat și progreselor din domeniile chirurgiei, medicinei (rolul vaccinării, perfecționată de Jenner pentru combaterea variolei, a fost capital), igienei și alimentației. Pîinea împreună cu cartoful rămîn alimentele de bază ale populației în tot cursul secolului al XIX-lea, dar carnea, zahărul, grăsimile, fructele și legumele sînt din ce în ce mai mult consumate.

Aceste îmbunătățiri ale consumului alimentar sînt strîns legate de cele din sectorul agricol. De secole, în Europa, agricultura de subzistență a constituit activitatea dominantă. Aceasta folosea mai mult de trei sferturi din locuitorii satelor și paraliza întreaga activitate economică. Or, începînd de la mijlocul secolului al XVIII-lea, trei schimbări importante se produc, mai întîi în Anglia și în Flandra, care, în cursul secolului al XIX-lea, se vor extinde încet din vestul spre estul continentului:

– dispariția ogoarelor lăsate în pîrloagă (parte a pămîntului pe care, prin rotație, țăranii o lăsau necultivată pentru ca solul să se refacă), pe care acum se cultivă plante pentru creșterea animalelor, ceea ce mărește cu jumătate suprafața cultivată.

– modernizarea metodelor de cultivare, datorată unei pregătiri mai bune a solului și perfecționării uneltelor, ceea ce duce la o creștere a randamentului.

– reducerea practicilor comunitare (dreptul de a paște vitele pe pîrloagă, dreptul de a spicui etc.) și obiceiul din ce în ce mai frecvent de a-și îngrădi proprietățile, adaptat de fermierii bogați după exemplul sistemului de *enclosure* folosit în Marea Britanie. Toate acestea duc la înlocuirea treptată a comunității sătești cu proprietatea individuală asupra pămîntului și la accentuarea exodului rural, care, în unele țări, favorizează abolirea iobăgiei și dezvoltarea mijloacelor de transport.

Încet-încet, agricultura de subzistență cedează locul agriculturii comerciale. Un număr mai mic de țărani produc o cantitate mai mare de produse alimentare din care vînd o parte, ceea ce atenuază efectele recoltelor slabe din regiunile deficitare și totodată creează agricultorilor disponibilități financiare care sînt folosite pentru cumpărarea unor mașini moderne și, mai tîrziu, a îngrășămintelor chimice. Desigur, numeroase regiuni europene se opun încă multă vreme acestei transformări lente a lumii rurale, dar impulsul dat acestei mișcări va face ca aceasta să se extindă în tot cursul secolului al XIX-lea.

Creșterea rapidă a numărului consumatorilor potențiali și a resurselor acestora (în Anglia, venitul mediu individual a crescut de două ori și jumătate între 1800 și 1850) provoacă o creștere a cererii în momentul în care, odată cu perfecționarea transportului (canale, drumuri, primele căi ferate), crește și viteza de circulație a mărfurilor și volumului marelui comerț transoceanic. Această extindere fără precedent a pieței stimulează inovațiile tehnice în sectoarele în care cererea este mai mare. Pe tot parcursul secolului al XVIII-lea, în Marea Britanie, un adevărat concurs de viteză are loc în industria textilă între producătorii de fire și țesători, concurs punctat de numeroase invenții și inovații – suveica mobilă a lui John Ray în 1733, mașina de tors („Jenny“) în 1784 etc. – care au făcut ca acest sector de vîrf să intre în epoca mașinismului și au mărit în mod considerabil capacitățile sale de producție. În prima jumătate

a secolului al XIX-lea aceste „mașinării“ continuă să fie perfecționate, utilizându-se o mînă de lucru tot mai redusă, cu un randament din ce în ce mai mare: de exemplu, în 1850, o mașină de tors produce într-o oră de funcționare de zece ori mai multe fire decît la începutul secolului.

Pentru acționarea acestor mașini tot mai puternice, care au schimbat și prelucrarea metalelor (apariția ciocanului ce funcționează prin cădere, capabil să facă piese grele, și a primelor mașini-unelte), vechile surse de energie, ca tracțiunea animală, forța vîntului sau a apei, devin insuficiente. Pusă la punct de scoțianul James Watt în 1769 și perfecționată ulterior, mașina cu aburi pe bază de cărbuni permite furnizarea unei cantități de energie mult mai mare și constantă. Utilizată și pentru tracțiunea feroviară sau acționarea roților cu palete, apoi a elicelor vapoarelor, mare consumatoare de cărbune, mașina cu aburi determină dezvoltarea minelor de huilă și se plasează în consecință în centrul revoluției industriale.

Acestor transformări tehnice le corespunde un nou sistem social de producție, organizat în cadrul întreprinderilor, și care, într-o primă etapă, are o importanță destul de mică. Costul tot mai mare al mașinilor din ce în ce mai performante duce totuși la o concentrare financiară care, împreună cu profitul, constituie unul din fundamentele majore ale capitalismului și care are drept corolar concentrarea în uzine a unei mîini de lucru numeroase, recrutată în sate și adaptată cu încetul la dura disciplină impusă de ritmul inexorabil al mașinilor.

În acest sistem, inițiativa aparține întreprinzătorilor. Aceștia sînt cei care își asumă riscul de a folosi noile tehnici în speranța de a obține profit din extinderea pieței de desfacere. Puțin încrezători încă pentru a recurge masiv la creditele oferite de bănci, ei preferă în general să-și folosească propria avere pentru a asigura autofinanțarea întreprinderilor. Așa încît, pînă la mijlocul secolului, a existat tendința menținerii micilor unități productive între care se dă o bătălie nemiloasă pentru cucerirea piețelor. Statul, simplu observator, nu intervine nici pentru a limita efectele acestei concurențe „sălbatică“, nici pentru a controla teribilele sale consecințe sociale.

Procesul de industrializare a Europei de nord-vest s-a desăvârșit în jurul a doi poli principali, care constituie, în toată prima jumătate a secolului al XIX-lea, sectoarele cheie ale revoluției tehnologice și economice. Primul sector care a luat avînt a fost industria textilă. Către 1850, aceasta se află peste tot pe primul loc. Ea concentrează cel mai mare număr de muncitori; în Anglia mai mult de 30% din mîna de lucru din manufacturi și 14% din populația activă, muncitori lucrînd în fabrici, dintre care unele au deja dimensiuni importante. La Manchester, încă de la începutul secolului, două întreprinderi folosesc fiecare mai mult de 1000 de muncitori. În Alsacia, firma Dollfus-Meig utilizează 42 000 de persoane la 26 000 de brase și la 3 000 de războaie mecanice. Dacă în Franța lîna și mătasea continuă să ocupe primul loc, în Anglia, industria bumbacului este cea care se află în frunte, furnizînd pieței interne și externe din Europa și de pe alte continente țesături ieftine fabricate în cea mai mare parte la Manchester.

Un alt sector de frunte asociază extragerea cărbunelui cu metalurgia. Acesta este efectul producției de ulei de care depinde aprovizionarea cu combustibil a mașinilor cu aburi, în timp ce, pe de altă parte, industria metalurgică produce mașini destinate uzinelor noi și echipamentului feroviar. Încet-încet, fonta fabricată în forjele încălzite cu lemne este înlocuită cu fonta din cocs de cărbune, produsă în furnale după procedeul pus la punct de Darby. În 1850, nu se cunoaște încă producerea oțelului de fontă, dar dezvoltarea industrială a unei țări se măsoară deja prin producția de cărbune și cea metalurgică.

Dezvoltarea acestor sectoare industriale transformă peisajul european. Greutățile întîmpinate în extracția și în transportul cărbunelui fac astfel ca întreprinderile industriale să fie amplasate de preferință în bazinele carbonifere (și mai apoi în locurile cu zăcămintele de minereu de fier). Acestea sînt așa-numitele „ținuturi negre“, unde iau naștere puternice concentrații industriale, pline de furnale, halde și coșuri de fabrici: Midlands, Northumberland, sudul Țării Galilor în Marea Britanie, Borinage în Belgia, Ruhr, masivul Central și bazinele

carbonifere din nord și din pasul Calais. Aici se dezvoltă mari aglomerări urbane ca Birmingham, Leeds, Wuppertal, Lille, în timp ce porturile de la Marea Nordului și din Atlantic – Rotterdam, Anvers, Hamburg, Nantes, Liverpool – se măresc în urma dezvoltării industriale și comerciale. La început deservite de canale și de drumuri, centrele economice încep să fie legate între ele de primele tronsoane de cale ferată.

În acest peisaj european în plină schimbare apar două puteri economice al căror proces de industrializare a avut loc în condiții foarte diferite și care constituie din această cauză două modele distincte. În Marea Britanie, unde „lansarea“, după cum s-a văzut, s-a produs devreme, dezvoltarea industrială a beneficiat de numeroase atuuri: modernizarea timpurie a agriculturii, avantajată de acel proces de îngrădire a proprietăților enclosure(1), explozia demografică care a triplat populația între 1750 și 1850, existența unor bazine carbonifere bogate și bine situate geografic, abundența capitalurilor furnizate secole de-a rândul de marele comerț maritim, un sistem bancar foarte eficient încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea etc. Profitând cu abilitate de aceste condiții favorabile, industriașii britanici au mizat cu hotărîre pe mecanizarea întreprinderilor lor și pe producția masivă de articole de calitate, ușor de comercializat în lumea întreagă. Avînd cea mai puternică flotă din lume și un imens imperiu colonial, știind apoi să îmbine o agricultură modernă, un comerț înfloritor și o industrie dinamică, Marea Britanie domină incontestabil economia mondială.

Franța a realizat demararea industrială cu aproape o jumătate de secol mai târziu decît Regatul Unit. Piedicile pe care Vechiul Regim le-a pus libertății economice au avut o influență considerabilă, ca și efectele Revoluției, care, prin vînzarea bunurilor naționale, a înmulțit și a consolidat pătura micilor proprietari rurali. Populația rurală consumă mai puțin decît cea urbană și influențează întreaga economie prin lipsa de dinamism a unei agriculturi modernizată în mică măsură, cu randamente scăzute care nu aduce decît venituri mici. Acestor condiții istorice li s-au adăugat într-o primă etapă numărul mare de

muncitori obișnuiți cu munca artizanală, apoi, începînd din 1810, încetinirea creșterii demografice. În sfîrșit, zăcămintele de ulei sînt mai dispersate și mai sărace decît cele din Marea Britanie. Rezultă din toate acestea că la mijlocul secolului al XIX-lea industrializarea în Franța este mult mai puțin avansată, mecanizată și concentrată decît în țara de peste Canalul Mîneei, principala sa concurentă. Centrele miniere și metalurgice de pe Loara și din Nord, zonele textile din Alsacia, Normandia, zona lyoneză și din nord, activitățile diversificate din capitală (mobilier, construcții, prelucrarea aurului și argintului, a pielii etc.) nu formează decît zone industriale de dimensiuni mijlocii, ce nu se pot compara cu „zonele negre” din Anglia, și încă puțin numeroase într-o țară rămasă predominant agrară și în care producția manufacturieră se bazează mai mult pe calitate decît pe cantitate.

La mijlocul secolului al XIX-lea, Europa industrializată nu reprezintă deci, decît o parte foarte mică din bătrînul continent, cuprinzînd Marea Britanie (dar nu și Irlanda), Franța de nord și de est (și cîteva zone ce se întind spre centru și spre sud-est), Belgia, Țările de Jos, o parte a Germaniei renane și cîteva puncte izolate dar încă puțin dezvoltate din nordul Italiei. Plecînd din aceste zone, în care revoluția industrială și demarajul economic s-au realizat uneori cu mari decalaje, răsturnările materiale și mutațiile sociale care s-au produs pătrund încet-încet în Europa de nord și de vest, schimbînd raportul de forțe dintre diferiții „actori” sociali și accentuînd în același timp deosebiri față de zonele dominant rurale din est și din sud. De o parte o Europă „a calului de tracțiune”, de cealaltă parte o Europă a „calului putere”, așa cum sugerează o metaforă foarte cunoscută.

Societățile europene între mutații și tradiții

Expansiunea capitalistă și revoluția industrială au schimbat profund societățile în care acestea s-au produs. Legate de

puternica creștere a populației europene, aceste două fenomene au provocat și migrații masive, al căror ritm și intensitate cresc pe măsură ce se modifică structura și direcția acestor mișcări.

Migrațiile cele mai vechi și mai importante din prima jumătate a secolului sînt cele care îi fac pe locuitorii satelor să-și părăsească pămîntul pentru a se instala în orașe.

Cauzele acestui „exod rural“ sînt următoarele: țăranii săraci nu mai au pămînt, sau pămîntul pe care îl au este prea puțin pentru a hrăni o familie numeroasă, dispariția practicilor comunitare – în Marea Britanie prin generalizarea îngrădirii proprietății, în Franța odată cu Revoluția – și, mai ales, prăbușirea artizanatului rural, concurat de marea industrie, a cărei dispariție lipsește familiile de țărani de resurse indispensabile de sprijin material. La toate acestea se adaugă restrîngerea culturilor cerealiere în favoarea creșterii animalelor, care cere mai puțină mînă de lucru, atracția exercitată de oraș cu posibilitățile sale de a oferi de lucru, timp liber sau pur și simplu ajutor material.

La început temporară (de exemplu zidarii se întorceau pentru a lua parte la muncile agricole din sezonul de vîrf), această emigrație începe cu încetul să se stabilească definitiv în marile aglomerații (mai mult de 100 000 de locuitori), al căror număr și a căror populație cresc cu timpul într-un ritm rapid. Parisul, care avea ceva mai mult de 500 000 de locuitori în 1800, jumătate de secol mai tîrziu are mai mult de un milion. În 1831, Londra are deja 1,5 milioane. Viena și Berlinul sînt și ele, la mijlocul secolului, capitale cu milioane de locuitori. Această situație pune evident probleme serioase în ceea ce privește spațiul de locuit, adaptarea și în perioadele de criză chiar locurile de muncă, în timp ce anumite regiuni rurale, ca cele din Alpi, din Masivul Central, acele *Highlands* din Scoția etc., încep să se depopuleze. În timpul primei jumătăți a secolului și cel puțin în primii zece ani din a doua jumătate, istoria celor două mari metropole ale Europei de vest, Londra și Paris, este cea a unei nemaipomenite aglomerări urbane, în mijlocul căreia, în mod endemic, fac ravagii mizeria, lipsa totală de

igienă, epidemiile (la Paris, în 1832 și în 1849, holera va face zeci de mii de victime) și „tarele“ sociale care sînt consecința firească a acestei situații: delincvența, insecuritatea, violența, prostituția, sinuciderile etc.

În același timp, exodul rural transformă mentalitățile, amestecînd populația, uniformizînd modurile de viață, dar provocînd totodată la mulți dintre migranți și un sentiment de rup-tură de o lume aproape imuabilă, pe care o cunoscuseră din-totdeauna, sentiment care îi transformă în niște „dezrădăcinați“.

Cu toate acestea, în numeroase zone exodul rural nu este suficient pentru a absorbi surplusul de mîină de lucru, mai ales în perioadele de puternică recesiune care marchează istoria economică a continentului. Desigur, valurile de migrație inter-națională care, în a doua jumătate a secolului vor deveni masive, au încă proporții modeste și se raportează mai ales la populațiile de frontieră și la activitățile sezoniere. Cu toate acestea, mișcări transnaționale de dimensiuni mai mari încep să apară deja între regiuni rurale sărace și suprapopulate și țări pe cale de industria-lizare rapidă, în care se manifestă o încetinire a creșterii demo-grafice. La mijlocul secolului, Franța este deja o țară care soli-cită o cantitate serioasă de mîină de lucru și în care locuiesc mai mult de 400 000 de străini, majoritatea belgieni, germani, elvețieni și italieni. În aceeași perioadă, Regatul Unit furnizează țărilor anglofone din Lumea Nouă (Australia, Noua Zeelandă și Statele Unite) contingente numeroase de emigranți. Numai Irlanda, în urma foametei teribile din 1846-1848 a exportat peste Atlantic un milion din locuitorii săi.

În ceea ce privește evoluția structurilor sociale, mijlocul secolului al XIX-lea nu cunoaște schimbări radicale. Chiar dacă se produce o cotitură în acest domeniu – și este vorba mai de-grabă de o tendință decît de o schimbare bruscă – aceasta se întîmplă în jurul anilor 1860-1870 și mai ales în mediul rural, pe care răsturnările provocate de revoluția industrială încep să-l afecteze în toată această perioadă.

În primul rînd se constată o foarte mare stabilitate în re-partizarea pămînturilor și a statutului celor care îl cultivă. Iobăgia

se menține în Imperiul austriac pînă în 1848, iar în Rusia pînă în 1861. La această dată, nobilimea rusă posedă încă aproape 90% din pămînturi, iar masa de *mujici*, inertă și analfabetă, trăiește în condiții din ce în ce mai grele ca urmare a creșterii demografice. Pînă la mijlocul secolului, în Ungaria există două categorii de țărani: micii arendași (*jobbágy*)³, care lucrează vreo cincisprezece hectare, au două perechi de boi și sînt obligați la corvoadă pe pămînturile marilor proprietari, și muncitorii agricoli (*zseller*), care închiriază pămînt de la marii proprietari în schimbul supunerii la corvoadă. În majoritatea statelor germane situate la est de Elba, datorită reformelor prusace de la începutul secolului, țăranul este un om liber dar, în general, nu a putut să răscumpere drepturile feudale în totalitate și rămîne în continuare dependent de marele proprietar nobil (*Junker*).

În țările sărace din Europa mediteraneană, dijmașii, arendașii și zilierii agricoli sînt supuși legii *latifundiarilor*, care adesea le oferă salarii de mizerie și pot să-i alunge cînd doresc de pe peticele de pămînt. Chiar în Anglia, unde fenomenul îngrădirilor (*enclosure*)* a eliminat cca mai mare parte a micilor proprietari independenți, 80% din pămînturi aparțin aristocrației și micii nobilimi fără titluri (*gentry*): în total, nu mai mult de 7 000 de persoane, dintre care 90 de *landlords* (mari proprietari nobili) dețin jumătate din pămînturile britanice. Cu toate acestea, cei 250 000 de fermieri (*farmers*), care cultivă între 40 și 120 de hectare, și cei 1 milion și jumătate de *laboureurs* (muncitori agricoli plătiți cîteodată cu ziua) și-au îmbunătățit în general destul de mult condițiile de viață și de muncă.

Franța reprezintă un caz mai aparte. Din 1840 pînă la sfîrșitul anului 1870, numărul proprietarilor crește de la 6,9 milioane la 8,4 milioane, cu o tendință spre acumulare, care este accentuată mai ales în sudul și centrul țării, unde domeniile de peste 50 de hectare ocupă aproape jumătate din pămîntul

* Delimitare a terenurilor de către marii proprietari, favorizînd o exploatare mai rațională a domeniilor, dar în același timp suprimînd practicile comunitare care le permiteau modeștilor exploatați să supraviețuiască. (*n.a.*).

arabil. Alături de aceste vaste proprietăți, creșterea populației rurale și partajele succesoriale au determinat în același timp o fărâmițare a terenurilor: proprietățile mai mici de 5 hectare reprezintă aproape 90% din suprafața totală.

Exceptînd un mic număr de proprietari înstăriți și de fermieri bogați, condițiile de viață rămîn pentru toți precare. În majoritatea regiunilor europene, casa țărănească este formată dintr-o singură cameră sau din două, cu pămînt pe jos, avînd un mobilier sărăcăcios: o masă, cîteva scaune, un dulap, unul sau mai multe paturi. Mîncarea este frugală, pe bază de supă, cartofi, pîine neagră, carnea de pasăre, slămina, pîine albă și carnea de vită sau porc fiind rezervate pentru zilele de sărbătoare. Cu siguranță, marile perioade de foamete care bîntuiau încă de la începutul secolului trecut au dispărut cu încetul, dar rămîne frica de sărăcia provocată de recoltele slabe. Puține schimbări se produc și în domeniul utilajelor – pînă la mijlocul secolului grîul se seceră cu secera, mai puțin cu coasa, și se treieră cu îmblăciul – și în viața de zi cu zi, în care se succed muncile grele ale cîmpului la care iau parte și femeile și copiii, muncile domestice și ocupațiile relaxante tradiționale: lungile șezători din serile de iarnă, sărbătorile religioase și familiale, dansurile și jocurile duminicale sau din timpul tîrgurilor etc.

Credințele și concepțiile despre lume ale țăranilor evoluează și mai încet. Chiar în țara unde Revoluția și Imperiul au abolit regimul feudal, au desființat corvezile și dijma și au împărțit o parte din pămînturi, prestigiul aristocrației latifundiare este încă considerabil. După 1815, nu toți nobilii se comportă ca acel conte de Nansac, pe care Eugène Le Roy, autorul piesei *Jacquou le croquant*, îl aduce pe scenă la sfîrșitul secolului. În Franța, în Anglia, în țările din Europa de nord, unde evoluția capătă sensul unei liberalizări apoi al unei democratizări tot mai mari, notabilii tradiționali își păstrează în numeroase regiuni o poziție de primă importanță și exercită asupra oamenilor sărmani de la țară o influență politică care îi face pe aceștia din urmă să voteze cu partidele conservatoare. În alte părți – spre exemplu în Italia în timpul mișcării *Risorgimento*

(perioada revoluțiilor burgheze, 1821-1860) – țărănimea va deveni aliata regimurilor și ierarhiilor tradiționale, opunându-se unei revoluții naționale și liberale. Autoritatea morală a clerului, consecință a unor practici și a unor sentimente religioase puternice, va acționa în general în același sens.

Cu toate acestea, global, asistăm la o decădere inegală a clasei dominante a Vechiului Regim. În țările slab industrializate din Europa orientală și mediteraneană, societatea rămâne dominată, în principiu, de marii proprietari. Această aristocrație deține majoritatea posturilor-cheie în stat – armată, diplomatie, marea administrație – și este sprijinită de suveran, chiar atunci când acesta, acționând ca un „despot luminat“, a încercat să-i reducă influența politică și să-și modernizeze țara.

În Rusia, unde țarul Alexandru al II-lea va abolii iobăgia în 1861, revoluția industrială nu a avut asupra țăranilor decât efecte târzii și limitate, această categorie socială fiind pînă la urmă împărțită între micii nobili de la țară, puțin înstăriți, și marea nobilime, care deținea domenii imense. Încă de la începutul secolului al XIX-lea, în general nobilimea a sărăcit. Mai întâi pentru că participă în mică măsură la dezvoltarea industrială, apoi pentru că pămînturile răscumpărate de iobagi de la nobili sînt plătite cu titluri de rentă revalorizate. Cîteva familii de aristocrați, precum cea a prinților Galițin, de exemplu, au profitat de schimbările economice. Acestea, posedînd patrimoniul funciar vast, au putut să arendeze o parte și să beneficieze de mărirea arenzii (de trei ori mai mare în 40 de ani), sau să profite de dezvoltarea industrială.

În Prusia și în alte state germane, situația aristocrației funciare depinde în mare măsură de regimul succesoral (dreptul de primogenitură sau partajele succesive) și de intensitatea practicilor reacționare care au urmat, ca în Austria, după prăbușirea Imperiului napoleonian. În general, pînă în a doua treime a secolului, această aristocrație a tins spre o consolidare a poziției și a privilegiilor sale, mărindu-și domeniile și exploatîndu-le într-un mod tot mai rațional și științific, păstrînd totuși unele dintre atributele fostei nobilimi feudale: scutirea de impo-

zitul funciar, dreptul de a menține ordinea pe domeniile sale etc.

În Europa de vest se constată o evoluție total diferită. În Franța, nobilimea Vechiului Regim, care a făcut mari sacrificii în timpul terorii revoluționare, lipsită de o parte din pământurile și drepturile feudale nerestabilite odată cu întoarcerea Bourbonilor, și-a recăpătat ceva din vechea-i strălucire în timpul Restaurației: despăgubiri pentru foștii proprietari, dominarea administrației, armatei, magistraturii și a vieții politice. În Camera aleasă în 1821, 58% din deputați erau nobili. Dar restabilirea titlurilor de noblețe nu a însemnat și restabilirea privilegiilor fiscale, iar puterea economică a aristocrației, bazată în primul rînd pe proprietatea funciară, scade. După 1830, declinul se accentuează brusc. Deposedată de puterea politică preluată de burghezie, de care încearcă, de altfel, să se apropie prin alianțe matrimoniale, nobilimea trebuie tot mai frecvent să-și vîndă o parte din pămînturi pentru „a-și ține rangul“ sau pur și simplu pentru a-și plăti datoriile și se interesează puțin de afaccri.

Influența acestei categorii sociale rămîne încă puternică în Anglia, unde marea noblime își păstrează o bază funciară puternică și un rol politic ce nu poate fi neglijat. Camera Lorziilor, formată din 300-400 de pairi, majoritatea cu titlu ereditar, poate să respingă orice text de lege votat în Camera Comunelor, și ea dominată de nobilime. Toate acestea nu-i împiedică pe numeroșii ei reprezentanți să fie interesați de activitățile comerciale și industriale și de contractarea unor alianțe cu persoane fără titlu nobiliar sau cu nobili de dată recentă (lordul Rosebery s-a căsătorit cu o Rothschild).

Această decădere a fostelor elite, mai mult sau mai puțin accentuată în funcție de țară, are drept consecință ascensiunea în forță a „dinastiilor burgheze“. Și, într-adevăr, în secolul al XIX-lea, în toate țările industrializate, burghezia este o categorie socială în plină ascensiune. Răspîndind principiul egalității civile, Revoluția franceză a pus burghezia pe aceeași treaptă cu nobilimea și aceasta într-o mare parte a Europei unde perioada de prosperitate a anilor 1850-1870 o va transforma în clasă dominantă.

În realitate, apartenența la burghezie ascunde diferențe profunde în funcție de avere, de activitățile practice, de modul de viață și de opțiunile politice. În general, se disting trei categorii de „burghezi“. În vârful piramidei, burghezia marilor notabili formată din proprietari funciari bogați, care trăiesc din veniturile aduse de proprietățile lor, și „marea burghezie“ formată din bancheri, proprietari de manufacturi și oameni de afaceri de anvergură, înalți funcționari și magistrați, ofițeri superiori și reprezentanți ai profesiilor liberale sau ai universităților, ajunși la notorietate datorită lucrărilor și averilor lor. Această pătură burgheză dă dovadă de îndrăzneală și de spirit întreprinzător și creează adevărate imperii industriale și financiare dominate de personalități cu totul deosebite: familiile Schneider, Koechlin, Périer (în Franța), Krupp (în Germania renană), Cockerill (în Belgia), Cournard (în Anglia), Rothschild (în mai multe țări europene) etc.

Într-o primă etapă, această burghezie îi va înfrînge pe partizanii Vechiului Regim, de exemplu în Franța, în 1830. Cu toate acestea, foarte repede ea va fi supusă presiunii celorlalte pături ale burgheziei: burghezia mijlocie, care exercită profesii liberale sau practică activități manufacturiere și comerciale de mică anvergură, și mica burghezie, formată din funcționari, salariați, meșteșugari înstăriți etc., care vor să participe și ei la treburile obștești.

O parte importantă a burgheziei europene își ia ideile politice din filosofia secolului al XVIII-lea și din Revoluția franceză. Dar și aici există diferențe vizibile. Marea burghezie vrea să fie liberală, dar însăși ideea de „liberalism“ se modifică în cursul primei jumătăți a secolului. În 1815, ca și în 1830, aceasta este la început o doctrină îndreptată împotriva ordinii instaurate sau mai degrabă restaurată de armatele Coaliției. Respingînd orice formă de autoritate impusă de tradiție, vizînd absolutismul ca și dogmele fixate de Biserică, ea constituie o forță revoluționară care conține în germene distrugerea vechii ordini. În acest sens, revoluțiile din prima parte a secolului al XIX-lea pot fi considerate în primul rînd revoluții liberale în-

dreptate împotriva sistemului represiv al Sfintei Alianțe. Totuși, încet-încet, caracterul contestatar, chiar revoluționar al ideologiei liberale, își dezvăluie limitele și ambiguitățile în fața tulburărilor sociale produse de revoluția industrială.

Burghezia, devenită în Franța deținătoarea puterii la începutul domniei lui Ludovic Filip, sau în Anglia victoriană coparticipantă la afaceri împreună cu aristocrația funciară, rămîne în continuare legată de libertățile politice. Dar, în rîndurile sale tot mai mulți insistă asupra respectării „legilor naturale“, ceea ce implică neintervenția statului în viața economică, iar în domeniul social se ajunge la un adevărat conservatorism. În Franța de exemplu, în virtutea legislației liberale adoptate de Adunarea constituantă (legea *Le Chapelier* votată la 14 iunie 1791), muncitorilor li se refuză dreptul de a se organiza în sindicate, pentru că salariul trebuie să fie reglat după legea cererii și ofertei. Din contra, unii mari burghezi, mai ales „păturile noi“, se revendică din democrația bazată pe principiul suveranității poporului și a sufragiului universal, pe ideea de progres prin dezvoltarea științei și învățămîntului și pe dorința de a îndrepta anumite inegalități. La răscrucea dintre cele două jumătăți ale secolului, liberalismul și democrația tind să intre astfel în conflict, cu toate că aceste două ideologii moștenite de la filosofia iluministă au numeroase puncte comune, începînd chiar prin cultul pentru progres și știință, care va servi drept bază de plecare a pozitivismului. În *Viitorul științei*, care nu va fi publicată decît în 1890 deși a fost scrisă imediat după Revoluția de la 1848, Ernest Renan scria următoarele:

„Rațiunea are drept scop să reformeze societatea potrivit principiilor sale (...). Adevăratul optimism nu poate fi conceput decît cu această condiție. Optimismul ar constitui o greșeală dacă omul nu ar fi nicidecum perfectibil și dacă menirea lui nu ar fi îmbunătățirea ordinii existente cu ajutorul științei. Formula «Totul este spre mai bine» nu ar fi pînă la urmă decît o amară zeflemea. Într-adevăr, totul este spre mai bine datorită rațiunii umane, capabilă să remedieze imperfecțiunile inerente unei prime așezări a lucrurilor. Să spunem mai clar: totul va fi

spre mai bine cînd omul, îndeplinindu-și menirea sa legitimă, va fi restabilit armonia în lumea morală și va fi supus lumea materială (...).

(...) Deci nu este o exagerare dacă spunem că știința conține în sine viitorul umanității“.

Situația muncitorilor și începuturile socialismului

Industrializarea, urbanizarea și proletarizarea au mers mîna în mîna în Europa, pe toată durata revoluției industriale. Într-adevăr, ceea ce explică în primul rînd dezvoltarea urbană din secolul al XIX-lea este creșterea numărului muncitorilor veniți din mediul rural ca să se instaleze în vecinătatea „fabri-cilor“, iar concentrarea lor în același loc de muncă a favorizat trezirea unei „conștiințe de clasă“ specifică lumii muncitorești, pe care acel *factory system* a lipsit-o de uneltele de producție pe care le dețineau odinioară meseriașii și care acum au devenit prea scumpe pentru ca simplii muncitori manuali să și le poată procura.

Acest sistem i-a adunat la un loc în întreprinderi dezuma-nizate, ținută de departe de un patron devenit pentru ei anonim și supuși unor condiții de viață și de muncă care, pînă în jurul anilor 1850, în unele locuri pînă mai tîrziu, în funcție de țară, de regiune și de profesii, sînt deosebit de grele. Într-adevăr, încrederea claselor conducătoare în armonia socială, pe care Providența se pare că trebuie să o imprime economiei de piață, și interdicția ca muncitorii să se „coalizeze“ – interdicție dată în numele unui „liberalism“ care a renunțat la fundamentul său filosofic, redus la a servi drept alibi intereselor egoiste ale celor puternici – transformă forța de muncă a acestora din urmă într-o simplă marfă, al cărei preț este tot mai scăzut pe măsură ce volumul masei muncitorești se mărește.

Rezultă de aici o dramatică degradare a situației munci-torilor. Nefiind constrînși de nici o reglementare, șefii întreprin-

derilor au fost obligați, pentru a reduce costurile de producție, să folosească mîna de lucru a femeilor și copiilor, remunerată și mai slab decît cea a bărbaților. Aceasta a accentuat efectele concurenței într-un moment cînd excedentul de mînă de lucru era menținut de creșterea demografică și de exodul rural, permițînd astfel patronilor să micșoreze salariile. Între 1818 și 1850, acestea au scăzut sensibil în toate țările europene în curs de industrializare.

În schimb prețul alimentelor și chiriilor nu încetează să crească, astfel încît cheltuielile unei familii de muncitori pentru satisfacerea nevoilor celor mai elementare înghit aproape în totalitate veniturile sale și aceasta în cazul fericit în care capul familiei nu este șomer și nu se află într-o perioadă de criză. În jurul anilor 1848, un miner din Țara Galilor sau un torcător din Lille cîștigă 2 franci pe zi, în timp ce un kilogram de pîine costă între 0,30 și 0,40 de franci, iar chiria unei camere într-un imobil deteriorat costă cel puțin 10 franci pe lună. Pentru a supraviețui muncitorii trebuie să accepte să lucreze între 12 și 14 ore pe zi, fără odihnă săptămînală, și să-și trimită copiii în mine și fabrici încă de la vîrsta de zece ani și cîteodată chiar mai devreme (în Anglia de la 5 ani). Adesca, ajunși șomeri, ei trebuie să se mulțumească, cînd nu sînt obligați pur și simplu să cerșească, cu o locuință minusculă și insalubră, cu o hrană sumară și o igienă inexistentă. De aceea mortalitatea este foarte crescută în rîndul acestor muncitori necalificați. La Mulhouse, în 1827, speranța de viață nu depășește în medie 21 de ani. Cei care nu sînt secerați de epidemii sau măcinați de alcoolism – refugiul artificial al unei disperări cronice – mor în majoritate de epuizare fizică, din cauza lipsurilor, a „ftiziei” (tuberculoză) sau a bolilor profesionale contractate în mine sau în industria chimică.

Criminalitatea, prostituția, sinuciderile, violența endemică, delincvența ating proporții îngrijorătoare în rîndurile acestor „clase muncitoare” din marile orașe, considerate multă vreme de către patroni drept „periculoase”. De aceea, muncitorii sînt supuși unei supravegheri polițienești, deosebit de

intense mai ales în Franța, care a reînființat „cărțile de muncă” în 1803, iar în 1854 a făcut obligatoriu acest adevărat pașaport interior. Pentru a supraviețui în perioadele de criză sau cînd sînt afectați de boli sau de accidente de muncă, muncitorii nu pot conta decît pe asociațiile de ajutor reciproc pe care au început să le înființeze timid la sfîrșitul secolului trecut (în 1832, la Paris, există mai mult de 130 de asociații), sau cu ajutorul milei publice organizată în Marea Britanie în cadrul acelor *workhouses*, finanțate de asociațiile parohiale care le dau de lucru nevoiașilor în schimbul unui acoperiș și al hranei.

În aceste condiții se produce o trezire a conștiințelor în fața mizeriei muncitorilor care, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, dă naștere unui nou curent filosofic: socialismul. În realitate, în momentul în care triumfă, odată cu revoluția industrială, principiile unui liberalism economic, ai cărui principali reprezentanți sînt britanicul Adam Smith (mort în 1790, dar care rămîne șeful școlii liberale) și francezii Jean-Baptiste Say, Adolphe Blanqui și Frederic Bastiat, economiștii de formații cu convingeri liberale sînt primii care denunță anumite aspecte funeste ale acestei doctrine.

Majoritatea sînt britanici sau străini care au locuit mult timp în Anglia, precum bancherul genovez Sismondi. Aceștia au putut constata amploarea și gravitatea crizelor care au izbucnit în această țară și aceasta i-a făcut să repună în discuție credința optimistă într-o ordine spontană datorată bunăvoinței Providenței. Thomas Robert Malthus în *Eseu asupra principiiu- lui populației*, David Ricardo, John Stuart Mill în *Principii de economie politică*, publicate în 1848, fac toți constatarea limitelor acestui adevărat *laissez faire*, fără însă să repună în discuție postulatele de bază ale doctrinei. Cu germanul Frederic List (*Sistemul național de economie politică*, 1841) și cu francezul Dupont-White (*Individul și statul*, 1857), această doctrină se îndreaptă spre o formă de liberalism temperat de intervenția discretă a statului.

De aceeași formație dar împingînd mai departe concluziile trase din observații, un anumit număr de reformatori — în

general intelectuali de origine burgheză – caută un remediu al efectelor negative ale capitalismului liberal într-o transformare radicală a societății. Cuvîntul „socialism“, care desemnează global doctrina acestora, își face apariția în cursul deceniului 1820 și capătă o primă definiție, încă foarte vagă, în suplimentul Dictionarului pe care îl publică Academia la mijlocul secolului: „doctrină care cere regenerarea societății“

Pîna în 1848, majoritatea teoreticienilor socialismului își fundamentează doctrina pe o viziune *a priori* și idealizată a unei societăți viitoare. Avînd drept element de referință insula imaginară din *Utopia* englezului Thomas Morus, într-o lucrare publicată în 1516, se desemnează la modul general doctrinele socialismului „utopic“, dar acest termen global conține diferențe foarte mari în ceea ce privește mijloacele ce trebuie folosite pentru construirea unei societăți „socialiste“.

Printre cei care văd în intervenția statului un mijloc propice de atenuare a efectelor negative ale capitalismului sălbatic se numără „saint-simoniștii“. După moartea dascălului lor, Claude Henri de Saint-Simon (1760-1825), grupați în jurul lui Barthélémy Enfantin și a lui Armand Bazard și organizați într-o adevărată sectă, „mănăstirea de la Ménilmontant“, aceștia critică proprietatea privată care permite exploatarea muncitorilor și consideră că statul trebuie să fie singurul moștenitor și instrument de distribuire a mijloacelor de producție. Datorită ziarelor lor, *Le Producteur* și apoi *Le Globe*, saint-simoniștii vor găsi în Franța o largă audiență în mediile intelectuale și uneori chiar în lumea afacerilor (frații Pereire, Talabot etc.).

Tot în hexagon⁴ se recrutează mai cu seamă gînditorii socialiști, pentru care remediu pentru nenorocirile provocate de liberalismul fără limite constă în libera asociere a muncitorilor. Cel mai celebru dintre ei este Charles Fourier (1772-1837). Pentru acest deklasat – fiul unui bogat negustor din Besançon, devenit obscur funcționar comercial după ce s-a ruinat în timpul Revoluției – oamenii sînt nefericiți și produc puțin pentru că ei muncesc de nevoie. Pentru a reda muncii caracterul atractiv iar societății armonia distrusă de individualismul burghez,

Fourier preconizează crearea „falansterelor“, vaste unități de producție conținând 1600 de persoane, în care indivizii vor găsi absolut tot ce au nevoie. Producția este asigurată de falange specializate, fiecare putînd să-și aleagă grupul de persoane sau să-l schimbe după bunul său plac. Neavînd nici un fel de capital, Fourier va aștepta întreaga viață un mecena generos, al cărui sprijin financiar i-ar fi permis să-și aplice în practică teoriile încă puternic impregnate de ideile secolului al XVIII-lea. După moartea sa, acestea vor fi preluate de discipolii săi, mai ales de Victor Considérant, care va face din Comună elementul de bază al unei viitoare societăți pline de armonie.

Printre ceilalți partizani ai asocierii muncitorilor trebuie citat englezul Robert Owen, fiu de țăran devenit industriaș în industria bumbacului, care, după ce a avut ideea organizării „magazinelor de schimb“ pentru producători a fost tentat de experiența vieții comunitare (*New Harmony* în Statele Unite), a pus bazele cooperativelor de consum. Pe lîngă acesta nu trebuie uitați francezii Pierre Leroux și doi saint-simoniști care au aderat la socialismul creștin, Philippe Buchez și Constantin Pecqueur, în sfîrșit, Louis Blanc, creatorul acelor „ateliere sociale“ pe care a Doua republică le va reactualiza sub forma denaturată a „Atelierelor naționale“, și Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). Fiul unui dogar, devenit tipograf, apoi publicist, acesta din urmă, după ce a criticat cu asprime proprietatea („proprietatea înseamnă furt“) și a condamnat statul ca fiind cel mai de temut instrument al capitalismului exploatator, propune un sistem social bazat pe un contract liber consimțit între cetățenii producători.

În timp ce teoriile socialiste proliferază, muncitorii, la rîndul lor, timp de mai multe decenii, duc o luptă dispersată și adesea disperată. Revolte spontane, neorganizate, uneori îndreptate împotriva mijloacelor de producție considerate responsabile de șomaj și de micșorarea salariilor, alteori îndreptate împotriva patronilor sau a statului care îi protejează.

Aceste explozii de furie sînt de altfel folosite de burghezie în scopuri politice. În iulie 1830 și în februarie 1848,

muncitorii luptă pe baricade și joacă un rol determinant în căderea regimului, dar, lipsiți de un conducător și de un program, ei nu pot să-și apere roadele propriei lor victorii. În 1831 la Lyon, în iunie 1848 la Paris, muncitorii, răsculați pentru a obține condiții mai bune de viață sau pur și simplu pentru a menține nivelul salariilor, se ciocnesc de puterea burgheziei care le înăbușă în sânge insurecția.

Totuși, încet-încet, clasa muncitoare se organizează, Marea Britanie jucînd în acest sens un rol de pionierat. În această țară, unde libertatea de asociere a fost restabilită în 1825, muncitorii se grupează în organizații pe meserii, care, la mijlocul secolului se vor transforma în *trade-unions*. Pentru adevărare trebuie plătită o cotizație ridicată, ceea ce limitează accesul la o minoritate cu înaltă calificare. În Franța, interzicerea asocierii îi împiedică pe muncitori să creeze organizații care să-i apere. Astfel, ei trebuie să se mulțumească cu ce au; *breslele* multiseculare, mai mult sau mai puțin clandestine, sfîșiate de rivalități îndîrjite care sfîrșesc uneori în înfruntări sîngeroase, și *societățile de ajutor reciproc*.

Mai mult sau mai puțin tolerate de putere, acestea din urmă se transformă frecvent în „societăți de rezistență” – precum cea a țesătorilor lyonezi, organizată din 1828 în „ateliere” de cîte 5 membri, sau cea a muncitorilor tipografi parizieni – care au drept scop să pregătească și să susțină în esență lupta împotriva patronilor celor mai cruzi. Sub monarhia din Iulie, acestea joacă un rol important în grevele declanșate de dulgheri, tîmplari, cioplitori în piatră, lăcătuși, mineri etc. Dar nu este vorba încă decît de mișcări ale corporațiilor, cu caracter apolitic.

În Anglia, mișcarea muncitorească este pentru prima oară însuflețită de un plan politic. În 1836, muncitorii au pus aici bazele asociației *Working Men's Association* și în 1838 publică *Charta poporului*. Spre deosebire de predecesorii lor care disprețuiau acțiunea politică, chartiștii cer sufragiu universal, vot secret, indemnizație parlamentară etc. Treptat, pe măsură ce cuprinde comitatele industriale din nord-vest, chartismul se transformă într-o mișcare revoluționară, la care aderă

masele populare înflăcărate de elocvența lui Feargus O'Connor. Dar și aici nu este vorba decît de o simplă revoltă îndreptată împotriva monarhiei și a mizeriei, care eșuează de altfel în 1848.

În Franța, masacrele din 1848 și reacțiunea care a urmat au împins clasa muncitoare pe calea apolitismului și a acțiunii de tip corporatist. Va trebui să se producă cotitura din 1860 pentru ca, odată cu „Imperiul liberal“, să se contureze trezirea conștiinței politice a mișcării muncitorești, în timp ce în alte țări pe cale de industrializare abia începe să se manifeste.

Europa romantică

„Puțini oameni vor vrea să dea astăzi acestui cuvînt un sens real și pozitiv. Vor îndrăzni oare totuși să afirme că o întreagă generație a consimțit să lupte mai mulți ani pentru un standard care nu constituie un simbol?“ Aceste rînduri extrase din *Salonul din 1846* sînt scrise de Charles Baudelaire și au drept subiect „romantismul“. Astfel, în Franța, de îndată ce se produce un prim recul al acestui imens curent cultural trans-european, e clar că se pune însăși problema existenței lui, cel puțin sub aspectul său de mișcare omogenă relevatoare de aspirații, sensibilitate și mijloace de expresie comune uneia sau mai multor generații de artiști, de gînditori și de scriitori ai bătrînului continent. Valéry nu spunea că trebuie „să-ți fi pierdut orice simț al rigurozității“ pentru a încerca să definești romantismul, într-atît de numeroase sînt variantele sale și de profunde diferențele existente între diversele componente naționale ale acestui mare torent postrevoluționar? Dar nu se întîmplă la fel cu renașterea, cu barocul sau cu clasicismul și prelungirile sale din Secolul Luminilor? Dincolo de diferențe, care, trebuie să o repetăm, pot să fie considerabile, există realmente un spirit, un suflu care, privilegiind sentimentul și imaginația în defavoarea rațiunii, dau romantismului specificul său istoric.

Termenul însuși are o poveste lungă, legată de limbile romanice și în special de franceză, dar care se impune mai ales în Germania și în special în Anglia la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cuvântul *romantic* desemnând aici caracterul pitoresc al peisajului. În jurul anilor 1800, Goethe opune deja adjectivul „romantic“ (*romantische*) celui de „clasic“, iar Hugo face același lucru în 1820 când, în *Le Conservateur littéraire*, afirmă despre Chénier că este „un romantic printre clasici“.

În fapt, trăsăturile care definesc sensibilitatea și gustul romantic se opun în mod contrastant celor ale unui clasicism care, timp de mai bine de un secol, marcase viața culturală a Europei, consecință a supremației exercitate de modelele franceze între 1670-1780. Emoția, libera exprimare a sensibilității și individualității, importanța acordată imaginației și visului înving cultul ordinii, al disciplinei, al rațiunii, al ideilor limpezi care constituie baza idealului clasic. Reîntoarcerea la sentimentul religios, la dragostea pentru natură, la gustul formelor zbu-ciumate, chiar la o anumită exuberanță, nu pot să nu amintească caracterul tumultuos al „barocului“. Dar romantismul adaugă la toate acestea o inspirație împrumutată la începutul mișcării din tradiția culturală a țărilor din nord – Marea Britanie, Germania, Scandinavia – și care se manifestă prin preponderența culorii față de formă, a imaginarului față de realitate. De aici locul acordat visului, fantasticului și tendința romanticilor de a fugi de prezent, cu tot ce are prozaic în el, și de a se refugia într-un trecut puțin cunoscut și ușor idealizat – cu o preferință deosebită pentru Evul Mediu – sau în țări îndepărtate și misterioase.

Toate acestea nu și-au făcut apariția odată cu secolul al XIX-lea și nici cu marile zguduiuri care însoțesc Revoluția franceză. Revanșa sentimentului asupra rațiunii, liberul curs dat exaltării eului și exprimării pasiunilor, cultul pentru natură și pentru ruine sînt deja prezente – și încă cu ce intensitate! – în scrierile autobiografice și romanești ale lui Rousseau, în poezia britanicilor James Macpherson (cel ce a transcris faimoasele poeme ale lui Ossian), William Cooper, Robert Burns și William

Blake, în pictura lui Hubert Robert, la scriitorii germani din curentul *Sturm und Drang* („Furtună și avânt“) ca și în operele lui Schiller (*Hoții*, 1782, *Intrigă și iubire*, 1784), ale lui Schelling și mai ales în cele ale lui Goethe, al cărui *Werther*, publicat în 1774 a fost, împreună cu *Ossian*, una dintre cele mai admirate dintre cărțile care au hrănit romantismul european. Există deci, dacă vreți, un „preromantism“ care s-a dezvoltat în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și care mai degrabă însoțește transformările sociale și politice decît decurge din acestea. Aceste transformări nu vor face decît să accentueze trăsăturile și să-i mărească audiența.

Fenomen complex și multiform, romantismul exprimă la scară europeană, în domeniul artelor, muzicii și literelor, sentimentele diverse și adesea contradictorii ale generațiilor care au asistat la prăbușirea ordinii sociale și politice tradiționale și au cunoscut tulburările perioadei revoluționare și imperiale, apoi pe acelea de la începuturile revoluției industriale. Dispariția vechiului Regim – chiar dacă acesta este parțial restaurat în 1815 – și nașterea unei societăți care recunoaște valoarea individului și îi acordă mai multe drepturi, au fost însoțite de o aspirație generală către libertate, sub toate formele sale, dar și de o anume neliniște în fața schimbărilor rapide într-o lume caracterizată pînă atunci de marea ei stabilitate.

Cu siguranță, Anglia și Germania nu au așteptat înfruntarea cu Franța revoluționară pentru a respinge modelul cultural creat de hexagon. Dacă în aceste două țări, ca și în Europa de nord în general, romantismul a fost deosebit de precoce, aceasta s-a întîmplat deoarece clasicismul „latin“ a fost implantat aici în mod artificial și pentru că împotrivirea față de hegemonismul continental al Franței transforma domeniul cultural într-o miză de primă importanță. Reîntoarcerea la sursele și tradițiile naționale este deci anterioară războaielor napoleoniene. Cu toate acestea, aceste războaie servesc de fundal celui de-al doilea val al romantismului și într-un anume fel contribuie la diferențierea sa.

Și într-adevăr, chiar dacă romantismul englez și german au în comun cultul naturii și idealizarea trecutului național, respingerea modelului francez nu provoacă aceleași consecințe în amîndouă țările. În Anglia, țară care scapă de cucerirea napoleoniană, exaltarea eului, pasiunea pentru libertate, revolta împotriva convențiilor sociale și religioase triumfă odată cu generația „blestemată“ a lui Byron, Shelley și Keats (morți respectiv la 36, 30 și 26 de ani). În Germania, unde umilința înfrîngerii și ocupația franceză au traumatizat profund elitele, respingerea modelului de dincolo de Rhin a orientat romantismul pe o cale radical tradiționalistă, chiar reacționară. Novalis, frații Schlegel, mai tîrziu von Arnim, Brentano și frații Grimm leagă literatura și poezia de filosofia lui Fichte, Herder, Schelling și Hegel, respingînd gîndirea analitică și progresistă a *Aufklärung*-ului, ca și interpretarea mecanicistă a naturii, pentru a celebra dinamismul creator și idealismul, reabilitînd credința, inconștientul, pesimismul, pe scurt, susținînd în totalitate contrariul unei filosofii a luminilor percepută ca un produs al imperialismului francez. De aici, ca și în primul romantism englez, punerea accentului pe tot ce separă tradiția națională de clasicismul francez; importanța acordată trecutului medieval al Germaniei, legendelor antice, liedurilor populare, baladelor de inspirație folclorică (cele ale suabului Uhland, 1787-1862), povestirilor și nuvelor care îmbină fantasticul cu realul (gen în care excelează Hoffmann, 1776-1822) etc.

În Franța, unde a apărut mai tîrziu, romantismul se dezvoltă între 1820 și 1850, într-un context total diferit, care este cel al monarhiei restaurate de învingătorii lui Napoleon și al triumfului burgheziei. În perioada Imperiului, tendințele „pre-romantice“ au început să se manifeste în literatură, favorizate de mutațiile sociale și de contactele cu străinătatea: cuceririle napoleoniene, „emigrația“ (Chateaubriand) sau exilarea adversarilor regimului (Madame de Staël). Spre deosebire de Anglia și Germania, unde, cum am văzut, romantismul s-a dezvoltat în mare măsură ca o reacție împotriva modelului francez, în Franța, ceea ce va juca un rol determinant va fi sfîrșitul tragic

al epopeii imperiale. Desigur, Restaurația nu reușește să șteargă cu buretele toate cuceririle Revoluției, dar pentru o întreagă generație de tineri burghezi, a căror adolescență coincide cu prăbușirea „Vulturului” – Victor Hugo are 13 ani în 1815, Hector Berlioz 12, Eugène Delacroix 17 – aceasta marchează sfârșitul unei epoci eroice care permite indivizilor celor mai dinamici sau mai norocoși să ajungă rapid în vârful ierarhiei sociale. Înfrîngerea, întoarcerea Bourbonilor și a fostelor elite par să le bareze calea spre gloria militară (aceasta este și tema romanului lui Stendhal, *Roșu și negru*, publicat în 1830) și calea spre putere. Apare astfel o atitudine de revoltă care își alege drept țintă când ordinea burgheză în curs de consolidare – Lamartine și Hugo au fost la început legitimiști, Balzac și Vigny au rămas în continuare), când, dimpotrivă, pe lingușitorii Vechiului Regim restaurat. Conservatori sau liberali, toți au în comun aspirația spre o înnoire a gustului și a formei, dorința de a rupe cu estetica clasică, nevoia de libertate în domeniul artelor și literelor. „Romantismul este liberalismul în literatură” afirmă Hugo în prefața la *Hernani*, el care, cu cîțiva ani mai devreme consacră mai multe din *Odele* sale morții ducelui de Berry, încoronării lui Carol al X-lea și *Vendeei Martire*:

„Jalnică Vendee, ți s-au uscat lacrimile? (...)

(...) Vai! Îți amintești zilele nenorocii tale!

Valuri de sînge scăldau brazdele-ți răvășite,

Iar picioarele cailor nu călcau în praf

Ci în cenușa orașelor tale.”

Cu toate acestea, sînt tot mai numeroși romanticii care își vor integra propria revoltă în lupta pentru libertate. Este adevărat că burghezia, chiar dacă a luptat alături de popor împotriva partizanilor Vechiului Regim pe baricadele pariziene din 1830, imortalizate de Delacroix, ordinea pe care ea o instaurază odată cu monarhia din Iulie se arată imediat a fi conservatoare și conformă cu aspirațiile unei clase care caută mai ales să-și consolideze puterea și privește cu neîncredere inovațiile din sfera socialului și moralului, cît și din domeniile artei și literaturii.

Ca o reacție împotriva acestui conformism cultural al burgheziei, romantismul francez își afișează disprețul față de regulile și genurile tradiționale (academismul din artele plastice, tragedia clasică înlocuită cu drama sau chiar cu melodrama) și dorința de a se exprima liber prin culoare, prin cuvinte și prin sunete sau uneori pur și simplu prin îmbrăcăminte și gesturi provocatoare (vesta roșie a lui Théophile Gautier, scandalul provocat de acea „Bătălie a lui Hernani”), prin sentimentele și pasiunile individuale care trebuie să fie diferite de cele ale „turmei”. Mai trebuie menționat acel *mal du siècle*, exprimat în mod simbolic în *Confesiunile unui copil al secolului* de Musset, publicate în 1836, la un an după despărțirea sa de George Sand.

Dincolo de triumphiul privilegiat format de Anglia, Franța și țările germanice, geografia romantismului se întinde în cea mai mare parte a Europei, cu o predilecție marcată pentru ținuturile cețoase din nord. Definind acest curent cultural transnațional ca „un mod de a simți” și de a exprima modernismul timpului său, Baudelaire scria în momentul în care școala romantică își arăta ultimele pîlpîiri:

„Deoarece culoarea joacă un rol foarte important în arta modernă este atît de uimitor? Romantismul este copilul Nordului, iar Nordul este colorist; visele și feeriile sînt copiii ceții. Anglia, această patrie a coloriştilor disperați, Flandra, jumătate din Franța sînt înecate în cețuri; însăși Veneția se scaldă în lagune (...). În schimb, Sudul este naturalist, căci natura este aici atît de frumoasă și atît de luminoasă încît omul, nemaivînd nimic să-și dorească, nu mai găsește de inventat nimic mai frumos decît ceea ce vede.” (*Salonul din 1846*)

Formulată pe viu și aplicată mai ales la pictură, caracterizarea rezistă generalizării și trecerii timpului. Și, într-adevăr, dacă Scandinavia și, mai tîrziu, Rusia – unde influențele engleze și germane înlocuiesc modelul francez – manifestă o mare permeabilitate față de curentul romantic, situația este departe de a fi asemănătoare în Europa mediteraneană. În Italia, chiar dacă o doză serioasă de „romantism” pătrunde în ideile liberale

care îi animă pe reprezentanții *Risorgimento*-ului, estetica romantică nu se dezvoltă de loc în stare pură decât în opera poetică a lui Leopardi și, într-o manieră mai complexă, în teatrul liric care, cu Rossini, Bellini și Donizetti, anunță deja imensa și măreața producție a lui Verdi din a doua jumătate a secolului. În Spania, țară în care cultura națională și-a păstrat întotdeauna originalitatea, contaminarea este mai târzie și de o mai mică amploare și afectează în special câteva drame ale lui José Zorrilla (*Don Juan Tenorio*, 1844) și ale ducelui de Rivas (*Alvaro sau forța destinului*, 1835), ca și poezia lui Becquer. Dacă a existat vreo influență, ea nu s-a produs de altfel în sens unic: personajul Don Quijote de exemplu, sau opera picturală a lui Goya au produs un impact important asupra romanticilor francezi.

Astfel, nu toate țările care formează aria geoculturală europeană au fost influențate cu aceeași intensitate de valurile succesive ale romantismului. De asemenea, nu toate formele de artă și de expresie literară au fost afectate în aceeași măsură în zonele în care acest curent domină timp de aproape jumătate de secol producția și consumul cultural. Dacă există o arhitectură romantică de exemplu, aceasta nu se dezvoltă decât în arhipelagul britanic în prima jumătate a secolului, cu castelele pseudomedievale ale lui John Nash (1752-1835), cu închisoarea Newgate a lui George Dance (1741-1825), puternic inspirate din gravurile lui Piranese, dar mai ales un „neo-gotic“ de factură mai puțin academică decât cel din Franța din aceeași epocă și care îi are drept maeștri pe Pugin și pe George Street, arhitect al bisericii Saint Phillip și Saint James de la Oxford și a Curții regale de Justiție de la Londra.

Romantismul muzical s-a manifestat mai ales în Germania și în Franța, cu toate că în Franța marile glorii ale „școlii romantice“, Chopin și Liszt sînt de origine poloneză (este drept că după tată Chopin este francez) și respectiv ungară, singurul muzician romantic de valoare, de origine autentic hexagonală fiind Berlioz, despre care se știe că a fost mult timp mai bine înțeles în străinătate decât în propria sa țară. El va trebuie să aștepte succesul *Troienilor* din 1848 pentru a obține o consa-

crare națională târzie, pe care nu i-au adus-o nici marele premiu de la Roma și *Simfonia fantastică* din 1830 (care l-a entuziasmat pe Liszt), nici primele sale două opere, *Benvenuto Cellini* din 1838 și *Damnațiunea lui Faust* din 1846.

În prima jumătate a secolului, muzica germană este, din contră, dominată de inspirația și estetica romantică. Deși clasică încă, în formă, mai ales în primele compoziții (sonatele pentru pian *Patetica*, 1798; *Clar de luncă*, 1801 și prima simfonie, 1799), imensa operă a lui Ludwig van Beethoven (1770-1827) deschide prin lirismul său un drum pe care se vor angaja după el austriacul Franz Schubert (mort la 31 de ani, în 1828, după ce a compus o operă considerabilă, cuprinzând 9 simfonii și 600 de lieduri), Carl Maria von Weber, originar din Holstein, unde s-a născut în 1786 (mort la Londra în 1826), adevăratul creator al operei romantice germane (*Freischütz*, 1821 și *Oberon*, 1826, care îmbină prin mijloacele teatrului liric misterul naturii și fantasticul vechilor legende germanice, pregătind explozia wagneriană de la mijlocul secolului) și Robert Schumann, născut în 1810 la Zwickau și mort, singur și nebun, în 1856. Patru destine tragice, căroa li se adaugă și cel al altei mari figuri a muzicii germane a timpului, Felix Mendelssohn (născut la Hamburg în 1809), mort la 38 de ani, a cărei operă rămîne însă mai mult clasică și mai puțin angajată în exprimarea emoțiilor și sentimentelor personale decît cele ale contemporanilor săi.

Cît despre pictura romantică, aceasta își împarte influența între Anglia și Franța, între subiectele de inspirație literară (*Funeraliile lui Atala* de Girodet), istorică (*Moartea lui Sardanapal* de Delacroix, 1827), evenimente contemporane (*Bonaparte la Arcole* de Gros, 1799), chiar și fapte diverse (*Pluta Meduzei* de Géricault, 1819). Școala franceză, care pune accent pe culoare, pe inspirația „barocă” și pe patetismul situațiilor, rămîne clasică în reprezentarea formelor și în evocarea naturii, omniprezentă la peisagiști, cînd prin grija de a reda lumea vizibilă și de a smulge timpului momentul efemer al emoției estetice – așa cum o fac, în Franța, Corot și „Școala de

la Barbizon“, și în Anglia, Constable – cînd proiectînd în realitate viziunea interioară (ca Turner) și reducînd la maximum elementele figurative.

Adevărat incendiu cultural la scara a cel puțin două generații europene, ieșit din vetre de cultură multiple și alimentînd pînă la sfîrșitul secolului resurgențe pline de patos, romantismul este, după imaginea lăsată de epocă care l-a văzut născîndu-se și dezvoltîndu-se, bogat în contradicții profunde. Rînd pe rînd (uneori simultan) reacționar și revoluționar, el nu contestă clasicismul decît în aspectele sale rigide, în ceea ce este exterior naturii și omului și pentru că a degenerat în „academicism“. Aceasta nu înseamnă că este dușmanul ordinii, dacă această ordine este firească și nu constituie o frînă în calea imaginației și creativității. „Haosul este forma, ordinea este esența“, scrie Hugo. Iar Delacroix precizează în *Jurnalul* său: „Nu-mi place pictura rezonabilă: Trebuie ca spiritul meu, care este ca o ciornă, să se zbată, să se lupte, să încerce într-o sută de moduri înainte de a atinge scopul, care este pentru mine o necesitate ce mă ațîță“.

Introvertit ca Werther al lui Goethe sau ca eroul din *Confesiunea unui copil al secolului* (Musset), angoasat de o epocă care nu este una a căutării fericirii, ci a unei dureri de a trăi ce este resimțită mai mult la modul afectat decît sincer sau dureros, romanticul nu scapă pînă la urmă de nemulțumirea sa decît angajîndu-se într-o acțiune care trebuie să fie ieșită din comun și care să servească și unei „cauze drepte“ De aici evoluția unei generații care, născută odată cu secolul, își va însuși rînd pe rînd nostalgiile Vechiului Regim, apoi speranțele de libertate și de dreptate socială care hrănesc idealurile liberale și utopiile primilor gînditori socialiști. Mai puțin de treizeci de ani separă *Elegiile* și *Meditațiile* lamartiniene de aceste versuri scrise în plină frămîntare de poetul devenit persoană publică și pe care îl tulbură profund evenimentele din 1848:

„Fericit cel ce poate cînta în timp ce Roma arde,
De nu are sufletul și lira și ochii lui Nero“.

În sfârșit, o ultimă contradicție a acestui curent care a revoluționat Europa: pe de o parte transnaționalitatea sa evidentă, pe de altă parte înclinația sa de a exprima cu vehemență sentimentele de identitate națională. Pe de o parte artiștii, scriitorii, muzicienii romantici se fac apostolii epopeii și geniului național cu operele lui Weber, cu muzica lui Chopin și Liszt, inspirată de muzica populară poloneză și maghiară, cu pictura de inspirație militară care alimentează în Franța legenda napoleoniană, cu cântecele belicoase ce apar de o parte și de alta a Rhinului în timpul crizei din 1840 (*Rinul german* de Becker, la care Musset răspunde prin faimoasele versuri: „Dacă-i al vostru Rhinul german/ Spălați-vă în el livreaua (...)/ În ziua împărțelii/ cîți corbi sta-vor pe vulturul muribund?“). Pe de altă parte, în sens contrar, dintr-un capăt în celălalt al Europei se creează o solidaritate între primii „intelectuali“ și artiști „angajați“ ai epocii contemporane și luptătorii pentru libertate din Grecia – unde Byron își găsește moartea în 1824 – sau din Polonia, dar și între artiștii-voiajori veniți din toate colțurile continentului pentru a-și îmbroscăta inspirația și a-și desăvîrși tehnica în contact cu peisajele, ruinele și modelele străine (italiene, spaniole, franceze) sau chiar pentru a-și găsi un public. Amalgamul cultural, cosmopolitismul mediilor consumatoare de artă (saloanele pariziene și londoneze, curțile prinților protectori ai artelor din Italia și din Germania etc.), modurile de influențare sînt atît de accentuate încît există tendința de a se constitui, ca pe timpul despoților luminați, sau a se reconstitui sub o altă formă, o „republică a artelor și literelor“, care transcende frontierele statale și care contribuie la schițarea unei identități europene.

Mari călători, emigranți, exilați politic sau pur și simplu creatori necunoscuți în propriile lor țări, giganți ai culturii, cum ar fi Byron, Hugo, Berlioz, Mendelssohn (pe care englezii îl consideră una din gloriile lor naționale, alături de Haendel), Chopin, Rossini, Donizetti, Delacroix (care va sta un timp la Londra citindu-i în original pe Walter Scott și pe Shakespeare),

scot în evidență o transnaționalitate care, în concepția oamenilor din 1848 nu este defel incompatibilă cu sentimentul național, dimpotrivă, și care, așa cum am avut deja ocazia să o constatăm, reprezintă una dintre constantele istoriei culturale a Europei.

Partea a II-a

(1848-1918)

**APARIȚIA NAȚIONALITĂȚILOR ȘI
ÎNFRUNTAREA DINTRE
NAȚIONALISME**

Capitolul 5

NAPOLEON AL III-LEA ȘI EUROPA NAȚIONALITĂȚILOR

■ *Napoleon al III-lea se va strădui să distrugă Europa creată de Congresul de la Viena și va încuraja înființarea unei Europe a naționalităților, al cărei arbitru va dori să devină.*

■ *El profită de ocazia care îi este oferită în 1854 de a se alia cu Anglia împotriva țarului, care tocmai atacase Turcia. Victoria franco-britanică din războiul Crimeii, apoi organizarea la Paris a unei conferințe europene care să pună capăt conflictului fac din el cheia de boltă a politicii europene.*

■ *El joacă, de asemenea, un rol esențial în realizarea unității italiene, organizată de Cavour, prim-ministrul regelui Piemontului și Sardiniei. Aliat cu Piemontul împotriva Austriei, garant al ordinii stabilite în 1815, Napoleon al III-lea o învinge pe aceasta din urmă în timpul războiului din Italia, în 1859. El își dă apoi girul la anexarea de către piemontezi a ducatelor din Italia centrală, apoi la cucerirea regatului celor Două Sicilii și a statelor papale (exceptând Latium). În sfârșit, intervine în războiul austro-prusac din 1866 pentru ca Veneția să fie cedată Italiei. Dar se opune intrării trupelor italiene în Roma, unde o garnizoană franceză îl apără pe papă.*

■ *În Germania, unificarea realizată rapid între 1864 și 1871 este opera cancelarului Bismarck. Acesta vrea să unifice Germania prin forță și numai în avantajul Prusiei. Și reușește prin trei războaie succesive: războiul ducatelor împotriva Danemarcei, războiul împotriva Austriei*

și, în sfârșit, războiul împotriva Franței, care îi permite să adune în jurul Prusiei toate statele germane. Înfrângerea Franței în 1870-1871 pecetluiește în același timp căderea Imperiului francez și nașterea Imperiului german, proclamat la Versailles de învingători, și duce la anexarea Alsaciei și a nordului Lorenei de către noul imperiu.

■ *Învinsă de Prusia, Austria acceptă în 1867 compromisul care instaurează dualismul și face din Ungaria un stat independent. Dar refuză să accepte același proces și pentru cehi. Slavii din nord și din sud, românii, italienii constituie de acum înainte tot atâtea forțe care tind spre dezintegrarea Dublei Monarhii.*

Învingător al mișcării sociale care va culmina în zilele din iunie, partidul Ordinii din Franța a profitat fără măsură de victoria sa. Politica clericală, „aranjarea sufragiului universal“, reprimarea opoziției „montaniarde“ îl vor face în câteva luni nepopular și, odată cu el, și republica conservatoare pe care o reprezintă și care a avut ambiția să se ofere drept model Europei națiunilor. Dezbinările, nehotărîrea sa politică în privința viitorului unei republici pe care numeroșii săi susținători monarhiști o privesc cu repulsie, îl vor face pe deasupra și vulnerabil.

Președinte al Republicii din decembrie 1848, Ludovic Napoleon Bonaparte exploatează cu abilitate această situație. Ambițios dar ascuns, el și-a datorat alegerea faptului că șefii Partidului Ordinii erau convinși că lipsa de importanță îl va transforma într-o jucărie în mâinile lor. La adăpostul acestei iluzii, învingătorii din iunie nu-și dau seama că prințulpreședinte îi lasă să se compromită în ochii opiniei publice, fără să ia asupra sa răspunderea măsurilor nepopulare pe care însă le aprobă în secret, dar la care are grijă să nu se facă părtaș.

Țelul său este la început modest. Constituția din 1848 interzicînd realegerea sa, el se gîndește să-și facă un număr de partizani care, la momentul oportun, să-l ajute să modifice articolul nefast. De aceea el se prezintă membrilor partidului ordinii ca un zid de apărare împotriva revoluției sociale, oamenilor de afaceri ca un apărător al intereselor lor și garant al prosperității, muncitorilor ca un reformator preocupat de soarta lor

(dar ținut în frâu de Adunarea conservatoare), iar militarilor ca urmașul lui Napoleon cel Mare. Transformările și numirile abil operate în aparatul administrativ, banii distribuiți cu dărnicie, desele turnee ale prințului-președinte în provincie și numeroasele parade militare fac ca în curînd „partidul de la palatul Elysée” să poată conta pe sprijinul unei mari majorități a opiniei publice și a cadrelor.

În momentul în care, în iulie 1851, Adunarea refuză ca președintele să se prezinte la alegeri în anul următor, ea semnează condamnarea la moarte a republicii. Dezbinările din sînul ei nu-i permit nici măcar să dejoace ultimele șiretlicuri ale șefului executivului. Ea își desăvîrșește procesul de autocompromitere prin refuzul de a aboli limitarea sufragiului universal, introdusă prin legea din mai 1850, abolire cerută de Ludovic Napoleon.

În noaptea de 1 spre 2 decembrie 1851, partidul de la Elysée (Morny, Fleury, Saint-Arnaud) dă lovitura de stat care dizolvă Adunarea și îi arestează pe șefii republicani. Nu mai există nici o rezistență care să apere regimul. Cîțiva deputați montaniarzi se străduiesc în zadar să mobilizeze cîteva trupe anemice care ridică mai multe baricade în suburbia Saint-Antoine, unde unul dintre ei, Baudin, își și găsește moartea. Dar masele muncitorești nu reacționează, obligate să apere o republică care împușcase o mulțime de muncitori în 1848 și manifestînd mai degrabă o oarecare simpatie pentru un președinte al cărui prim act politic după înlăturarea Adunării este acela de a restabili sufragiul universal. Rezistența este însă mai puternică în provincie unde micile insurecții care apar la Nièvre, în Allier și în sud-est sînt totuși repede înfrînte, avînd drept principal efect aderarea clerului și a numeroși conservatori la noul regim.

Pe 21 și pe 22 decembrie, mai mult de 7 milioane de francezi din cei 10 milioane de participanți la vot, aprobă prin plebiscit lovitura de stat, iar trei săptămîni mai tîrziu este adoptată o Constituție cu caracter prezidențial, care face din președintele Republicii un adevărat suveran. Va fi suficient ca în

noiembrie 1852 cuvîntul preşedinte al Republicii să fie înlocuit cu cel de împărat al francezilor – modificare aprobată cu 7 824 000 de voturi, cu 253 000 de voturi împotriva şi cu 2 milioane de abţineri – pentru ca această schimbare să convină perfect noului regim.

Napoleon al III-lea şi principiul naţionalităţilor

Personalitate ciudată, captivantă din multe puncte de vedere dar greu de definit, considerînd secretul drept principiu de guvernare, împăratul Napoleon al III-lea şi-a intrigat contemporanii şi a sfidat analiza istoricilor. În acelaşi timp idealist, rece şi calculat, generos şi machiavelic, cultivat şi mereu deschis spre cunoaştere dar deseori încăpăţînat în opţiuni, personalitatea sa este atît de greu de înţeles încît ajungi să te întrebi dacă întreaga sa politică nu a fost făcută din porniri contradictorii care au dus la o oarecare coerenţă a acţiunii.

Crescut de mama sa, regina Hortensia (fiica Josefinei şi soţie a lui Ludovic de Olanda, fratele lui Napoleon I) exclusiv în cultul unchiului său, noul împărat îşi caută inspiraţia politică în *Memorialul de la Sfînta-Elena*, fără să observe distanţa care exista între politica reală a ilustrului său predecesor şi justificarea a posteriori pe care acesta din urmă o oferea în aceste *Memoarii* generaţiilor viitoare. El crede, spre exemplu, că găseşte formularea şi legitimitatea „principiului naţionalităţilor” într-un pasaj cum e cel ce urmează:

„Una dintre cele mai mari griji ale mele a fost aglomerarea, concentrarea popoarelor de pe acelaşi spaţiu geografic, care au fost divizate de revoluţii şi de politică (...). Aş fi vrut să fac din aceste popoare o singură unitate naţională (...). Primul suveran care, profitînd de primul mare conflict, va îmbrăţişa cu sinceritate cauza popoarelor, va ajunge în fruntea întregii Europe“.

Moștenitorul fostului stăpîn al Europei vrea să devină tocmai acest suveran „eliberator“ și unificator. Trecutul său îl predispune de altfel la realizarea unei politici a naționalităților, al cărei obiectiv nedeclarat este de a dărîma „edificiul“ clădit în 1815. Proscris, ca toți membrii familiei imperiale, Napoleon al III-lea asemuiește cauza personală cu cea a popoarelor oprite de învingătorii lui Napoleon I. Distrugerea tratatelor din 1815 va constitui scopul constant al întregii sale politici externe și este clar că acest scop este aprobat de marea majoritate a francezilor.

Dar gîndirea politică a lui Napoleon al III-lea trece dincolo de acest aspect pur „revizionist“. Simpatia sa pentru popoarele asuprite este reală. În timpul exilului a trăit în Germania și a asistat la mișcările revoluționare din anii 1820. În Italia se pare că a făcut parte din mișcarea Carbonarilor și cu siguranță a participat împreună cu fratele său la revolta din Romagna împotriva lui Grigore al XVI-lea, între 1830-1831.

Acest „european“, care vorbește curent patru limbi și cunoaște continentul nostru mai bine decît majoritatea oamenilor politici ai vremii sale, dorește independența popoarelor. Și mai dorește chiar și fericirea acestora. Întemnițat în 1840 în fortul Ham, în urma unei tentative de rebeliune militară împotriva monarhiei din Iulie, scrie o broșură, *Eradicarea pauperității*, care dovedește eforturile sale de reflexie socială. Se gîndește oare să ia conducerea unei cruciade a libertății, preludiul sau pretextul recuceririi Imperiului napoleonian? Cu siguranță că nu. Spre deosebire de unchiul său, Ludovic, Napoleon nu este un cuceritor. Nu a declarat înainte de instaurarea sa pe tronul imperial că „Imperiul înseamnă pace“?

Dar dorința de a zdruncina ordinea Sfintei Alianțe, necesitatea de a oferi francezilor niște compensații pentru lipsa vieții politice din timpul primilor ani ai imperiului, în sfîrșit, grija de a reda Franței „frontierele sale firești“ îl vor împinge să înmulțească intervențiile militare. Cel puțin trăiește cu speranța ca odată popoarele eliberate, să pună bazele unei Europe pe libera adeziune a locuitorilor săi.

În realitate, Napoleon al III-lea visează la un echilibru european asigurat de un sistem de congrese, care ar permite să rezolve pe cale pacifistă problemele care s-ar putea ivi între diverse popoare. El nu speră să capete alt avantaj personal decît gloria de a fi instaurat pacea europeană. El exprimă acest lucru într-o declarație citită în fața Senatului, în 1863:

„Doresc din tot sufletul meu să vină o zi cînd marile probleme care dezbină guvernele și popoarele vor putea fi rezolvate în deplină pace printr-un tribunal european (...). Această mare aspirație care a fost odinioară o utopie nu ar putea deveni mîine o realitate?“

Aplicarea integrală a principiului naționalităților îl va duce cel mult la revendicarea pentru Franța a cîtorva teritorii limitrofe, pierdute în 1815, ca Nisa și Savoia. În fapt, educația sa cosmopolită a făcut ca moștenitorul Vulturului să fie primul om de stat care a gîndit ca un european, primul care a înțeles că Europa nu putea să se fundamenteze decît depășind politica strict naționalistă și că organizarea sa era strîns legată de renunțarea într-o oarecare măsură la interesele marilor „actori“ internaționali. În numeroase rînduri, el își va dovedi sinceritatea și generozitatea în acest sens.

Dar oamenii cu care se confruntă, cei ca Bismarck și Cavour, sînt reci și realiști și se gîndesc în primul rînd la realizarea țelurilor lor unificatoare și la interesul popoarelor lor. Aceștia nu au ce face cu utopiile împăratului. Astfel, ei se vor folosi de el cînd vor avea nevoie pentru a-și atinge scopurile și apoi îl vor părăsi sau se vor întoarce împotriva lui. Conștient că a fost păcălit, Napoleon al III-lea se înspăimîntă de faptul că a sacrificat interesul propriei sale țări pentru cel al „națiunilor“ și încearcă să dea înapoi cerînd pentru Franța despăgubiri, dar este prea tîrziu. Această derizorie „politică a bacșișurilor“ de care va face haz cancelarul prusac îl va discredita pe împărat în Europa și îl va duce la eșecurile dezastruoase de la sfîrșitul domniei.

Cu toate acestea, în primii ani ai imperiului, Ludovic Napoleon se dedică cu totul proiectelor sale, iar cei care vor

suporta consecințele vor fi susținătorii absolutismului european, mai întâi Rusia, apoi Austria.

Împăratul împotriva țarului

La originea primului conflict extern în care Franța lui Napoleon al III-lea este angajată se află problema orientală. Această problemă se pune încă de la începutul secolului în urma decăderii Imperiului turc și a poziției radical opuse a Marii Britanii și a Rusiei în ceea ce privește viitorul teritoriilor otomane. De la independența Greciei, țarul nu se gîndește decît la nimicirea imperiului, devenit „bolnavul Europei“. Scopul său este de a-și asigura protectoratul asupra popoarelor slave și ortodoxe din Balcani, ceea ce i-ar permite să domine cea mai mare parte a peninsulei. Pe lîngă aceasta, el dorește mai ales să pună mîna pe strîmtori pentru a putea să aibă ieșire în Mediterana, ceea ce rușii urmăresc încă de pe timpul lui Petru cel Mare. Obiectivul englezilor este simplu. El constă în protejarea „drumului Indiilor“ prin Orientul Apropiat, interzicîndu-i țarului să domine strîmtorile și să pătrundă cu flota sa în Mediterana orientală.

Franța nu intervine decît accidental în acest conflict. În 1853, profitînd de preferința sultanului pentru călugări latini protejați de Franța în defavoarea celor greci susținuți de țar, călugării care păzeau „Locurile Sfinte“, guvernul de la Petersburg adresează sultanului un ultimatum prin care îi ordona să accepte protectoratul rusesc. La refuzul acestuia, țarul își trimite trupele în provinciile românești ale Imperiului otoman.

Neputînd accepta acest eșec politic cu consecințe grave pentru ea, Anglia se hotărăște să intervină și, fără nici o dificultate, îl atrage și pe Napoleon al III-lea în expediția militară. Desigur că Franța nu are nici un interes imediat să intre în război împotriva Rusiei. Dar Napoleon al III-lea vede în această

acțiune un triplu avantaj. El consideră că aceasta îi oferă, cu cheltuieli puține, gloria militară de care regimul său are nevoie pentru a se consolida. Apoi, îi permite să rupă izolarea diplomatică care a urmat după proclamarea imperiului și care a trezit suveranilor europeni amintirea neplăcută a lui Napoleon I și a politicii sale expansioniste. În sfârșit, aceasta constituie mijlocul de a diminua influența uneia dintre puterile care protejează ordinea restaurată în 1815.

Simptomul care dovedește noua stare de spirit europeană este acela că în 1815 Cavour, care tocmai fusese numit președinte al consiliului în regatul Piemontului și Sardiniei, se aliază cu Regatul Unit și cu Franța și trimite un corp de armată în Rusia. O nouă linie de alianțe pare să se deseneze în Europa, în jurul Franței imperiale.

Distrugerea flotei otomane de către ruși îl scoate pe sultan din cursă chiar de la începutul jocului. Soarta strîmtorilor și problema controlului Mediteranei orientale se hotărăște deci fără el.

După ce rușii părăsesc principatele române, episodul principal al războiului se situează în Crimeea, unde trupele aliate debarcă în septembrie 1854 și asediază Sevastopolul. Apărat cu îndârjire de ruși, orașul va rezista timp de un an înainte de fi cucerit de trupele franco-britanice. Desigur, în timpul asediului au avut loc cîteva bătălii distrugătoare, dar cele mai grele pierderi de vieți omenești se datorează mai ales condițiilor de igienă lamentabile care au provocat în rîndurile asediatorilor și asediaților înspăimîntătoare epidemii de tifos și holeră.

Căderea Sevastopolului în septembrie 1855, urmată imediat de moartea țarului Nicolae I îl fac pe succesorul acestuia, Nicolae al II-lea, să accepte tratativele. Rolul Austriei în soluționarea conflictului este hotărîtor. Uitînd serviciul făcut de Rusia în timpul revoluției ungare și temîndu-se de dominația țarului asupra populațiilor slave din Balcani, aceasta refuză să-l susțină pe Nicolae I și se înțelege cu adversarii lui asupra condițiilor de pace care vor fi impuse la Petersburg.

Punîndu-și în practică ideile sale asupra organizării Europei, Napoleon al III-lea îi convoacă pe beligeranți și alte cîteva puteri continentale (Austria și Prusia) la Congresul de la Paris, care se ține între 25 februarie și 8 aprilie 1856. Prezidat de Walewski, ministrul francez al Afacerilor străine, acest congres apare în ochii Europei drept revanșa Congresului de la Viena și începutul distrugerii în mod legitimist și de comun acord a înfăptuirilor realizate de acesta. Marea Britanie obține ce-și dorea, garantînd cu ajutorul celorlalte puteri integritatea Imperiului otoman, în timp ce Austria, datorită abilului său joc politic, capătă un avantaj considerabil: libera navigație spre gurile Dunării, a cărei securitate este asigurată de două comisii inter-naționale.

În principiu Franța nu obține din intervenția sa atît de costisitoare din punct de vedere financiar și uman decît avantaje morale: în principal recunoașterea implicită a dreptului de protecție asupra creștinilor din Imperiul turcesc. În realitate, Napoleon al III-lea a obținut prin acest conflict două avantaje esențiale pentru continuarea politicii sale europene.

Mai întîi a obținut ruperea frontului puterilor absolutiste. Abandonată de Austria în timpul războiului împotriva anglo-francezilor, Rusia se apropie de acum înainte de Franța. Ea nu va interveni atunci cînd, intrată în conflict cu Franța, Austria va pierde o mare parte din teritoriile sale italiene. Rusia va inaugura, cu Alexandru al II-lea, o politică în același timp francofilă și liberală, pînă cînd revolta poloneză din 1863 și simpatia împăratului pentru națiunea poloneză o va determina să renunțe la ea.

Pe de altă parte, Congresul de la Paris pune pentru prima dată în mod oficial în Europa problema naționalităților. Aliat cu învingătorii, Piemontul aduce în fața adunării reprezentanților marilor puteri problema supunerii Italiei de către Imperiul Habsburgilor, spre marea indignare a delegatului austriac. În sfîrșit, tratatul semnat la sfîrșitul întîlnirii prevede autonomia celor două principate române, Moldova și Valahia, care vor trebui fiecare să-și aleagă cîte un domnitor⁵. Sprijinite de

Napoleon al III-lea, cele două principate aleg un singur domnitor, Alexandru Ioan Cuza, nobil român care își petrecuse tinerețea în Franța. În ciuda ostilității puterilor europene (Austria și Anglia), națiunea română triumfă deci datorită protecției franceze. Aceasta nu se dezmințe, protejîndu-l pe Cuza în tentativele sale de unificare politică și salvînd unitatea românilor după moartea acestuia, în 1866⁶, prin recomandarea ca prinț al României pe Carol de Hohenzollern, membru al familiei regale din Prusia.

Venirea lui Napoleon al III-lea semnifică deci începutul aplicării la scară europeană a politicii naționale. De acum înainte, impulsul este dat. Învinșii din 1848 încep din nou să spere în distrugerea ordinii Vechiului Regim restaurat. Punînd în fața delegaților marilor puteri problema iatliană, Cavour tocmai dovedește că acest congres nu este decît prima etapă a „dărimării“ tratatelor de la Viena din 1815, în timp ce împăratul francezilor, anunțînd cu această ocazie nașterea fiului său, declară: „Îl voi crește în spiritul ideii că națiunile nu trebuie să fie egoiste și că pacea Europei depinde de prosperitatea fiecăreia dintre ele“.

Nașterea regatului Italiei

„Piemontul nu încheie pacea cu Austria, ci face un armistițiu care va dura zece ani“. În acești termeni se exprimă contele Balbo, unul din doctrinarii unității italiene, imediat după înfrîngerea de la Novare și abdicarea lui Carol Albert. Acesta este sentimentul general al piemontezilor și acesta este împărtășit și de noul lor suveran, Victor Emmanuel al II-lea. Cu răbdare, cel ce va fi supranumit „regele cavaler“ își va pregăti țara pentru o nouă cruciadă de unificare, trăgînd învățăminte din eșecurile din 1848 și 1849.

Aceste eșecuri nu i-au descurajat pe patrioții italieni, cu toate că ideile lor despre modul de realizare a unității peninsulei

sînt diferite. Pentru discipolii abatelui Gioberti, aceasta ar trebui să capete forma unei federații prezidată de papă. Pentru șeful acestui curent *neoguelf*, supremația exercitată de Franța asupra Europei a dus la un divorț între religie și politică, divorț ce poartă în germene declinul bisericii și este necesar ca acesta să fie înlocuit cu un „primat moral și politic al italienilor“, care va duce la o reconciliere.

Un al doilea curent, de inspirație liberală, îl are ca promotor pe Massimo d'Azeglio și mica echipă de pe lângă ziarul *Il Rissorgimento*, creat de Cavour în 1847 la Torino. Acesta corespunde aspirațiilor burgheziei industriale și comerciale din nord și vede într-o Italie unificată și guvernată de o monarhie constituțională singura modalitate de a satisface și sentimentele sale patriotice ca și interesele sale economice. Mai bine zis, acest curent se leagă foarte mult de modelul creat de Franța din Secolul Luminilor și de principiile Revoluției din '89.

În sfîrșit, mai există un curent democratic și republican, care se identifică cu proiectul idealist și romantic al lui Mazzini și al tinerilor revoluționari care s-au adunat în sînul mișcării „Tînăra Italie“. Avînd o audiență destul de largă în rîndurile burgheziei mici și mijlocii, aceasta va furniza grosul batalioanelor de luptători ai revoluției italiene: voluntarii bandelor garibaldiste sau revoluționarii din Milano, din Veneția și din Roma. Aceștia cer crearea unei republici unitare, fondată pe sprijinul „poporului“, asupra căreia au o viziune foarte idealistă. Pentru a reuși să antreneze poporul, începînd din 1820 ei și-au înmulțit comploturile și încercările de insurecție, fără să ajungă să mobilizeze clasele populare, mai ales la sate, unde țărănimia în ansamblu rămîne legată de dinastiile existente și de elitele tradiționale.

În timpul evenimentelor din 1848-1849 au fost încercate două din aceste soluții propuse pentru rezolvarea problemei italiene: cea a moderaților cu caracter federalist și cea democratică, preconizată de adepții lui Mazzini. Ambele au eșuat, dar aceste eșecuri sînt pline de învățăminte pentru viitor. Programul federalist se baza pe ipoteza că problema independenței

și unității naționale putea fi rezolvată printr-un acord între prinți. Dar acest acord s-a dovedit a fi imposibil din cauza conflictului de interese dintre aceștia. Programul lui Mazzini se baza pe ideea că forțele revoluționare ieșite din rîndul poporului ar fi suficiente pentru a înlătura dominația austriacă. Dar, în ciuda unei rezistențe îndîrjite și a unor sacrificii cumplite, din cauza lipsei de organizare, acestea nu au reușit să ducă lupta pînă la capăt. Din acest dublu eșec pare să decurgă concluzia că, de acum înainte, este necesar sprijinul unei forțe capabilă să se impună prinților și să organizeze masele populare.

Acesta este contextul în care se va impune cu încetul „soluția piemonteză”. Revoluția din 1848 a eliberat într-adevăr acea forță capabilă să aducă în jurul ei forțele naționale pentru a-i alunga pe austrieci. Gestul nebunesc al lui Carol Albert din 1849 a înlăturat cu brutalitate îndoielile și ranchiunele provocate de ezităările sale anterioare. Reluînd războiul împotriva Austriei, sacrificîndu-și coroana, acceptînd exilul, el apare ca un martir al cauzei naționale și oferă Casei de Savoia rolul de conducător al Italiei. Tînărul său succesor, Victor Emmanuel al II-lea va fi destul de inteligent pentru a profita de șansa care i se oferă. În ciuda presiunilor austriece, el menține Constituția dată de tatăl său (*il Statuto*) și va permite astfel dinastiei să apară ca o campioană a aspirațiilor liberale și naționale ale întregii Italii.

Victor Emmanuel este susținut în această acțiune de Camillo Benso, conte de Cavour; fost director al ziarului *Il Rissorgimento*, unul dintre cei mai înflăcărați susținători ai hotărîrii noului suveran de a păstra constituția liberală a Piemontului. Ministru al agriculturii în cabinetul prezidat de d'Azeglio, apoi prim-ministru în 1852, acest mare proprietar, originar prin mamă dintr-un mediu protestant genovez, care i-a format spiritul liberal, a făcut turul Europei înainte de a se stabili pe domeniul său piemontez și de a introduce aici tehnici moderne care i-au sporit averea în mod considerabil. El nu are decît 42 de ani în momentul cînd ajunge la conducerea guvernu-

lui, sprijinit de centru-dreapta, care îi apreciază anticlericalismul moderat.

În mod metodic, Cavour va mobiliza țara pentru a fi gata când va veni ceasul revanșei de la Custozza și de la Novare. Pregătirea materială: generalul La Marmora mărește puterea militară a regatului sard, pune bazele arsenalului din La Spezia, aproape de Genova, și fortifică răscrucea strategică a Alexandriei. Urmează pregătirea economică: se oferă Piemontului mijloacele necesare înfruntării conflictului inevitabil cu Austria. Agricultură se dezvoltă sub auspiciile inovatorului metodelor agronomice, care este Cavour. Sînt semnate tratate de liber schimb cu statele vecine. Țara este dotată cu o rețea feroviară foarte densă, în timp ce portul Genova primește echipament modern.

În sfîrșit, pregătirea morală. Constituția liberală reprezintă un element care îi atrage pe toți patrioții din peninsulă, supuși ai unor regimuri reacționare, și care își găsesc tot mai des refugiul în capitala piemonteză. Pe de altă parte, sub influența lui Cavour, politica regatului capătă un aspect hotărît anticlerical. Influența Bisericii asupra statului este limitată. Numeroase mănăstiri sînt închise, ceea ce nu displace celor care reproșează clerului că a jucat un rol esențial în victoria reacțiunii din 1849.

Această pregătire morală are o importanță ce nu trebuie neglijată. Ea face din Torino polul de atracție a tuturor partizanilor unificării. De altfel, Cavour merge mult mai departe. El îl încurajează pe sicilianul La Farina să înființeze o „Societate națională“, al cărei program se rezumă între cuvinte: „Independență - Unitate - Casa de Savoia“. Ramificațiile Societății se întind în toată Italia și, la momentul oportun, aceasta va furniza cadrele necesare Casei de Savoia pentru a prelua conducerea Italiei. Clandestină în toate statele exceptînd Piemontul, ea trezește entuziasmul partizanilor unificării în măsura în care întruchipează voința lui Victor Emmanuel de a realiza unificarea țării.

Treptat, „soluția piemonteză“ cîștigă adepți. Cîteva săptămîni înainte de a muri, Daniele Manin îi scria regelui Victor Emmanuel: „realizați Italia – și eu și toți republicanii patrioți

sîntem ai voștri și cu voi“. Conștientă de eșecul curentului democratic, o mare parte a micii burghezii acceptă să se alieze cu monarhia de Savoia, acceptînd prețul ce trebuie să-l plătească pentru realizarea aspirațiilor sale patriotice, în timp ce Gioberti optează și el pentru această cale care sfârșima ultimele vise ale lui Mazzini. Torino, spre care se îndreaptă emigranții politici veniți din celelalte state ale peninsulei, devine din acest moment centrul unei idei unitariste care își găsește o audiență tot mai mare în restul Italiei.

În această țară, în care unificarea lingvistică este departe de a fi realizată, și în care italiana nu este încă limba curentă și culturală a elitei – marea parte a Italiei transalpine folosește un dialect neolatin care diferă mult de la o regiune la alta – ideile patriotice sînt difuzate adesea prin intermediul teatrului liric. Se știe care a fost în acest sens influența lui Verdi. Fiul unui hangiu din ținutul Parmei, el a avut drept mediu al copilăriei și adolescenței o regiune care, după Congresul de la Viena, a cunoscut în mod nemijlocit dominația străină. Ducatul de Parma a fost oferit în 1815 unei prințese austriece, fosta împărăteasă Maria Luiza, care îi va acorda de altfel tînărului Verdi o bursă ce îi va permite să meargă să-și termine studiile muzicale la Milano, alt oraș dominat de austrieci. Devenit „profesor de muzică“ și autor de opere, Verdi are de abia 30 de ani cînd prezintă la Scala din Milano prima sa operă „patriotică“, *Nabucco*, a cărei temă principală este captivitatea poporului evreu aflat sub jugul Babilonului. Premiera (9 martie 1842) este un triumf. În actul al III-lea, cînd corul evreilor, care își plînge pe malul Eufratului țara ocupată, intonează celebrul *va pensiero*, publicul de la Scala se ridică în picioare pentru a aplauda viitorul imn de libertate al patrioților italieni, iar reprezentația se termină cu strigăte de „Libertate pentru Italia“. Aluzia este suficient de transparentă pentru ca tînărul muzician să aibă imediat dificultăți cu cenzura austriacă, dar renumele lui Verdi se răspîndește în toată Italia și chiar în toată Europa, după 1848 acesta devenind notorietate internațională și, prin semnificația emblematică, egalul lui Victor Hugo. În cursul

deceniului ulterior eşecului din 1848-1849, numele său devine un fel de simbol al patriei italiene şi în curînd al unificării sub egida monarhiei piemonteze, „Viva V.E.R.D.I.“ înscris pe toate zidurile oraşelor din Italia însemnînd *Vittorio-Emmannuele Re d'Italia*.

Toată această pregătire ar fi fost zadarnică dacă nu s-ar fi găsit un mijloc de a alunga din Italia trupele şi administraţia străină. Unul din marile merite ale lui Cavour este acela de a fi înţeles că, în condiţiile raportului de forţe din Europa, Piemontul, chiar modernizat şi reorganizat, chiar susţinut de un număr tot mai mare de locuitori ai peninsulei, era incapabil să învingă formidabila putere austriacă numai prin propriile sale forţe. Altfel spus, orgolioasa formulă din 1848, *Italia farà da sè*, risca să nu fie decît o amăgire care putea să ducă la cele mai grave decepţii. Înainte de a realiza unificarea, Italia trebuie scoasă din starea de dependenţă faţă de Austria, şi Cavour crede că pentru aceasta poate să conteze pe împăratul francezilor.

Alegerea lui Napolcon al III-lea nu este defel întîmplătoare. Toţi îl ştiu interesat de soarta naţiunilor. Din timpul şederii sale în Italia cu ocazia exilului, se ştia că îşi însuşise revendicările liberale pentru că luptase alături de patrioţi împotriva absolutismului pontifical. Venirea la preşedinţia republicii, apoi pe tronul imperial, a trezit mari speranţe.

Dar Cavour ştie că lîngă împărat există susţinători de temut ai neintervenţiei în Italia. Aceştia sînt catolicii de care Napoleon al III-lea a fost mîndru după lovitura de stat, dar care se tem ca o repunere în discuţie a *statu-quo*-ului italian să nu fie fatală pentru statele papale. Mai este împărăteasa Eugenia, care provoacă milă şi lacrimi, şi mai sînt oamenii de afaceri care se tem de efectele unei politici aventuroase şi, în sfîrşit, reprezentanţii guvernului pentru care un eventual ajutor dat patrioţilor şi „revoluţionarilor“ italieni ar însemna o gravă lovitură dată politici interne franceze.

Este adevărat că prim-ministrul piemontez nu duce lipsă de sprijinitori în anturajul lui Napoleon al III-lea. Unchiul său, Jérôme, copiii acestuia, prinţul Napoleon şi prinţesa Mathilda,

îl împing pe împărat să acționeze, ca și favorita oficială, frumoasa contesă de Castiglione. Totuși, aceste influențe contrare au tendința să se anuleze reciproc și să-l mențină pe Napoleon într-o atitudine de tergiversare nefavorabilă acțiunii. Desigur, împăratul este hotărât „să facă ceva pentru Italia“, dar nu se știe exact ce anume.

Atentatul lui Orsini din 14 ianuarie 1858 grăbește evenimentele. Împreună cu doi tovarăși, atrași ca și el de adepții lui Mazzini spre terorism, patriotul romaniol încearcă să îl asasineze pe Napoleon al III-lea, pe care îl acuză de trădare pentru că a răsturnat republica franceză și pentru că politica sa diplomatică pare că menajează interesele austriece în detrimentul ideii unitariste italiene. Condamnat la moarte, înainte de a fi executat, el adresează împăratului o scrisoare în care declară:

„Implor pe Maiestatea Voastră să redea Italiei independența pe care fiii ei au pierdut-o în 1849 din vina francezilor (...). Maiestatea Voastră să-și amintească că italienii, printre care se afla și tatăl meu, și-au vărsat cu bucurie sîngele pentru Napoleon cel Mare, peste tot acolo unde el i-a condus, să-și amintească că atîta timp cît Italia nu va fi independentă liniștea Europei și cea a Maiestății Voastre nu va fi decît o himeră; Maiestatea Voastră să nu respingă dorința supremă a unui patriot aflat pe treptele eșafodului, să-mi elibereze patria și binecuvîntarea a 25 de milioane de cetățeni vă va însoți peste posteritate“.

Împotriva tuturor așteptărilor, Napoleon este impresionat și publică scrisoarea în „Monitor“. Acesta este un semn că nu este lăsat Cavour în voia soartei. De acum înainte, trimișii secreți nu încetează să circule între Paris și Torino și pînă la urmă împăratul îl invită pe prim-ministrul piemontez la Plombières, în munții Vosgi, unde se află pentru o cură de ape minerale. Această întrevedere din 21 iulie 1858 nu ne este cunoscută decît din relatarea lui Cavour. Napoleon al III-lea îi promite 200 000 de oameni pentru a-i alunga pe austrieci din peninsulă, anexarea la Piemont a Lombardiei și a Veneției, care îl va plasa pe Victor Emmanuel în fruntea unui maré regat al Italiei de

nord, iar restul Italiei va fi împărțit între trei state (statul papal, regatul Italiei centrale, regatul Neapolelui) grupate împreună cu primul într-o Confederație italiană prezidată de papă. În schimbul serviciilor sale, Franța va primi Nisa și Savoia. În sfârșit, se mai plănuiește și un proiect de căsătorie între prințul Napoleon, verișor al împăratului, și prințesa Clotilda, fiica lui Victor Emmanuel.

Acest acord este departe de a-l entuziasma în totalitate pe Cavour. În afară de aversiunea pioasei Clotilda la gândul căsătoriei cu acest bărbat, care este portdrapelul anticlericalismului francez, clauzele politice sînt puțin satisfăcătoare. Unificarea se face mai mult în avantajul suveranului pontif decît în cel al regelui Piemontului. În afară de asta, intrarea în vigoare a acordului este condiționată de o agresiune austriacă, ceea ce pare a fi destul de problematic. El se mulțumește totuși cu această înțelegere secretă, care asigură țării sale ajutorul militar al Franței, hotărîta să-și încalce promisiunile deîndată ce s-ar ivi ocazia.

La începutul lui 1859, iminența războiului nu mai lasă loc de îndoială. Împăratul își declară ambasadorului Hübner regretul că relațiile dintre Franța și Austria nu mai sînt „așa de bune ca în trecut“. La 30 ianuarie se celebrează căsătoria prințului Napoleon cu fiica lui Victor Emmanuel al II-lea. În discursul său, acesta din urmă declară că îi vine greu să rămînă nepăsător „la strigătele de deznădejde care îi ajung la urechi din toate colțurile Italiei“. Provocările se înmulțesc, ca de exemplu inaugurarea la Torino a unui monument închinat gloriei armatei piemonteze, ridicat cu ajutorul donațiilor făcute de locuitorii orașului Milano, supuși ai Imperiului habsburgic.

Piemontul și Austria ordonă mobilizarea generală. Speriat de punerea în mișcare a mecanismului pe care l-a declanșat, împăratul încearcă să oprească derularea evenimentelor, propunînd un congres european destinat să rezolve problema italiană. Austria nu-i lasă timp să-și realizeze proiectul. Dificultățile interne nu-i permit să mențină mult timp pe picior de război o armată numeroasă. Ea decide deci să repete împo-

triva Piemontului operația care a reușit în 1849 și, la 12 aprilie 1859, începe ostilitățile după ce a trimis la Torino un ultimatum prin care dădea piemontezilor un răgaz de trei zile pentru a-și pregăti armata în vederea păcii.

Casus belli evocat de acordul de la Plombière și de tratatul franco-sard din 26 ianuarie 1856 producându-se, în ciuda împotrivirii îndârjite manifestate de opinia conservatoare și la Curte, Napoleon al III-lea hotărăște să-și trimită armata dincolo de Alpi. Negocierile rămân mult timp secrete, oamenii lui Niel și ai lui Canrobert trec în mare dezordine prin trecătorile Mont-Cenis și Mont-Genèvre. Nici un plan nu a fost fixat. Generalii își caută trupele. Proviziile și echipamentul lipsesc, ceea ce nu-l împiedică pe împărat, care, debarcat la Genova a preluat comanda generală a armatei, să declare solemn că intră în război pentru a „reda libertatea Italiei pînă la marea Adriatică“. Italienii nu vor uita această promisiune, care înseamnă pentru ei sfîrșitul dominației austriece.

În ciuda acestui început de campanie complet improvizat, războiul începe în condiții mai degrabă favorabile pentru armata franceză. Într-adevăr, austriecii sînt și mai puțin pregătiți decît dușmanii lor și dispun de trupe formate în majoritate din slavi, care manifestă puțină înflăcărare războinică în lupta împotriva unui adversar ale cărui revendicări le împărtășesc. Șeful lor, mareșalul Giulay, este lipsit de spirit de inițiativă și nu știe să exploateze scurta perioadă de timp în care 60 000 de piemontezi se găsesc singuri în fața celor 150 000 de soldați ai armatei austriece. După luptele de la Montebello (20 mai) și de la Palestro (30-31 mai), unde Victor Emmanuel este numit de zuavi caporal, o mare bătălie se angajează pe 4 iunie 1859 la Magenta, al cărei final, mult timp nesigur, este în cele din urmă favorabil franco-sarzilor căroa li se deschide calea spre Lombardia. Patru zile mai tîrziu, Napoleon al III-lea și Victor Emmanuel își fac intrarea în orașul Milano, aclamați nebunește de mulțime.

La 24 iunie, o a doua bătălie de anvergură pune față în față armatele a trei puteri beligerante, pe un front de 20 de kilometri, în jurul colinei de la Solferino. Aceasta se termină printr-un măcel îngrozitor, care zdruncină hotărîrea împăratului, victorios totuși, și pare să marcheze începutul unui război lung și costisitor. Napoleon al III-lea propune brusc generalilor austrieci un armistițiu, care, semnat pe 9 iulie la Villafranca, se transformă peste trei zile în preliminarile unui tratat de pace. Și aceasta spre marea indignare a italienilor care nu înțeleg acest act de renunțare a învingătorului și care se simt trădați de hotărîrea imperială.

În realitate, Napoleon al III-lea are motive urgente de a opri conflictul. În afară de faptul că a fost efectiv zdruncinat la vederea măcelului de la Solferino, nu-i lipsesc motivele de îngrijorare. Este adevărat că armata franceză a obținut la început niște victorii, dar în condiții atât de riscante se pune întrebarea cum se va descurca în fața fortărețelor de temut ale „cadrilaterului”. Pe lângă asta, intrarea francezilor în Italia de nord a dat semnalul unor răzmerițe în centrul peninsulei și chiar în statele papale. De asemenea, catolicii de dincolo de Alpi se agită și ei și cer împăratului să pună capăt aventurii și să restabilească în Italia ordinea pe care el însuși a tulburat-o.

În sfârșit, Prusia, care se bucură în secret de problemele Austriei, pare că vrea să profite de ocazia oferită pentru a lua în mîinile sale destinele Germaniei. Glorificînd germanismul ridiculizat de francezi, aceasta mobilizează șase corpuri de armată în Renania și propune Dietei de la Frankfurt o intervenție comună a tuturor germanilor dincolo de Rhin.

Preliminarile de la Villafranca, confirmate curînd de tratatul de la Zürich, restabilesc pacea în condiții mult diferite de cele pe care Cavour le considera deja nesatisfăcătoare după întrevvedere de la Plombières. Austria îi remite Franței Lombardia, iar aceasta o retrocedează Piemontului, dar Veneția rămîne austriacă. Prinții din Italia centrală și papa vor fi repuși în drepturi. În sfârșit, Congresul european trebuie să se întrunească pentru a hotărî viitorul Italiei și marile direcții ale acor-

dului care îi vor fi supuse spre examinare sînt deja fixate: se revine la ideea unei Confederații italiene, a cărei președinție va fi asigurată de suveranul pontif.

Italia „liberă pînă la Marea Adriatică“ este departe. Pentru că nu și-a ținut promisiunea, Napoleon al III-lea părăsește Italia învingător, dar condamnat public de către patrioți. Așa de mare este furia transalpinilor încît nici nu mai are curajul să ceară Nisa și Savoia ca recompensă pentru serviciile sale. Cavour, nebun de durere, demisionează. Intervenția directă a împăratului a luat sfîrșit. Se pare că, încă o dată, unitatea italiană este amînată *sine die*. În realitate, ea de-abia începe.

Ca efect, situația Piemontului este mai puțin disperată decît pare la prima vedere. Încă de la intrarea francezilor în Italia, membrii „Societății naționale“ au trecut la acțiune. Ei au provocat și condus mișcări populare, au alungat autoritățile instalate în Parma, în Modena, în Toscana și pe teritoriul pontifical din Romagna și au constituit guverne conduse de „dictatori“ care cer cu toții anexarea acestor provincii la Piemont. Armistițiul de la Villafranca le hotărăște soarta în fapt. Aceste guverne vor trebui să dispară, iar suveranii legitimi să-și reia în primire statele. Eforturile lui Cavour, care continuă să acționeze pe ascuns, vor consta deci în a pune Europa în fața faptului împlinit și în a dovedi împăratului francezilor forța sentimentului național italian.

Provinciile răsculate se întrunesc în „Provinciile regale ale Emiliei“. Ele își vor alege imediat Adunări constituante care, în unanimitate, cer alipirea lor la Piemont, și între timp îl aleg ca regent pe prințul de Carignan, membru al familiei de Savoia. Totul depinde în fapt de atitudinea lui Napoleon al III-lea, Austria fiind incapabilă să intervină, în timp ce Anglia tinde să fie mai degrabă de partea orașului Torino. Capitala piemonteză nu-și permite însă să încalce voința împăratului, ale cărei victorii recente au făcut din el arbitrul Italiei. Din nou, emisarii iau drumul Parisului pentru a-l convinge pe Napoleon al III-lea să-și dea acordul pentru unificarea Italiei de nord sub egida suveranului piemontez.

Dar pentru împărat, nodul problemei este în regiunea Romagna. Indiferent de soarta ducilor din Italia centrală, el nu poate să ignore faptul că a da undă verde Piemontului pentru ca acesta să anexeze teritoriile pontificale înseamnă să trezească pe loc ostilitatea catolicilor francezi, fideli susținători ai tronului imperial. La Curte, cele două partide se ciocnesc din nou.

Pînă la urmă, dorința de a se face popular în Italia și de a-i oferi lui Victor Emmanuel o compensație pentru nerealizarea unei alianțe care ar fi dus la anexarea Veneției, este mai puternică. Pe 22 decembrie 1859, ziaristul La Guéronnière, director al *Librăriei imperiale*, cunoscut ca purtător de cuvînt oficios al împăratului, publică o broșură intitulată *Papa și congresul*. Vorbind despre eventuala dezmembrare a teritoriului pontifical, autorul subliniază faptul că orice pierdere a puterii pămîntești nu poate fi decît benefică puterii spirituale a pontifului: „Cu cît teritoriul va fi mai mic, cu atît suveranul va fi mai mare“. Aceasta înseamnă că se dă mînă liberă Piemontului, care putea anexa Italia centrală. „Nemuritoare broșură!“, strigă Cavour, care acceptă pe loc să reia frîiele puterii. „Îl iert pe împărat pentru pacea de la Villafranca, căci tocmai a făcut Italiei un serviciu mai mare decît victoria de la Solferino“. Imediat încep negocierile franco-piemonteze. Nu se mai vorbește de nici un congres, întrucît papa anunță printr-o enciclică refuzul său categoric de a consimți la dezmembrarea statelor sale, față de care nu se consideră suveran, ci depozitar.

În primăvara lui 1860, plebiscitele votează pentru alipirea la Piemont a Toscanei, Parmei, Modenei și a Romagnei. Napoleon al III-lea își primește „bacșișul“: Nisa și Savoia. De acum înainte sîntem „complici“, declară Cavour trimisului francez. Pentru a desăvîrși unitatea italiană nu mai rămîne decît ca, aprobată tacit de francezi, Italia să pună iar Europa în fața unor fapte împlinite.

În fapt, pentru a termina acțiunea de unificare, monarhiei piemonteze îi rămîne să alunge trei suverani instalați solid pe tronurile lor: regele Neapolelui, papa și împăratul Austriei, stăpîn al Veneției. Trebuie deci să se recurgă la arme și nu este si-

gur că puterile europene, în frunte cu Imperiul francez, vor accepta să susțină un stat războinic.

Acțiunea lui Giuseppe Garibaldi, fost general al Republicii romane, îl va scoate pe Cavour din încurcătură. După eșecul din 1848, „condotierul” din Nisa a dus o existență aventuroasă pe toate continentele. Începînd din 1859, el revine în Italia pentru a lupta în rîndurile piemontezilor, împotriva austriecilor. În primăvara lui 1860, încurajat de emigranții sicilienii, cum ar fi Crispi, și profitînd de complicitatea tacită a lui Cavour, el recrutează o mică armată de voluntari numită „Cei o mie” (în realitate formată din ceva mai mult de 1 200 de oameni), pe care o îmbracă cu cămăși roșii și o adună la Genova. Organizarea acestei trupe, căreia compania maritimă Rubattino îi oferă două nave, este așa de puțin camuflată încît Europa este tulburată. Oficial, guvernul piemontez neagă existența acesteia, dar Cavour îl încurajează în secret pe generalul republican.

La 11 mai, „cămășile roșii” debarcă la Marsala, în Sicilia, iar amiralul piemontez trimis în urmărire a lor a făcut tot posibilul pentru a nu-i prinde. În timp ce Cavour își exprimă sus și tare regretele, Garibaldi înfrînge trupele neputinciosului Francisc al II-lea, pune mîna pe Palermo și se proclamă dictator al Siciliei în numele lui Victor Emmanuel. Trei luni mai tîrziu, trecînd prin strîmtoarea Messina, „dictatorul” ajunge pe continent. Abandonat de toți, Francisc al II-lea se refugiază în Gaëte, în timp ce, la 6 septembrie, Garibaldi își face intrarea în Neapole, devenind „dictator al celor Două Sicilii”.

Proporțiile victoriei sale nu-l neliniștesc pe Cavour. Fără îndoială, fidelitatea șefului „Celor o mie” nu poate fi pusă la îndoială. „La sfîrșitul misiunii mele, declarase el, voi depune la picioarele Maiestății Voastre autoritatea pe care împrejurările mi-au conferit-o și voi fi fericit să vă fiu supus pînă la sfîrșitul vieții”. Ori Garibaldi nu era omul care să-și retragă cuvîntul. Dar care este exact sfîrșitul „misiunii” sale? Influențat de adepții lui Mazzini, care îl înconjoară, el intenționează să amîne anexarea celor Două Sicilii la Piemont și să-și continue mersul victorios pînă la Roma, de unde îl va alunga pe papă și apoi îl

va proclama pe Victor Emmanuel rege al Italiei. Cavour nu-l poate lăsa să facă acest lucru. El știe foarte bine că Napoleon al III-lea, chiar dacă este gata să tolereze dezmembrarea statelor pontificale, nu va consimți niciodată să-l vadă pe suveranul pontif expulzat din propria-i capitală. Și împăratul are un mijloc eficace de a se opune acțiunii lui Garibaldi. Începînd din 1849, o garnizoană franceză veghează la Roma asupra securității lui Pius al IX-lea.

Un marș al lui Garibaldi asupra cetății eterne ar însemna, nu încapă nici o îndoială, o ciocnire cu garnizoana franceză, deci sfîrșitul alianței cu Napoleon al III-lea, care rămîne baza politicii cavouriene. Omul de stat piemontez trebuie să se opună cu orice preț acțiunii lui Garibaldi. Printr-o manevră de o mare abilitate, el va reuși să profite de această situație periculoasă și să zădărnicească proiectele lui Garibaldi.

Folosindu-se de acesta din urmă ca de o sperietoare, Cavour trimite la Napoleon al III-lea emisari însărcinați să-l convingă pe împărat de pericolul pe care l-ar reprezenta pentru papalitate un stat napolitan condus de șeful „cămășilor roșii”. Numai intrarea trupelor piemonteze în statele pontificale poate împiedica o înfruntare fatală la intrarea în Roma. Aceasta le-ar permite apoi să ocupe regatul Neapolelui și să zdrobească trupele garibaldiste. Desigur, această intervenție nu s-ar putea face fără prejudicii pentru tronul Sfîntului Petru. Victor Emmanuel ar anexa teritoriile nordice și orientale ale statului pontifical, regiunile Italiei centrale și Umbria, dar italienii se angajează solemn față de Napoleon al III-lea să respecte Roma și Latium.

Aflat în vizită în teritoriile recent anexate ale Savoiei, împăratul primește pe 27 august la Chambéry, doi trimiși piemontezi care îi prezintă soluția ticluită de Cavour. Nu se cunoaște din această întrevvedere secretă decît procesul-verbal făcut de cei doi emisari italieni. Împăratul le-ar fi răspuns: „Faceți ce vreți, numai faceți-o repede!”. După care, în timp ce întreaga Europă privește cu neliniște sau cu interes evenimintele din Italia, Napoleon al III-lea, care era așteptat la Paris,

pleacă din Savoia în Corsica, apoi din Corsica în Algeria, lăsându-și diplomații în mare încurcătură, fără nici o dispoziție. Piemontezii au mîină liberă.

Ce forțe ar putea folosi papalitatea împotriva lui Victor Emmanuel? Revoluționarii italieni l-au convins pe Pius al IX-lea că puterea spirituală nu este suficientă pentru a proteja tronul pontifical de emergența curentului naționalist. De aceea, el l-a autorizat pe Mons. de Merode, prelat belgian, membru al Curiei, să formeze un corp de voluntari, „zuavii pontificali”. Efectiv, din toată Europa au alergat catolicii cei mai intransigenți, susținători ai ordinii din 1815. Armata pontificală este un adevărat catalog al familiilor nobile din Europa catolică. Nobilimea austriacă deține un loc important, iar Franța de vest este reprezentată cu cinste. Guvernul imperial, care întreține la Roma o garnizoană însărcinată să-l apere pe papă, se declară surprins de această recrutare masivă. Dar Pius al IX-lea și secretarul său de stat, cardinalul Antonelli, îl consideră pe Napoleon al III-lea principalul vinovat de declanșarea mișcării naționale italiene și, în consecință, de jefuirea papei. Ei nu-i iartă faptul că, prin broșura *Papa și congresul*, a dat semnalul anexării regiunii Romagna și a acceptat în felul acesta ca „patrimoniul Sfintului Petru” să fie distrus.

Astfel, în ciuda trupelor imperiale la Roma, aceștia nu scapă nici un prilej să-și exprime neîncrederea în Napoleon al III-lea. De aceea ei apelează la un fost general din armata din Africa să preia comanda zuavilor pontificali. Lamoricière, convertit tîrziu la catolicismul militant, a fost scos de imperiu din cadrul armatei din cauza fidelității sale față de republică. Pus în fruntea gloatei strălucite, dar indisciplinate, care este legiunea pontificală, acesta încearcă să se opună invaziei piemonteze. La 18 septembrie 1860, la Castelfidardo, soldații lui Victor Emmanuel, în cîteva zeci de minute, zdrobesc trupele lui Lamoricière. Italia centrală și Umbria odată ocupate, armata piemonteză intră în statul napolitan. La 26 octombrie, salutat de Garibaldi, Victor Emmanuel al II-lea își face intrarea triumfală în Neapole.

În zilele care urmează, plebiscitele organizate în Sicilia, în Italia de sud, de centru și în Umbria, confirmă dorința locuitorilor acestor regiuni de a se uni cu Piemontul. Bătălia aproape simbolică de la Castelfidardo a făcut din Italia, considerată pînă atunci de Europa drept o „expresie geografică“, o adevărată realitate politică.

În ianuarie 1861, Cavour organizează alegeri generale. Pe 23 martie, reprezentanții celor 22 de milioane de italieni îl proclamă pe Victor-Emmanuel „rege al Italiei“. Cîteva săptămîni mai tîrziu, epuizat de eforturile făcute, Cavour moare murmurînd: „Italia s-a înfăptuit...“. Pentru a fi desăvîrșită, Italiei îi mai lipsește Veneția, rămasă sub stăpînirea Austriei, împotriva căreia un nou război pare imposibil, și Roma, protejată de Napoleon al III-lea, aflat la apogeul domniei sale.

Inevitabila problemă romană

Odată cu primele mișcări de independență, începe să se pună și „problema romană“, născută din concentrarea în aceeași persoană a puterii lumești, de principe italian, și a puterii spirituale, de șef al catolicismului. Intervenția lui Napoleon al III-lea nu face decît să complice și mai mult lucrurile. Partizan al independenței și unității italiene, împăratul acceptă ca Piemontul să micșoreze încetul cu încetul statele pontificale. Șef al unui stat în care predomină catolicii care, mai ales, l-au susținut pînă acum cu fidelitate, el nu se resemnează totuși să-l vadă pe Pius al IX-lea depus de teritoriile sale, cu atît mai mult cu cît între cei doi bărbați există și legături personale: papa este nașul principelui imperial.

Broșura *Papa și congresul* și întrevederea de la Chambéry pe de o parte, menținerea garnizoanei franceze la Roma pe de altă parte, ilustrează această atitudine contradictorie. Italienii consideră că problema romană rămîne în suspans, dar susceptibilitatea lor națională este iritată de dovada de neîncredere pe

care o constituie în ochii lor garnizoana franceză de la Roma. În ceea ce-l privește pe Napoleon al III-lea, conștient de impasul în care a intrat, el caută un mijloc de a-și retrage trupele fără a trezi furia catolicilor francezi și fără să provoace noi atacuri ale episcopilor (unul dintre aceștia, Mons. Pius, tocmai l-a comparat cu Pilat).

În mod paradoxal, acțiunea lui Garibaldi face ca această problemă să evolueze. După ce Piemontul anexează statul napolitan, șeful „cămășilor roșii” se retrage în insula Caprera. Dar impașul roman îl determină pe Rattazzi, succesorul lui Cavour, să apeleze la el pentru a relua tentativa din 1861. Încurajat de ministru, Garibaldi debarcă în Sicilia, înrolează voluntari în vederea unui marș asupra Romei și trece în Calabria afirmându-și hotărârea de a nu se opri decît în capitala pontificală.

Reacția lui Napoleon al III-lea este atît de brutală încît guvernului italian i se face frică și hotărăște să oprească armata garibaldistă. După o luptă de cîteva minute, aceasta este împrăștiată la Aspromonte (29 august 1862), în timp ce șeful ei este rănit și luat prizonier. Între Franța și Italia se angajează imediat negocieri care duc la semnarea „Convenției din septembrie” (1864). Napoleon al III-lea își retrage trupele din Roma, iar în schimb Victor Emmanuel se angajează să respecte teritoriul pontifical. El oferă de altfel împăratului și Europei o garanție a bunei sale intenții, stabilindu-și capitala la Florența, ceea ce pare să însemne renunțarea definitivă la cetatea eternă.

Imediat, Napoleon al III-lea, mereu preocupat de popularitatea sa în peninsulă și în rîndul minorităților supuse unui jug străin, caută un mod de a oferi Italiei o compensație. Războiul austro-prusac care este pe punctul de a izbucni îi va oferi ocazia pe care o caută. Înainte de a se angaja în războiul împotriva Vienei, Bismarck vrea să se asigure de neutralitatea franceză, iar împăratul i-o garantează cu condiția să accepte alianța Italiei, căreia îi oferă Veneția în caz de victorie.

Cît despre Austria, aceasta se teme ca Franța să nu treacă de partea Prusiei. Napoleon al III-lea îi promite și acesteia neutralitatea, dar pune aceeași condiție ca lui Bismarck, numai că

Austria va fi despăgubită prin anexarea Sileziei. Astfel, datorită intervenției lui Napoleon al III-lea, Italia se vede angajată într-o partidă războinică din care oricum va ieși în avantaj.

Dar dacă războiul este complet nefavorabil Austriei în confruntarea ei cu Prusia, Italiei nu-i sînt rezervate decît decepții și umilințe. Bătuți la Custozza (pe 24 iunie 1866) și pe mare la Lissa (20 iulie), italienii nu sînt salvați de o întoarcere în forță a Habsburgilor decît datorită victoriei prusace de la Sadova (3 iulie). Dar, în timpul elaborării tratatului de pace, Bismarck nu face nimic pentru nefericiții lui aliați. Este necesară intervenția personală a lui Napoleon al III-lea pentru ca Austria să cedeze Veneția Franței, care o retrocedează imediat Italiei.

Această anexiune nesperată face să treacă pe primul plan problema Romei ca oraș capitală. Or, începînd din 1866, a pune problema romană înseamnă a te ciocni de Napoleon al III-lea, hotărît să se opună oricărei acțiuni împotriva a ceea ce a mai rămas din puterea pontificală pămîntească. Astfel, după ce a fost, în 1859, sufletul unității italiene, după ce a aprobat tacit unirea Italiei centrale cu Italia de sud, după ce a jucat rolul de mijlocitor în recuperarea Veneției, împăratul apare acum ca principalul obstacol în desăvîrșirea procesului de unificare, la inițierea căruia a contribuit din plin.

Desigur, Convenția din septembrie pare să-l fi dezlegat de orice responsabilitate directă în salvarea patrimoniului Sfîntului Petru, dar Garibaldi va distruge încă o dată fragilul echilibru diplomatic realizat astfel. Abia au părăsit Roma ultimele trupe franceze, aplicînd astfel prevederile Convenției, că fostul dictator al celor Două Sicilii își adună voluntarii în vederea ultimei expediții împotriva „cuibului de vipere“. Eforturile sale provoacă o insurecție la Roma, în octombrie 1867. Guvernul italian nu reacționează decît anemic la acțiunea lui Garibaldi, care, pe drept cuvînt, se poate sprijini pe ajutorul unei mari majorități a italienilor.

Sub presiunea catolicilor francezi, Napoleon al III-lea este nevoit să intervină. O divizie franceză, comandată de gene-

ralul de Failly, debarcă la Civitavecchia și oprește bandele garibaldiste chiar la porțile Romei, la Mentana, pe 3 noiembrie 1867. În Italia indignarea este mare și peste tot se declară: „Mentana a ucis Magenta“. Astfel se produce ciocnirea între francezi și italieni, pe care Cavour și succesorii săi și-au dat toată silința să o evite încă din 1860.

În timp ce Victor Emmanuel declară: „este una dintre cele mai mari dureri pe care le-am încercat în viață“, francezii își continuă gafele. Generalul Failly, referindu-se la folosirea noii puști *chassepot* în bătălia de la Mentana, telegrafiază la Paris: „puștile *chassepot* au făcut minuni“. Interpelat de Thiers în parlament, ministrul de stat Rouher definește poziția franceză în termeni atât de categorici încât provoacă vii reacții în peninsulă și îl îngrijorează chiar și pe împărat.

„Declarăm în numele guvernului francez: Italia nu va pune mîna niciodată pe Roma. Franța nu va suporta niciodată această acțiune violentă împotriva onoarei sale și a catolicismului. În ziua în care va vrea să invadeze statele pontificale, Italia se va lovi de Franța în drumul său spre Roma“.

Problema romană rămîne pînă în 1870 piatra de încercare a relațiilor franco-italiene. În momentul în care, după Sadowa, eventualitatea unui război franco-prusac pare să se apropie, toate încercările de a se realiza o alianță între Roma și Paris se lovesc de refuzul francezilor de a renunța la protejarea „patrimoniului Sfîntului Petru“. Iar printr-o extraordinară ironie a soartei, căderea celui de-al II-lea imperiu, care a jucat un rol atât de important în primele etape ale unificării italiene, va fi cea care va permite desăvîrșirea acesteia.

Într-adevăr, după înfrîngerea Franței la Sedan, garnizoana reinstalată după bătălia de la Mentana trebuie să părăsească Roma. La 20 septembrie, după un simulacru de bătălie, trupele italiene ocupă orașul și, în timp ce Victor Emmanuel se instalează în palatul Quirinal, un plebiscit hotărăște anexarea Romei la regatul Italiei.

Prusia unifică Germania

Modificarea hărții Europei prin crearea regatului Italiei este contemporană cu modificări și mai importante pentru echilibrul continentului, modificări care intervin în țările germanice, miza rivalității austro-prusace.

După „retragerea de la Olmütz“ și eșecul tentativelor prusace, se pare că proiectul unificării Germaniei a fost prea mult timp lăsat la o parte. În realitate, eșecul din 1850 nu a făcut să dispară aspirațiile naționale de dincolo de Rhin. Austria este conștientă de acest lucru și întreaga sa politică de după Olmütz are drept scop să capteze acest curent unificator.

Ea dispune de un atu forte: Confederația germanică și Dieta acesteia, reinstaurată în 1850, a cărei președinție o deține. Nu-i rămîne deci decît să-și accentueze influența asupra acesteia și să facă din ea instrumentul politicii austriece în Germania. Astfel, Austria nu mai neglijează nimic pentru a transforma această adunare de reprezentanți lipsiți de putere într-o „curea de transmisie“ a inițiativelor Vienei.

Cu toate acestea, toate eforturile sale sînt zadarnice în fața calmei hotărîri a delegatului prusac în Dietă, Otto von Bismarck, foarte decis să saboteze toate acțiunile austriece. El este acela care, pentru a cîștiga încrederea țarului, face în așa fel încît Dieta împiedică Austria să intervină în războiul din Crimeea alături de aliați. După ce a încercat să profite de curentul naționalist care începe să se manifeste după înfrîngerile austriece în Italia, tot el reușește să evite pînă la urmă un război împotriva Franței, conștient că acesta ar aduce avantaje marelui Habsburgilor.

În timp ce Austria se vede astfel împiedicată în toate întreprinderile sale, Prusia continuă să se consolideze. În 1845, în ciuda opoziției Vienei, ea reușește să reînnoiască uniunea vamală cu statele germane (*Zollverein*) și chiar să o extindă continuînd să excludă Austria. Datorită teritoriilor rhenane, ea beneficiază din plin de dezvoltarea industrială din Europa de

nord și de vest de la mijlocul secolului al XIX-lea. Regiunile Ruhr și Sarr fac din statul prusac al doilea producător de cărbune din lume. Căile ferate se dezvoltă. Primele mari societăți industriale își fac apariția: Krupp în Ruhr, Oppenfeld în Silezia. Revoluția industrială și dezvoltarea siderurgiei, care ajung mai greu în regiunile de dincolo de Elba și încă mai puțin în Austria, răstoarnă echilibrul de forțe în favoarea Hohenzollernilor.

Cu toate că aceste transformări importante sînt însoțite de o ascensiune în forță a burgheziei, aceasta nu va prelua conducerea mișcării de unificare așa cum a făcut-o burghezia italiană. Aici, înfrîngerea burgheziei liberale în vîltoarea de la mijlocul secolului a lăsat cale liberă forțelor conservatoare pe care se sprijină dinastia prusacă, iar Hohenzollernii se gîndesc mai mult să-și crească prestigiul și puterea regatului decît să satisfacă aspirațiile patrioților germani. Cînd Frederic Wilhelm al IV-lea a refuzat coroana imperială pe care i-o ofereau burghezii liberali din parlamentul de la Frankfurt, el și-a exprimat clar părerea pe care și-o făcuse despre Imperiul german:

„Ce! a strigat el prietenului său, baronul de Bunsen, această zdreanță, această vechitură de coroană, făcută din lut și din noroi, ar vrea să fie acceptată de un rege legitim, mai mult, de un rege al Prusiei care a cunoscut binecuvîntarea de a purta nu cea mai veche, ci cea mai nobilă dintre coroanele regale (...). Eu v-o spun clar: dacă trebuie să fie dată încă o dată coroana multiseclară a națiunii germane (...), atunci numai eu și egalii mei o vor da“.

Aceste idei, care sînt ale unui reprezentant al Vechiului Regim, vor fi preluate de succesorul său, Wilhelm I, un soldat brutal și autoritar, susținător fanatic al gloriei statului, și vor corespunde întocmai concepțiilor prințului Otto von Bismarck, pe care noul suveran îl numește cancelar în 1862.

Ironia istoriei vrea ca în momentul cînd pe tronul prusac se instalează cel care fusese numit „prințul mitraliilor“ în 1848, liberalii, partizani ai extinderii autorității parlamentare și ai reluării unei politici unitariste, obțin majoritatea în Landtag. Regele, care nu are în cap decît o singură idee, să mărească

efectivele armatei prelungind durata serviciului militar la trei ani și să înmulțească numărul ofițerilor, se lovește tot timpul de adunare, care îi refuză creditele necesare și cere reducerea serviciului militar la doi ani. Sfătuit de ministrul de război, von Roon, pentru a stopa rezistența Landtagului, regele îl cheamă pe Bismarck, devenit din 1859 ambasador la Sankt-Petersburg și apoi la Paris.

Născut în 1815, anul Congresului de la Viena, acest reprezentant al nobilimii pomerane este foarte cunoscut în Europa. După o carieră administrativă care nu se potrivește cu caracterul său independent, el se retrage pe moșiile sale, unde duce o viață de nobil de țară austriac. În 1847, deputat în Landtag, Bismarck se arată a fi unul dintre cei mai violenți reacționari și îl încurajează permanent pe rege, care îl surprinde prin lipsa de curaj, de a se opune hotărât Revoluției.

Ostil oricărei mișcări bazate pe concepții novatoare, el se bucură de eșecul mișcării unitariste și de „retragerea de la Olmütz“. Membru activ al „Camarilei“, este numit curînd delegat al Prusiei în cadrul Dietei de la Frankfurt. Atitudinea sa antiaustriacă îl face să se remarce, dar devine repede atît de incomod încît este numit ambasador.

În momentul în care criza internă prusacă atinge punctul culminant, prietenia lui van Roon și reputația sa de om de stat autoritar și tranșant îl ajută să devină cancelar. Imediat ce reușește să treacă peste opoziția din Landtag, Bismarck impune într-un mod dictatorial legea celor trei ani de serviciu militar, percepe impozitele prin decrete și face ca legea bugetului să fie votată de Camera nobililor. În timpul guvernării sale, Constituția din 1850 devine o caricatură, în timp ce liberalii prusaci formează în Landtag o majoritate inutilă.

De asemenea, adeziunea populară nu are nici un rol în planurile lui Bismarck. Desigur, unitatea germană îi este dragă, dar cu condiția să nu fie rezultatul unei mișcări ca cea a Parlamentului de la Frankfurt. Nimic nu i se pare mai demn de ură decît „dezonoranta democrație“. Unitatea, dacă trebuie să se realizeze, ea trebuie să se facă, după părerea sa, „nu prin discursuri, nici prin hotărîrea majorității, ci prin foc și sabie“. În

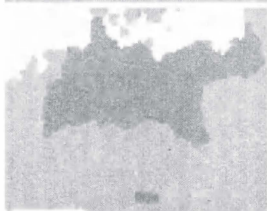
afară de aceasta, unitatea nu-l interesează decît în cazul în care ea contribuie la creșterea puterii prusace. Aceste idei sînt foarte departe de ceea ce gîndește un Napoleon al III-lea sau un Cavour. Plebiscitul care va consimți unificarea Italiei nu-și găsește locul în Germania lui Bismarck!

Acest politician lucid și fără scrupule nu ignoră faptul că unitatea germană nu se poate realiza sub egida Prusiei decît dacă aceasta obține neutralitatea marilor puteri. El a învățat în Dietă că indispensabila condiție prealabilă este paralizarea oricărei inițiative austriece. Încă de la venirea sa la putere, experiența diplomatică îl va călăuzi în acțiunile sale.

În 1863 izbucnește o nouă revoltă poloneză. Țarul Alexandru al II-lea recurge la o represiune energetică. În acest moment de efervescență a naționalităților, întreaga Europă este indignată. Numai Bismarck îl asigură pe țar de aprobarea sa și îi propune chiar sprijinul său pentru a-i zdrobi pe răsculați. Printr-o altă mișcare abilă, cancelarul prusac se declară de acord cu propunerea lui Napoleon al III-lea de a organiza un congres european fără nici o consecință concretă, dar tocmai bun de a-l impresiona pe împăratul francezilor, despre care Bismarck declara în 1855: „i se supraestimează inteligența, ținîndu-se cont de sufletul său“.

Sigur pe el atît în Est cît și în Vest, cel ce va fi numit în curînd „cancelarul de fier“, poate acum să se opună din nou inițiativelor austriece de a reorganiza Confederația germanică.

În 1863, împăratul Francisc Iosif convoacă la Frankfurt un congres al prinților germani, al cărui scop este de a restructura funcționarea Confederației. Wilhelm I, plin de respect față de împărat, intenționează să participe și el, dar Bismarck, în cursul unei scene de o extremă violență, reușește să-l convingă să renunțe la planul său, amenințîndu-l cu demisia. Absența Prusiei lipsește congresul de însuși scopul său. Bismarck a sabotat astfel încă o dată tentativa de a realiza „Germania Mare“. Complexa „problemă a ducatelor“ îi va permite totodată să extindă teritoriul prusac și să determine Austria să intre într-un angrenaj ale cărui resorturi le va putea folosi la momentul oportun pentru marea răfuială cu Viena.

Regele Danemarcei posedă cu titlu de proprietate personală, trei ducate în sudul peninsulei Iutlanda: Schleswig, Holstein și Lauenburg. Toate trei sînt populate de germani, cu excepția ducatului Schleswig. În plus, celelalte două fac parte din Confederația germanică. Încercările suveranului danez, Frederic al VII-lea, de a uni Schleswigul cu restul statelor sale au intensificat problema naționalităților în ducate.

Folosind drept pretext un eventual conflict succesorial la moartea regelui Danemarcei, Bismarck reușește să atragă Austria într-un război la sfîrșitul căruia statul scandinav renunță la cele trei ducate. După care, fără să se preocupe de marile puteri, cancelarul discută cu guvernul de la Viena despre succesiune. Discuție dificilă, întreruptă de amenințări, care se termină prin Convenția de la Gastein din 1865. Austria anexează Holsteinul, iar Prusia păstrează ducatele Schleswig și Lauenburg. În plus, ea își rezervă administrarea portului Kiel din Holstein, cu dreptul de a construi un canal care să lege Baltica de Marea Nordului.

Rezultatele arată clar că Austria a fost păcălită fără jenă de către Bismarck. Din intervenția sa, ea nu s-a ales decît cu un teritoriu aflat departe de frontierele sale, imposibil de apărut din moment ce este încadrat de două provincii prusace, lipsit de ieșirea la mare care constituia avantajul strategic. În afară de asta, luînd parte la un război de cucerire și disprețuind drepturile prinților germani, ea s-a rupt de Dietă. În sfîrșit, Holsteinul devine o sursă a conflictelor pe care Bismarck o va folosi în momentul pe care îl va considera oportun. Războiul ducatelor apare astfel ca o etapă importantă în politica cancelarului prusac, politică ce constă în a exclude Austria dintr-o Germanie „în care nu este loc pentru doi“.

A duce cu ajutorul Imperiului habsburgic un război victorios împotriva Danemarcei era una, a elimina Austria, care era o mare putere germanică, era o acțiune de o cu totul altă anvergură. Bismarck nu-și putea permite să-și angajeze țara fără o pregătire diplomatică: esențialul era să se asigure că nici unul din principalii „actori“ europeni nu va apărea în mod neașteptat pentru a interveni în conflict.

Pentru motive care au fost examinate, Bismarck știa că putea conta pe binevoitoarea neutralitate a Rusiei, iar de Anglia nu trebuia să se teamă. În ultimă instanță totul depinde de Napoleon al III-lea, singurul suveran european destul de puternic ca să facă balanța să se încline într-o parte sau în cealaltă. Or, Bismarck știe că există în anturajul împăratului opinii care îl împing spre o apropiere de Austria. Așa încît, în septembrie 1865, el se hotărăște să meargă să-l întâlnească pe Napoleon al III-lea, care, bolnav, se odihnește la Biaritz.

Din această întrevvedere, secretă ca întotdeauna, se știe foarte puțin. Se poate bănuî cel puțin că Bismarck, care își studiase mult timp interlocutorul, a știut „să-i meargă la suflet“, promițîndu-i că populațiile anexate vor fi consultate și lăsîndu-l să spere că, în caz de victorie, el lua Austriei Veneția. Cînd cancelarul părăsește Biaritzul, el pleacă cu convingerea că Napoleon al III-lea nu va interveni. El își închipuie că i-a trezit interesul promițîndu-i „vagi compensații“ de-a lungul Rhinului. Alianța cu Italia se încheie în aprilie 1866. Din acest moment, Bismarck poate fi sigur că nu va fi deranjat în explicația pe care o va avea cu Austria.

Între timp, ministrul von Roon a reorganizat armata prusacă cu ajutorul șefului de stat major von Moltke. Dotată cu o pușcă modernă, folosind mijloace de comunicație de ultimă oră – telegraful, calea ferată – animată de un puternic spirit de ofensivă și de solidaritate, aceasta este gata să devină instrumentul politicii lui Bismarck. Mai rămîne ca regele să fie convins să înceapă războiul și să găsească pretextul de a-l declanșa. Dar nu asta îl deranjează pe Bismarck. În februarie 1866, în ciuda opoziției Kronprinzului, partizan al unei alianțe a popoarelor germanice, cancelarul îl convinge pe Wilhelm I să aleagă războiul. Pentru a-l liniști pe acesta și a-și asigura neutralitatea prinților din Germania meridională, în aprilie 1866 el propune convocarea unui Parlament german, ales prin sufragiu universal.

Vestea cade ca un trăsnet. Venind de la un om care reprezintă spiritul reacționar prusac, ea arată că Prusia este gata să treacă Rubiconul și să provoace pe față Austria, în fața căreia

bătuse în retragere în 1850. Propunerea se trăgănează însă, căci suveranii din Germania de sud se tem de metodele și de ambițiile lui Bismarck. În mod deliberat, Prusia caută un motiv de ruptură și de aceea adresează permanent guvernului de la Viena reproșuri legate de administrarea Holsteinului, acuzându-l chiar că întreține aici o atmosferă revoluționară. Exasperată, Austria apelează la arbitrajul Dietei. Pentru Bismarck apare marele risc de a-și pierde imaginea în fața Germaniei.

În atmosfera tensionată pe care a creat-o în mod intenționat, singura soluție posibilă este mersul înainte: la 7 iunie, trupele prusace invadează Holsteinul, iar Bismarck propune o restaurare a Confederației germanice care să excludă Austria. În afară de statele Germaniei de nord, majoritatea Dietei este de partea Austriei, și la 11 iunie ia hotărîrea să ordone mobilizarea generală împotriva Prusiei. Patru zile mai târziu, Bismarck declară Confederația dizolvată. În războiul care începe, rezultatul nu poate fi decît unul: ori Prusia unifică Germania sub tutela sa, ori va fi eliminată.

Conflictul este marcat de fulgerătoarele victorii prusace. În timp ce armatele austriece îi bat pe italieni pe uscat și pe mare, Prusia învinge contingentele pe care încearcă să le arunce împotriva ei micii prinți aliați ai Austriei. Rînd pe rînd, Saxonia, Hanovra, Bavaria sînt scoase din joc.

În acest timp, principalul corp de armată austriac care înfruntă Prusia își pierde forțele în manevre lente și lungi, sub comanda nehotărîtului Ludovic de Benedek. Convins că va fi înfrînt chiar înainte de a lupta, comandantul șef austriac bombardează Viena cu mesaje în care recomandă să se încheie pacea pentru a evita o catastrofă ireparabilă. Aceasta se produce totuși pe 3 iulie 1866, la Sadowa, în Boemia. Zdrobite de armata prusacă, trupele austriece se împrăstie în dezordine, lăsînd liber drumul spre Viena. Lui Francisc Iosif nu-i mai rămîne decît să accepte condițiile învingătorului. Acestea sînt de altfel moderate: Bismarck se mulțumește cu eliminarea statului habsburgic din viitoarea Germanie unită, dar nu vrea să o transforme într-un dușman neîmpăcat prin dezmembrarea pe care o dorește Wilhelm I.

Un alt principiu de bază al politicii europene îl determină pe Bismarck să meargă pe calea acordurilor. Austria a apelat la Franța ca mediator, iar ministrul Afacerilor străine, Drouin de Lhuyis este partizanul unei mobilizări care ar putea salva Austria și ar opri ambițiile prusace. Cancelarul joacă deci cartea moderației. El acceptă medierea franceză, este de acord cu cererea lui Napoleon al III-ea de a respecta independența statelor din Germania de sud și promite chiar împăratului o „recompensă” viitoare.

Pacea de la Praga consfințește victoria prusacă, modificată de intervenția Franței. Confederația germanică este dizolvată. Austria, exclusă din Germania, este puțin afectată în posesiunile sale. Ea cedează Prusiei ducatul de Holstein, care nu prezintă pentru ea decît un mic interes și dă Veneția Franței care, am văzut deja, o retrocedează imediat Italiei. În Germania de nord autoritatea Prusiei nu este contestată. Noile teritorii anexate (Hanovra, Hesse-Kassel, Nassau, Frankfurt) îi sporesc populația cu 4 milioane de locuitori.

Celelalte state germane din nord formează cu statul Hohenzollernilor o Confederație avînd organisme federale. Statele din Germania de sud, rămase independente datorită intervenției franceze, semnează cu marea putere din nord acorduri care stipulează că în caz de război, armatele acestora vor intra sub comanda regelui Prusiei și își trimit delegați într-un „parlament vamal” din Zollverein, reprezentînd un nou punct de reper pe drumul realizării unității germane.

Din acest moment, politica „cancelarului de fier” este bine definită. El are nevoie de un război național pentru a pune definitiv Germania sub autoritatea prusacă, ideal fiind ca acest război național să fie îndreptat împotriva Franței, devenită „dușmanul ereditar” și principalul obstacol în calea desăvîșirii unificării. Timp de patru ani, abilul Bismarck își va urmări cu răbdare scopul, păcălindu-l pe Napoleon al III-lea, înmulțind capcanele și aducînd diplomația franceză, căzută în ridicol, la exasperare.

Un imperiu distruge un alt imperiu

Sigur de promisiunile lui Bismarck după semnarea păcii, Napoleon al III-lea își cere „recompensa“. El este presat de opinia publică franceză, neliniștită de apariția la granița hexagonului a unui stat puternic și ambițios, și indignată să-l vadă pe împărat preocupat mai mult de soarta națiunilor decât de propriul interes național.

Napoleon al III-lea cere mai întâi malul stîng al Rhinului, împreună cu teritoriile care se află sub autoritatea Hessenului și a Bavariei. Bismarck comunică această cerere statelor respective în așa fel încît să discrediteze Franța în ochii statelor din Germania de sud, care credeau că pot să conteze pe această putere pentru a zădărnici planurile lui Bismarck și care nu au altă soluție decât să se apropie de Prusia pentru a se opune ambițiilor franceze.

Încurajat de Bismarck, împăratul pune la punct un proiect de anexare a Belgiei și a Luxemburgului. Cancelarul cere ambasadorului Franței o copie a proiectului, pe care îl ignoră apoi intenționat, dar păstrează cu grijă documentul de care va ști să facă uy în 1870 pentru a îndepărta orice veleitate de alianță între Franța și Anglia.

În sfîrșit, cînd, în 1867, Napoleon al III-lea cumpără marele ducat de Luxemburg de la proprietarul acestuia, regele Țărilor de Jos, Bismarck ațîță Reichstagul, care protestează atît de vehement împotriva acestei anexiuni a unui teritoriu „germanic“, încît la Londra se organizează o conferință. Marele ducat este declarat independent și neutru, dar diplomația franceză trebuie să înghită încă o umilință usturătoare.

Din acel moment este clar că ostilitatea franco-prusacă nu poate să sfîrșească decât printr-un război. În timp ce Franța caută zadarnic să încheie alianțe și realizează o reformă militară, problemele din Spania vor servi drept detonator al conflictului. În septembrie 1868, regina Isabela a II-a este izgonită de revoluție. Tronul fiind vacant, generalul Prim, ministru de răz-

boi, se gîndește să-l ofere prințului Leopold de Hohenzollern, vărul lui Wilhelm I. După o oarecare ezitare, acesta, convins de Bismarck, sfîrșește prin a accepta propunerea făcută.

Guri indiscrete răspîndesc vestea, care explodează la Paris ca un trăsnet, pe 2 iulie 1870. În fața unui plan care trezește amîntirea îndepărtată a imperiului lui Carol Quintul, opinia se mobilizează și opoziția se dezlănțuie. Ducele de Gramont, ministrul afacerilor externe, declară în fața deputaților: „Dacă candidatura Hohenzollernilor nu este retrasă, susținuți de sprijinul dumneavoastră, domnilor, și de cel al națiunii, vom ști să ne facem datoria fără ezitare și fără slăbiciune“. La intervențiile personale ale lui Napoleon al III-lea și ale diplomaților francezi se adaugă presiunile țarului, ale reginei Victoria, ale regelui Belgiei, așa încît Wilhelm I, speriat, retrace candidatura rudei sale, iar Bismarck, care își vede distrusă țesătura sa machiavelică, se declară gata să-și dea demisia.

Gafele diplomației franceze îi vor permite totuși să treacă peste acest eșec. În loc să se mulțumească cu „fericirea nemai-pomenită“ pe care a produs-o demersul său, ducele de Gramont vrea să profite de avantajul său. Astfel, el îl însărcinează pe ambasadorul de la Berlin, Benedetti, să ceară regelui Prusiei, care se găsește în acel moment la Ems pentru o cură de ape, promisiunea că o astfel de candidatură nu va mai avea loc. Wilhelm I, considerînd problema încheiată, refuză să-și ia vreun angajament și îl concediază în mod politic. Apoi îl înștiințează pe Bismarck printr-o telegramă despre evenimentele care au avut loc. Cancelarul prusac își dă seama imediat de avantajul pe care îl poate avea folosind această depeșă. Fără să-i schimbe sensul, el o rezumă în așa fel încît cererea franceză devine o obraznicie, iar răspunsul regelui un umilitor refuz de a-l primi pe ambasador.

Așa cum prevăzuse Bismarck, „depeșa de la Ems“ are asupra „taurului francez efectul unei mantale roșii“. De o parte și de cealaltă a Rhinului, opinia este exacerbată. În Germania, statele din nord, ca și cele din sud, se simt insultate, și un val de gallofobie se abate asupra țării. În Franța, unde ducele de

Gramont se consideră „ofensat“, au loc pe bulevarde manifestații populare, cu strigăte de „La Berlin!“ . Convins de superioritatea armatei franceze – mareșalul Leboeuf, ministrul de război, tocmai declarase: „nu lipsește nici măcar un nasture de jambieră“ –, pe 19 iulie 1870 guvernul imperial declară război Prusiei, în ciuda eforturilor câtorva opozanți, ca Thiers și Gambetta.

Rapidul dezastru militar francez uimește Europa. Franța tocmai se aruncase în mod deliberat într-un conflict pentru care nu era pregătită. Ea este izolată diplomatic de statele germane, pe care greșelile conducătorilor săi le-a unit. Ea este nepregătită din punct de vedere militar, neavînd decît o armată cu un efectiv pe jumătate față de cel aliniat de Prusia, conducători mediocri, formați doar în războaiele coloniale și total incapabili să-și organizeze acțiunile. Împăratul, care conduce el însuși operațiile, este bolnav, epuizat fizic și complet descurajat de înspăimîntătoarea dezordine pe care o constată.

Într-o lună, de pe 2 august pe 4 septembrie, imperiul dispare în vijelie. Alsacia și Lorena sînt ocupate după primele bătălii de la frontiere. Mareșalul Bazaine se lasă asediat în Metz împreună cu cea mai bună armată franceză. Mac Mahon și împăratul încearcă atunci o manevră pentru a elibera orașul Metz, dar ei acționează atît de încet încît lasă timp germanilor să încercuiască la Sedan ultima armată franceză. Aceasta capitulează pe 2 septembrie, lăsînd Franța fără apărare militară, iar împăratul făcut prizonier.

Regimul nu poate supraviețui catastrofei. Pe 3 septembrie vestea ajunge la Paris. Pe data de 4, manifestațiile populare răstoarnă imperiul. Republica este proclamată la Hotel de Ville, și un guvern al Apărării naționale se însărcinează să organizeze rezistența, spre marea surpriză a lui Bismarck, care credea Franța zdrobită definitiv.

În timp ce Parisul, încercuit de prusaci, este supus din 19 septembrie unui asediu teribil, ministrul de interne Léon Gambetta, care a părăsit capitala în balon pentru a ajunge la Tours, face minuni pentru a organiza o nouă armată. În cîteva

săptămîni, 60 000 de oameni sînt înarmați, echipați și trimiși împotriva inamicului. Dar, în ciuda hotărîrii de care dau dovadă acești luptători improvizați, toate operațiile eșuează.

În acest timp, guvernul Apărării naționale a mobilizat pe toți locuitorii capitalei încercuite. Garda națională participă alături de soldații armatei regulate la apărarea orașului. Se încearcă cîteva ieșiri care, însă, nu se soldează decît cu importante pierderi de vieți omenești. Pînă la urmă, agitația revoluționară și înfrîngerile armatelor din provincie determină guvernul Apărării naționale, care se teme de o mișcare populară, să înceapă, de la sfîrșitul lunii ianuarie, tratativele de pace cu cancelarul prusac, în momentul în care acesta se pregătește să culeagă roadele strategiei sale unitariste.

Exact așa cum sperase Bismarck, războiul împotriva Franței a pecetluit unitatea germanilor. În entuziasmul provocat de victoria de la Sedan, trei state: Saxa, marele ducat al Badenului și regatul Württemberg, aderă la Confederația Germaniei de nord. Fără îndoială, cei mai importanți prinți din Germania de sud, regele Bavariei, Ludovic al II-lea, se hotărăsc cu greu să facă acest pas. De altfel, populația de aici, în majoritate catolică, nu este defel încîntată să se integreze într-o uniune germană dominată de protestanți. Dar este oare posibil ca Bavaria să-și păstreze statutul de stat german independent dacă Prusia domină restul Germaniei? Bismarck îi propune lui Ludovic al II-lea o alternativă fără nici un echivoc: Bavaria acceptă să intre în Confederație, ori, ca și Austria, va fi exclus din Zollverein. Neavînd nici mijloacele, nici forța de a impune poporului său să accepte consecințele acestei „carantine“, Ludovic al II-lea trebuie să se resemneze și să accepte prima soluție în schimbul promisiunii unei mari autonomii interne.

Nu mai rămîne decît ca imperiul să fie proclamat. Cere-monია care face din Wilhelm I (personal mult mai legat de titlul său de rege al Prusiei) primul dintre „Împărații germani“, are loc în Galeria oglinzilor din castelul de la Versailles, pe 18 ianuarie 1871, zi care coincide cu cea de-a 170-a aniversare a încoronării primului rege al Prusiei la Königsberg. Ea mar-

chează, împreună cu nașterea unui puternic stat, care va avea un cuvînt decisiv în destinul Europei, și o cotitură a istoriei acestei părți a lumii.

Ea marchează în același timp triumful concepției naționale, care se bazează mai mult pe forță decît pe adeziunea populară. Dovadă este tratatul de la Frankfurt, semnat pe 10 mai 1871, care impune Franței o pace draconică, care îi ia, împotriva dorinței populației respective, Alsacia și nordul Lorenei, considerate de învingători ca făcînd parte din națiunea germanică. Născută din dorința vie a unui popor, mișcarea unitaristă germană a fost, în fapt, realizată prin conjugarea voinței unui singur om, Bismarck (ale cărui concepții sînt acelea ale unui aristocrat al Vechiului Regim, pentru care contează în primul rînd grandoarea dinastiei domnitoare) și forța unei armate, cea prusacă, victorioasă pe rînd în războaiele împotriva danezilor, a austriecilor și a francezilor. Sîntem foarte departe de ideile generoase, cu toate că nu lipsite de reticențe, formulate la începutul domniei lui Napoleon al III-lea, care exprimau în mare parte un cosmopolitism european moștenit din Epoca luminilor. Mergînd pe urmele mișcărilor naționale, se profilează deja spectrul unui naționalism exclusivist și cuceritor, care este în același timp produsul dar și negarea principiului însuși și care nu va întîrzia să ridice unul împotriva altuia popoarele bătrînului continent.

Primele fisuri ale Imperiului austriac

În timp ce unificarea politică a Italiei și Germaniei se realiza pe etape, Habsburgii sînt presați din interior de minoritățile naționale care acționează ca niște forțe centrifuge și îi împing spre dezmembrare.

Imediat după Revoluția din 1848, Austria apărea totuși ca marea învingătoare a acestei perturbări care zguduise o parte a Europei. Nu numai că reușise să înăbușe pe teritoriul său

revendicările ungare și slave, dar, mai mult, acțiunea sa a determinat în Europa centrală și în Italia victoria forțelor conservatoare. În realitate, politica reacționară și absolutistă centralizatoare dusă de prim-miniștrii lui Franz Iosef, prințul Schwarzenberg, apoi Bach, nu face decît să mascheze în mod provizoriu problemele grave cu care se confruntă imperiul.

Cea mai gravă este în mod incontestabil cea a naționalităților, căci ea amenință însăși supraviețuirea imperiului. Cărat cu Rusia de la războiul din Crimeea, Francisc Iosif trebuia să ia în considerare ostilitatea țarului, care apare în ochii multora dintre supușii săi drept protectorul popoarelor slave din imperiu. Printre aceștia, slavii din nord nu au uitat Comitetul național ceh din 1848, adevărat act de recunoaștere a identității lor. Slavii din sud, locuitori ai unor provincii mai puțin evolute din punct de vedere economic și unde încep să-și facă apariția elite naționale mai omogene decît în regiunile pe cale de industrializare din nord, sînt totuși sensibilizați de existența alături de ei a teritoriilor autonome sau a statelor independente apărute prin destrămarea Imperiului otoman. Mulți dintre ei privesc spre mica Serbie autonomă, creată în sudul Dunării după înfăptuirea independenței grecești.

Constituirea după războiul din Crimeea a unei Româнии, formată din fostele principate turcești Moldova și Țara Românească, trezește speranța românilor din Transilvania, inclusă în Imperiul habsburgic. Dar cea mai puternică dintre aceste forțe centrifuge rămîne, ca și în 1848, dorința de autonomie a maghiarilor, dintre toate popoarele unitare ale imperiului cei mai bine organizați și cei mai conștienți de identitatea lor etnică și culturală.

Un ansamblu de împrejurări favorabile permit totuși Habsburgilor să mențină aceeași structură statală, acest mozaic de popoare și în primul rînd rivalitățile și ura care ridică majoritatea acestor naționalități pe unele împotriva celorlalte. Francisc Iosif, împăratul Austriei, dar potrivit tradiției și regele Boemiei și Ungariei, reprezintă legătura vie dintre diferitele părți ale imperiului său. Concepția sa centralizatoare îl face să ignore

aceste ultime două titluri care, odată cu evoluția sentimentelor și ideilor, nu puteau decît să accentueze particularismele și să nu se prevaleze decît de primul. În același timp, el practică o politică de germanizare bazată pe administrație (funcționarii germani au fost trimiși în toate provinciile imperiului), pe învățămînt, pe armată și pe Biserica catolică (concordatul din 1855 acordîndu-i acesteia avantaje considerabile).

Deci, imperiul restaurat în 1849 se sprijină pe forță și în același timp pe rolul unificator pe care și-l asumă dinastia. Cu toate acestea, mișcările din 1848 au arătat ambiguitatea fundamentală a politicii duse de Habsburgi. Putere în care domină un popor de limbă germanică, imperiul austriac dorește să joace în Germania rolul principal pe care i-l conferă tradiția și pe care l-a confirmat acțiunea sa de restaurare din 1848-1849. Stat multinațional în sînul căruia popoarele alogene sînt majoritatea, el nu poate să renun'e fără să se oblige singur la a controla Europa centrală și pe slavii din nord și din sud.

Această ambiguitate a devenit vizibilă în timpul încercării de unificare a Parlamentului de la Frankfurt, căci a fost cauza eșecului acestuia din urmă și motivul care i-a făcut pe majoritatea delegaților să excludă Austria pentru a realiza Germania. Ori, după evenimentele din 1848, această excludere nu se poate face decît printr-o înfrîngere militară a Austriei, iar coeziunea imperiului nu este suficient de mare pentru a rezista unei astfel de înfrîngeri. Se înțelege deci, că în aceste condiții, menținerea unui *statu-quo* este pentru imperiu o chestiune de viață și de moarte și că decepțiile succesive înregistrate în fața Franței napoleoniene, apoi în fața Prusiei lui Wilhelm I au făcut mai necesară ca niciodată reconsiderarea raporturilor pe care Viena le întreținea cu etniile minoritare.

Exclusă din Reich-ul pe cale de constituire, Austria trebuie să-și orienteze în mod deschis politica spre popoarele slave ale imperiului. Înlocuită de Prusia în lumea germanică, nu-i rămîne decît, așa cum a sfătuit-o Bismarck, „să-și deplaseze centrul spre est“, să se îndrepte spre sud, să profite de dezmembrarea Imperiului otoman, avînd grijă să împiedice propria sa dezmembrare.

Or, raportul de forțe este astfel încât această atitudine nu este posibilă decât cu condiția să se înțeleagă cu una dintre minorități, chiar cu riscul de a le nemulțumi pe celelalte. Politica lui Beust, fost ministru al regelui de Saxa, devenit șeful diplomației austriece și care visează o revanșă față de Prusia, încearcă să asigure liniștea internă a imperiului și îl determină pe Francisc Iosif să se pună de acord cu reprezentanții minorității celei mai puternice: ungurii, îngrijorați și ei de frământările slavilor.

Din această situație rezultă „Compromisul“ din 1867, semnat de Beust și de Deak, șeful minorității liberale din Dieta ungară, care stabilește o formulă originală de asociere între Austria și Ungaria. Prima devine Cisleithania, care cuprinde Boemia, Moravia, Galiția, Bucovina, Slovenia și Dalmația, a doua ia numele de Transleithania (hotarul dintre ele fiind format de râul Leitha, afluent al Dunării) și cuprinde pe lângă teritoriul maghiar, Transilvania, Slovacia și Croația. Pentru a marca diferența dintre cele două naționalități dominante ale imperiului, Francisc Iosif și împărăteasa Elisabeta sînt încoronați rege și respectiv regină a Ungariei în iunie 1867. Finanțele, diplomația, ministerul de război și marina rămîn comune.

Națiunea ungară, care fusese zdrobită în 1848-1849, este deci marea beneficiară a reformei din 1867. Dintr-o dată, slavii din imperiu au sentimentul că acordul s-a realizat împotriva lor. „Prizonieri“ ai austriecilor sau ai ungarilor, ei se arată ostili unui compromis din care ei sînt excluși. Beust i-ar fi spus lui Deak: „păziți-vă hoardele, noi le vom păzi pe ale noastre“.

După 1867, problema majoră din Cisleithania este cea creată de minoritatea cehă. Eșecul din 1848 i-a discreditat pe moderații din Comitetul Național. De acum înainte, grupul cel mai dinamic este cel al partidului „Tinerii cehi“, pe care îl conduce un profesor universitar din Praga, Tomas Masaryk. Orice propagandă fiindu-le interzisă, „Tinerii cehi“ își răspîndesc ideile prin intermediul grupărilor literare și al societății de gimnastică *Sokol*. Ei cer o autonomie ca aceea pe care o au ungurii, scoțînd în evidență faptul că drepturile lor istorice nu

sînt mai mici decît ale acestora, iar coroana Sfîntului Wenceslas nu este mai puțin importantă decît cea a Sfîntului Ștefan.

Francisc Iosif se gîndește un moment la o „soluție trialis-tă“ pentru imperiu. Dar se lovește de Dubla opoziție a ungarilor, care se tem că exemplul ceh va contamina populațiile slave din Transleithania, și a burgheziei germane din Boemia, care se teme să nu se vadă redusă la statutul de „hiloți ai cehilor“. Împăratul anulează deci ordonanța care instaura trialismul în aceste state și astfel se rupe definitiv de minoritatea cehă, ai cărei reprezentanți refuză de acum înainte sediul din Reichrät de la Viena și nu văd altă soluție decît distrugerea imperiului.

Probleme identice apar și în Transleithania, agravate de intransigența ungarilor. Aceștia sînt mai hotărîți decît austriecii în chestiunea naționalităților și în teritoriile pe care sînt stăpîni pornesc o acțiune de maghiarizare intensivă a popoarelor minoritare. Numai Croației i se recunoaște o aparență de identitate confirmată prin crearea unei Diete, a unei universități la Zagreb și prin autorizarea de a folosi limba croată în actele administrative.

Izolați de celelalte popoare slave de frontiera din 1867, slovacii nu văd altă soluție pentru a scăpa de maghiarizare decît apropierea de cei mai apropiați vecini, cehii, universitatea din Praga devenind pentru cei mai cultivați dintre ei centrul menținerii identității lor naționale. Separate de religie – primii sînt ortodocși, ceilalți sînt catolici – și de evoluția istorică, aceste două popoare privesc spre micul regat independent al Serbiei și visează să se unească formînd o Serbie mare, care ar deveni regatul slavilor din sud sau „Iugoslavia“. Altfel spus, s-ar repeta în Balcani fenomenul care a făcut Piemontul să realizeze în jurul lui unificarea Italiei.

Cînd, în 1908, guvernul de la Viena anexează provinciile slave Bosnia și Herțegovina, exasperarea slavilor atinge punctul culminant. La Belgrad, capitala Serbiei, se formează societăți secrete, dintre care cea mai celebră este „Mîna neagră“. Ele sînt obligate să recurgă la acțiuni violente pentru a obține auto-

nomia supușilor sârbi din imperiu. Rolul lor va fi esențial în desfășurarea procesului care va duce la primul conflict mondial.

Compromisul din 1867, care a arătat că monarhia austriacă putea să cedeze în fața unor acțiuni tenace și hotărâte, și că forțele sale nu-i permiteau să reprime la nesfârșit o mișcare națională, nu a făcut decît să încurajeze celelalte minorități naționale ale imperiului să încerce să obțină aceleași avantaje ca și ungurii. De aici începe dezagregarea imperiului Habsburgilor. De acum înainte, forțele centrifuge vor crește continuu și vor exercita presiuni asupra guvernului de la Viena.

În ceea ce-l privește, împăratul Francisc Iosif își dă silința să frîneze acțiunile forțelor destructive, cînd folosind în interior posibilitățile eventuale ale compromisului, cînd încercînd să dirijeze spre exterior energia supușilor săi, practicînd în acest sens o politică externă avînd drept scop, prin ceea ce s-a numit *Drang nach Osten* (marșul spre est), controlul peninsulei balcanice.

Ciocnirea dintre revendicările naționale ale slavilor și naționalismul austriac, umilit de Franța în timpul campaniei din Italia (1859), de Prusia în 1866 și de unguri prin compromisul din 1867, face ca imperiul habsburgilor și regiunile sale meridionale să devină principala zonă de tensiune din Europa de la sfîrșitul secolului al XIX-lea.

Capitolul 6

EUROPA LUI BISMARCK

■ *Din 1871 pînă în 1890, Europa trece prin epoca bismarckiană. Om al Vechiului Regim, cancelarul Bismarck nu are altă ambiție decît să mențină un statu-quo european avantajos de acum înainte pentru Germania, și nici o altă perspectivă decît aceea a echilibrului european.*

■ *În această viziune, grija sa principală este să interzică Franței să-și găsească aliați care ar putea să o ajute să-și pregătească revanșa de care se teme. Folosind rînd pe rînd concilierea și amenințarea, el își dă silința să o facă să-și schimbe hotărîrea de a se arunca într-o aventură care ar putea repune în discuție unificarea Germaniei. Dar, în primul rînd, el va căuta prin acțiuni diplomatice să găsească mijlocul de a împiedica Franța să-și ia revanșa: el va elabora sisteme de alianțe destinate să o împiedice pe aceasta din urmă să-și găsească parteneri.*

■ *Prima concretizare a acestei politici este Antanta celor Trei Împărați, încheiată în 1872 cu Austria și Rusia. Dar această primă strategie se poticnește de ambițiile opuse ale celor doi aliați ai săi, care caută și unul și celălalt să domine Balcanii.*

■ *Al doilea plan bismarckian este mult mai complex. Bazat pe alianța cu Austria (Dubla Alianță), încheiată în 1879, acesta se dezvoltă în două direcții: pe de o parte, spre Rusia, care de frica izolării, în 1881 acceptă să refacă Antanta celor Trei Împărați, pe de altă parte spre Italia, rivală a Franței în Tunisia și care, în 1882, aderă la alianță dînd naștere Triplei Alianțe.*

■ *Sistemul lui Bismarck atinge în sfârșit apogeul în 1887. La reînnoirea Triplei Alianțe se adaugă încă două: una care unește Anglia cu Italia pentru menținerea unui statu-quo în Mediterana (împotriva Franței și Rusiei), cealaltă este un tratat secret semnat de Germania și Rusia prin care acestea se angajau să se sprijine reciproc.*

■ *Complexitatea acestui sistem de alianțe și contradicțiile pe care acestea le conțin condamnă Germania la un statu-quo. Această politică nu putea să-i convină multă vreme noului împărat, Wilhelm al II-lea, dornic să-și lanseze țara într-o politică la scară mondială. Acesta este motivul evicțiunii lui Bismarck în 1890.*

Cu toate că de la căderea lui Napoleon I nu a mai avut loc vreo conflagrație internațională comparabilă cu războaiele Revoluției și Imperiului și că perioada care a urmat a lăsat în memoria europenilor amintirea a ceea ce Henry Kissinger va numi „o structură stabilă de pace“, în 1871 mare lucru nu mai rămîne din Europa căreia Congresul de la Viena i-a trasat frontierele, iar Sfînta Alianță i-a stabilit conținutul. Peste tot, mișcarea națională a distrus echilibrul din 1815.

Germania s-a constituit „prin fier și sînge“ sub egida Prusiei, iar Italia prin aderarea popoarelor din peninsulă la „soluția piemonteză“. În imperiul habsburgilor, Ungaria a obținut recunoașterea identității sale, iar rezistența minorității slave la acțiunile de germanizare și de maghiarizare întreprinse de Viena și de Budapesta arată că, fără îndoială, Compromisul din 1867 nu este decît o etapă pe calea emancipării popoarelor supuse.

În alte părți ale Europei, revendicările naționale, chiar dacă sînt reprimare și înăbușite, joacă un rol esențial. Popoarele din Balcani, rămase sub dominația sultanului, nu așteaptă decît ocazia să-și realizeze dorința lor de independență. În imperiul țărilor, chiar dacă multe popoare alogene (mai ales în Asia centrală și orientală) nu se gîndesc să conteste dominația rusească, finlandezii, balticii, dar mai ales polonezii suportă cu greu stăpînirea străină în momentul în care naționalitățile se afirmă în diverse zone ale continentului. Aceasta cu atît mai mult cu

cît, după insurecția poloneză din 1863, reprimată cu cruzime de generalul Muraviev, guvernul țarist a aplicat în aceste țări o politică de rusificare intensă, impunînd peste tot limba rusă și religia ortodoxă.

Pînă și Regatul Unit al Marii Britanii, cu dureroasa sa „chestiune irlandeză“, se confruntă cu problema naționalităților. O mișcare autonomistă din ce în ce mai puternică și mai violentă față de dominația engleză, cere pentru această insulă, în care majoritatea populației vorbește o limbă (gaelică) și practică o religie (catolicismul) diferite de cele din Marea Britanie, dreptul de a se administra singură (Home Rule), cerere pe care majoritatea oamenilor politici britanici o resping cu oroare.

Celelalte state ale Europei de vest, unificate mai demult, nu sînt nici ele scutite de protestul naționalităților, fie că acesta îmbracă aspectul unei opoziții mocnite, ca în Belgia, între flamanzi și valoni, fie a unei agitații sporadice, cum este separatismul basc și catalan în Spania. În sfîrșit, trebuie menționat că într-un context la început pacifist, uniunea realizată în 1814 între Norvegia (pînă atunci alipită Danemarcei) și Suedia lui Bernadotte, se va dizolva în 1905, fiecare dintre cele două țări luîndu-și de acum înainte destinul în propriile mîini.

În această Europă din ultimele decenii ale secolului, în care minoritățile etnice nu încetează să se afirme, orgoliul național se transformă în „naționalism“, fiecare țară tinzînd să-și afișeze superioritatea în fața celorlalte și dorind să triumfe propriile-i valori și interese egoiste. Dacă Regatul Unit găsește un derivat pentru tendințele sale dominatoare în expansiunea colonială și privește cu dispreț „valurile“ ce agită continentul, istoria Europei la sfîrșitul secolului al XIX-lea este marcată de două antagonisme fundamentale.

Primul este antagonismul franco-german. Apărut în mișcarea de stînga, hrănit cu amintirile glorioase ale „Marii Națiuni“ și cu spiritul generos și mesianic al personalităților de la 1848, apoi împins spre dreapta în curentul anilor '80, naționalismul francez nu iartă Germaniei victoria din 1870, însoțită de anexarea Alsaciei și Lorenei și dorește să-și ia revanșa care ar

permite Franței să recucerească provinciile pierdute. Manifestările acestui spirit revanșard sînt numeroase și se produc în toate domeniile vieții cotidiene ale francezilor, începînd cu primele clase ale școlii primare, unde se prezintă hărți ale Alsaciei și Lorenei încadrate în chenare negre, pînă la festivitățile patriotice care punctează comemorările unor mari momente ale istoriei naționale (spre exemplu, 14 iulie). Formulată sau nu, ideea revanșei rămîne prezentă în sufletul multor francezi. Acestei germanofobii latente, susceptibilă de a da naștere la accese bruște de agresivitate, îi corespunde de altfel, dincolo de Rhin, o ostilitate tot atît de violentă față de vecina occidentală.

Al doilea antagonism este cel dintre Rusia și Austria. Înlăturată din Germania, aceasta din urmă și-a îndreptat atenția spre spațiul balcanic, încurajată din răspuțeri pe această cale de Bismarck. *Drang nach Osten* presupune totodată menținerea în imperiu a popoarelor slave și anexarea teritoriilor balcanice supuse încă sultanului și populate cu creștini ortodocși. Această înseamnă contracararea ambițiilor țarului, a cărui politică de un secol încoace constă în a pîndi moștenirea „omului bolnav“, pentru a nu-și extinde influența în regiune și a pătrunde în „mările calde“ deschise întregul an navigației și comerțului maritim.

Or, țarul are un mijloc de a exercita presiuni efice asupra Imperiului habsburgic, erijîndu-se în protector firesc al popoarelor slave, care își revendică autonomia. Din acest pîunct de vedere, un instrument foarte util de acțiune și de propagandă îi este oferit de micul regat al Serbiei, populat de slavi ortodocși și care, de frica Austriei și a dominației turcești, s-a plasat sub aripa ocrotitoare a Rusiei. Cum el constituie pentru sîrbii și croații din Imperiul austro-ungar un punct de atracție comparabil cu Piemontul din Italia preunitaristă, țarul poate, prin intermediul acestora, să-și exercite influența destabilizatoare chiar în interiorul dublei monarhii.

Bismarck, arbitrul Europei

Tratatul de la Frankfurt a consfințit dominația Germaniei asupra Europei continentale. Bismarck, care a provocat în mod deliberat războiul împotriva Franței pentru că i se părea necesar desăvîrșirii unității, se arată de acum înaintea satisfacerii și timp de două decenii își va folosi uriașa-i energie pentru menținerea unui *statu-quo* convenabil pentru țara sa. S-au numit „sisteme bismarckiene” rețelele de alianțe pe care cancelarul s-a străduit să le realizeze după 1871 în scopul de a izola Franța și de a distruge orice velenitate de revanșă din partea acesteia. Acestea sînt într-adevăr opera sa și corespund viziunii sale „prusace” și „pămîntești” despre rolul internațional al Germaniei, cît și unei concepții despre acțiunea diplomatică care aparține, sub multe aspecte, Vechiului Regim.

Această concepție se bazează în primul rînd pe principiul acordului dintre națiunile europene, adică pe ideea că marile puteri trebuie să se înțeleagă între ele pentru a menține un echilibru și să respecte raportul de forțe. Desigur, Bismarck nu susține acest principiu decît în măsura în care îi servește propriilor obiective. Unitatea germană este ea însăși o lezare profundă a *statu-quo*-ului și a echilibrului european. Deci, mai ales după 1871 cînd unitatea reich-ului este realizată, el se manifestă ca un susținător înflăcărat al noțiunii de echilibru și de „acord” între națiuni.

În aceeași perspectivă, cancelarul german consideră că remodelarea anumitor părți ale Europei trebuie să se facă, atunci cînd nu poate fi evitată, în interesul marilor state și fără să se țină cont în nici un fel de revendicările popoarelor mai mici (cf. atitudinii sale față de bulgari în timpul Congresului de la Berlin, pg. 149-150). Or, pentru el, interesele puterilor sînt înaintea de toate cele ale dinastiilor care le guvernează. Sistemul pe care îl reprezintă este deci, cel puțin sub aspectul formei, un sistem al Vechiului Regim, bazat pe principiul unirii suveranilor legitimi și al solidarității contrarevoluționare.

Acesta este mai ales un sistem continental. Acest mare senior funciar, pentru care, în ciuda mișcărilor existente, esența forței germane rezidă în provinciile rurale și aristocratice din est, intenționează să asigure hegemonia sau cel puțin supremația germană asupra continentului, lăsînd Angliei supremația asupra mărilor și a teritoriilor de dincolo de ocean. El întoarce spatele în mod deliberat acțiunii de colonizare care, consideră el, îndepărtează Germania de adevăratul țel. Va trebui să apară un puternic curent de opinie, mai ales în cercurile de afaceri din Bremen și Hamburg, pentru ca Bismarck să se resemneze și să-și dea acordul unor inițiative, cel mai adesea patriculare, care vor sfîrși prin instalarea germanilor în sud-vestul Africii (în 1884), apoi în Togo și în Camerun. Dar în general, împotriva voinței sale, el preferă să încurajeze planurile coloniale ale adversarilor săi virtuali, ale Franței de exemplu, pe care speră în acest fel să o facă să uite ideea revanșei.

În sfîrșit, Bismarck este preocupat înainte de toate de măreția prusacă. După cum s-a văzut, concepția despre unitate a acestui campion al autoritarismului și al reacțiunii era foarte îndepărtată de sentimentul național de inspirație liberală și revoluționară. De îndată ce Germania s-a constituit într-un stat unitar sub conducerea Hohenzollernilor, ceea ce contează pentru el este mai puțin reunirea într-o singură națiune a popoarelor de limbă germanică, ci mai ales să asigure Prusiei puterea și dinastiei gloria. Altfel spus, el se opune pangermaniștilor care, dimpotrivă, predică un naționalism cuceritor și doresc să realizeze unitatea „poporului german” „Sistemul” său este deci, în esență, defensiv și conservator.

Astfel, imediat după victoria din 1871, el nu manifestă nici o dorință de a continua expansiunea teritoriului german. Pur și simplu el este convins că anexarea Alsaciei și a Lorenei, făcînd din Franța dușmanul de neîmpăcat al țării sale, face inevitabil un război de revanșă. Personal potrivit acestei anexări, el nu consimte decît la insistențele statului major. Atunci cînd răul s-a făcut, nu există altă posibilitate decît pregătirea în vederea confruntării cu republica vecină, încercînd să amîne

scadența cât mai mult posibil printr-o politică care urmărește izolarea acesteia din urmă.

La început, Bismarck se arată conciliant față de Franța, în măsura în care el aprobă înțelepciunea și cumpătarea lui Thiers. El nu ezită chiar să elibereze prizonieri de război atunci când acesta îi cere ca să lupte împotriva insurgenților Comunei. Apoi el acceptă, în 1872, plata anticipată a celor 5 miliarde de franci despăgubiri de război și în schimb aprobă evacuarea treptată a teritoriilor ocupate. Dar căderea lui Thiers îl face bănuitor. Politica „Ordinii morale“ inaugurată de mareșalul Mac-Mahon îl enervează din două motive. Mai întâi pentru că pare să conducă la o restaurație monarhică care, după părerea lui, riscă să facă din Franța un stat puternic, capabil curînd de a-și recuceri provinciile pierdute. Apoi, pentru că la ora când el își începe politica de *Kulturkampf* împotriva Romei și a Bisericii catolice, el suportă cu greu să-și vadă vecina ducînd o politică deschis clericală și favorabilă papalității.

Cînd episcopii francezi și ziarul ultramontan *L'Univers* protestează împotriva violențelor comise de Biserica de dincolo de Rhin, cancelarul se preface că vede aici începutul unei politici comune a statelor catolice – Franța și Austro-Ungaria – îndreptată împotriva Germaniei și a Italiei și amenință să pornească imediat un război împotriva Franței. Ministrul de externe Decazes trebuie să le ceară reginei Victoria și țarului să fie garanții intențiilor pacifiste ale guvernului francez, pentru a dezarma astfel ostilitatea Berlinului.

Peste cîteva luni izbucnește o nouă criză. Bismarck este alarmat de mărirea numărului de cadre din armata franceză, hotărîta prin legea din 1875. El dirijează o vastă campanie de presă destinată să popularizeze în Germania perspectiva unui război preventiv. Din nou Decazes solicită intervenția Angliei și Rusiei, puțin dispuse, și una și cealaltă, să vadă Reich-ul instaurîndu-și hegemonia pe continent în urma unui nou conflict victorios cu Franța, iar Bismarck, dornic mai ales să-i înspăimînte pe francezi pentru a evita o repunere în discuție a *statu-quo*-ului existent, nu mai insistă.

De altfel, el s-a grăbit să capete asigurări diplomatice în Europa. El știe că Anglia este puțin dornică să se amestece în conflictele continentale și că Italia este paralizată de problemele sale interne și luptă cu enormele dificultăți ale unificării economice, politice și culturale. Trebuie deci să se asigure de bunăvoința vecinilor celor mai apropiați, Austro-Ungaria și Rusia, care, și una și cealaltă, pot fi atrase de o alianță cu Franța; prima pentru a-și lua revanșa pentru 1866, a doua de frica ascensiunii rapide a Germaniei. Dar cum să apropie două state ale căror interese sînt atît de vizibil divergente? Aceasta va încerca să facă Bismarck folosindu-se de sperietoarea revoluționară, în care nici el nu prea crede, și realizînd sistemul de alianțe pe care îl propune celor doi parteneri ai săi, bazîndu-se pe unirea puterilor „tradiționale“ și a suveranilor legitimi.

În felul acesta se constituie „Antanta celor trei împărați“, prima formă a „sistemului“ bismarckian. În 1872, în timpul marilor manevre de la Berlin, cancelarul aranjează o întîlnire între Wilhelm I, Francisc Iosif și Alexandru al II-lea, în timpul căreia sînt puse bazele cooperării lor diplomatice. Urmează apoi o serie de convenții între cele trei puteri. Cea din 6 iunie 1873, între Rusia și Germania, stabilește ca în cazul unui atac împotriva unuia dintre cele două imperii, celălalt va interveni imediat cu 200 000 de oameni. Semnat în aceeași zi, un acord austro-rus prevedea consultări între cele două țări în cazul agresiunii din partea unei a treia puteri sau în cazul unor divergențe de interese între ele. Pe 22 octombrie, Wilhelm I se alătură acestui acord. În 1874, Italia aderă la rîndul ei la Antantă, așa încît izolarea Franței pe continent pare să fie aproape completă. În realitate, această alianță, în care doi dintre parteneri se privesc cu neîncredere din cauza intereselor lor în Balcani, este doar o simplă fațadă. Începînd din 1875, Bismarck se neliniștește de intervenția Rusiei pentru a-l convinge să renunțe la un război preventiv împotriva Franței. Dar mai ales criza balcanică din 1875-1878 va fi cea care va provoca prăbușirea sistemului.

În august 1875, populațiile slave din provinciile turcești din Bosnia și Herțegovina, copleșite de impozite, afectate de

grave dificultăți economice și terorizate de agenții ruși și austrieci, se revoltă împotriva autorității otomane. Foarte repede, mișcarea se întinde și ajunge în teritoriile bulgare, care tocmai obținuseră autonomia religioasă. Pentru a evita intervenția puterilor europene, sultanul Abdul-Aziz se declară dispus să adopte niște reforme, dar o revoluție de palat îl alungă de pe tron.

Succesorul său, Abdul-Hamid, adoptă imediat o acțiune de forță împotriva răsculaților, trimițând în Bulgaria 10.000 de mercenari („baș-buzucii”) care se dedau celor mai mari atrocități și masacrează mai multe zeci de mii de persoane. Întreaga Europă este indignată de „ororile din Bulgaria” denunțate de bătrînul lider liberal Gladstone, dar guvernele nu sînt dispuse să intervină, influențate de reținerile cabinetului conservator britanic, condus de Disraeli și ostil oricărui proiect de dezmembrare a Imperiului otoman. Numai Muntenegrul și Serbia sar în ajutorul slavilor oprimați și declară război sultanului în iunie 1876. Este o luptă inegală: în ciuda sprijinului dat de voluntarii ruși, sîrbii sînt învinși repede de turci, care se îndreaptă spre Belgrad.

O conferință a ambasadurilor, organizată la Constantinopol în decembrie 1876 sub egida regatului Unit, încearcă să obțină de la sultan reforme fundamentale ca și promisiunea unei autonomii administrative pentru bosniaci și pentru bulgari. Manevrele diluate ale lui Abdul-Hamid o fac să eșueze lăsînd drum liber celor două puteri direct interesate de criza balcanică: Rusia, hotărîtă să intervină singură, și AustroUngaria, care semnează cu aceasta din urmă, în ianuarie 1877, o convenție care îi asigură pe ruși de menținerea neutralității austriece în schimbul Bosniei-Herțegovina. Pe 24 aprilie, țarul declară război sultanului.

În cîteva luni, în ciuda unei slabe pregătiri militare, trupele rusești îi alungă pe turci din Bulgaria, cuceresc Adrianopolul și ajung pînă la periferiile Constantinopolului, obligîndu-l pe Abdul-Hamid să accepte o pace a leului. Tratatul de la San-Stefano (5 martie 1878) consfințește independența totală a României,

a Serbiei și a Muntenegrului, ultimele două state mărindu-și teritoriile, în timp ce România trebuie să cedeze rușilor fertila Basarabie de sud în schimbul mlăştinoasei Dobroge. Țarul mai anexează o parte a Armeniei turcești, în timp ce Austro-Ungaria primește, așa cum se prevăzuse, administrarea Bosniei-Herțegovina. În sfârșit, punctul esențial al tratatului hotărăște constituirea „Bulgariei Mari“, cuprinsă între Marea Egee și Dunăre și între Albania și Marea Neagră. Acest principat autonom este, potrivit termenilor tratatului, vasal și tributari al Porții și condus de un prinț de la Rusia. Toate acestea duc la crearea în Balcani a unui mare stat slav, protejat de țar, și la consfințirea dominației rușilor asupra peninsulei.

Imediat, Londra și Viena protestează vehement. Guvernul lui Francisc Iosif este indignat văzînd călcate în picioare acordurile care prevedeau cedarea celor două provincii, Bosnia și Herțegovina, și constituirea a două principate separate, cel al Bulgariei și al Rumeliei. Disraeli se teme să nu-i vadă pe ruși pătrunzînd în Marea Egee prin intermediul Bulgariei vasale și amenințînd astfel calea spre Indii. De aceea el îi recheamă pe rezerviști, în timp ce Austria se declară gata să înceapă ostilitățile împotriva Rusiei dacă aceasta refuză principiul revizuirii.

Pentru a feri Europa de un conflict care ar fi fost fatal sistemului de alianțe pe care l-a realizat atît de greu, Bismarck se oferă ca mediator între puterile implicate. La congresul internațional convocat la Berlin în iunie-iulie 1878, lui îi revine rolul principal; alegerea capitalei germane ca sediu al reuniunii și a cancelarului drept președinte dovedește autoritatea dobîndită începînd din 1871 de cel ce se vrea „mijlocitorul corect“ și arbitrul echilibrului european.

Unica sa grijă fiind păstrarea păcii și menținerea unui minim acord între aliații săi austrieci și ruși, el se preocupă mai puțin ca niciodată de dorința popoarelor și de interesele actorilor secundari. El tratează cu cel mai mare dispreț pe delegații turci, căroră le declară că „nu se vine la congres pentru a discuta“, și pe cei balcanici, ale căror aspirații spre identitate și independență vrea să le ignore. „Iată că au trecut două zile,

declară el, de cînd marea adunare discută chestiunea bulgară. Este o onoare la care bulgarii nici nu se așteptau.“

Timp de o lună, Bismarck domină cu toată prestanța sa dezbaterile confuze pe care se străduiește să le conducă cu mîină forte, trezind admirația colegilor săi, începînd cu primul secretar francez al congresului, contele de Mouy, care descrie astfel acțiunea cancelarului-președinte:

„Aș îndrăzni să spun că nu a fost niciodată mai el însuși decît în acest fotoliu din care trebuia să țină în frîu cu o perseverență severă pretențiile nestăpînite și discuțiile furtunoase, să inspire încredere printr-o bunăvoință prevenitoare, în sfîrșit, să-și urmeze propriile-i planuri părăind numai că dă curs voinței colective“.

Bismarck își asumă cu atît mai mare plăcere rolul de arbitru cu cît Germania nu are nimic de cîștigat din chestiunile în litigiu, iar reprezentantul ei dorește sincer să se ajungă la o înțelegere. Dar victoria Rusiei fusese completă și rezultatele obținute prea spectaculoase pentru ca congresul de la Berlin să nu apară, după spusele țarului, ca o „coalitie a Europei împotriva Rusiei, sub conducerea prințului de Bismarck“.

În realitate, actul final al congresului modifică complet clauzele tratatului de la San Stefano și este mai puțin favorabil revendicărilor slave. Dacă Rusia păstrează Basarabia și partea sa din Armenia turcească, dacă României i se confirmă anexarea Dobrogei, Serbia și Muntenegru își păstrează independența dar teritoriile lor sînt mult micșorate. Bulgaria este însă împărțită în trei teritorii: o Bulgarie autonomă la nord, un principat al Rumeliei sub suzeranitate turcească în centru, și partea meridională (Tracia), care, avînd ieșire la Marea Egee, îi rămîne sultanului.

Austriei i se încredințează în schimb administrarea Bosniei-Herțegovina, pe care le va anexa în 1908, ca și districtul (Sangeac) musulman din Novibazar, care separă Serbia de Muntenegru. Cît despre Anglia, în afară de faptul că a reușit să îndepărteze amenințarea rusească din Mediterana orientală și de pe ruta spre Indii prin canalul Suez, ea primește de la Turcia o bază strategică de primă importanță: insula Cipru.

Congresul de la Berlin are consecințe importante pentru viitorul politic european. Imperiul otoman a suportat un nou regres iar principiul integrității sale, atît de drag lui Palmerston și succesorilor săi, a fost serios zdruncinat, fără însă ca această condamnare tacită a „omului bolnav“ să aducă vreun profit minorităților naționale aflate sub jugul sultanului. Marile puteri au modificat harta Balcanilor spre propriul lor profit, fără să se preocupe de liberul arbitru al popoarelor. Altfel spus, principiile pe care s-a bazat restaurarea Europei Vechiului Regim în 1815 au prevalat la Berlin.

Problema rivalității austro-rusești în Balcani nu a fost rezolvată de acest congres. Ea s-a agravat chiar prin înmulțirea micilor state supuse ale uneia sau celeilalte dintre cele două puteri care își dispută dominația peninsulei. Chestiunea orientală rămîne deci în suspensie și va rămîne așa pînă în 1914, provocînd crize din ce în ce mai dese și mai grave, pînă la criza finală din care va izbucni primul război mondial.

Consecința majoră a congresului a fost mai ales aceea că, în ciuda prudenței lui Bismarck, Rusia este marea nemulțumită. Furios că a trebuit să cedeze în fața Europei coalizate, țarul învinuiește nu numai Austro-Ungaria și Anglia, a căror atitudine a fost la urma urmei conformă cu interesele lor. El îl învinuiește și pe Bismarck pentru că a favorizat dubla monarhie și consideră drept „moartă“ Antanta celor trei împărați, baza a ceea ce s-a numit „primul sistem bismarckian“. Accasta este, așa cum va spune mai tîrziu cancelarul german, „cea mai gravă greșală a vieții mele“

Tripla Alianță

După criza orientală și congresul de la Berlin, nici nu mai poate fi vorba de o rețea de alianțe în care să stea alături împăratul Austriei și țarul Rusiei. Reacția acestuia din urmă este atît de hotărîtă încît Bismarck se teme ca acesta să nu

încerce să se apropie de Franța, ceea ce ar ruina definitiv sistemul său diplomatic. De aceea, dînd o mare importanță relațiilor sale cu Viena, el va încerca în același timp să înlătore cu tact pericolul unei alianțe franco-rusești.

El încearcă mai întîi să normalizeze raporturile cu Franța sau cel puțin să le facă mai puțin încordate. Căderea generalului Mac-Mahon în 1879 și obținerea republicii de către republicani îl liniștesc. Nu că ar simți cea mai mică simpatie pentru sistemul politic care a înlocuit cel de-al II -lea imperiu, dar este convins că Germania nu are de ce se teme de un regim prin esență neputincios. În plus, în timpul congresului de la Berlin, el i-a încurajat din răspuseri pe diplomații francezi să înceapă cucerirea Tunisiei, sperînd în felul acesta să distragă atenția naționalismului francez de la vreo intenție revanșardă. Asistăm deci la o relativă destindere a raporturilor dintre cei doi beligeranți.

Aceasta nu-l împiedică însă pe cancelar să vegheze la menținerea izolării Franței, ceea ce presupune un sistem diplomatic cu Imperiul austro-ungar. În virtutea tradiției și din prietenie pentru țar, Wilhelm I ar fi preferat o alianță cu Rusia. Considerînd mult prea fiabilă realizarea în centrul Europei a unui bloc al puterilor germanice, Bismarck a trebuit să amenințe din nou că va părăsi funcția de cancelar pentru a avea cîștig de cauză. La 7 octombrie 1879 este semnat tratatul cu Viena care pune bazele Dublei Alianțe. Ministrul austriac, Andrassy, neîdorind să participe la un eventual război franco-german, obține clauza ca această alianță să fie exclusiv defensivă și îndreptată împotriva Imperiului țarist.

În mod paradoxal, rezultatul acestei alianțe este apropierea Rusiei de puterile germanice. Alexandru al II-lea se simte izolat în Europa. De la revolta poloneză din 1863, adoptînd cu hotărîre o poziție absolutistă, el respinge o apropiere cu Franța republicană, căreia îi reproșează, în afară de regimul politic, ospitalitatea față de exilații politici care complotază împotriva Imperiului țarist.

Impresionat de forța blocului austro-german, el caută să i se alipească. Guvernul lui Francisc Iosif nu este defel entu-

ziasmat dar sfîrșește prin a ceda și, pe 18 iunie 1881, este semnat un nou tratat al „celor Trei Împărați“, care stipulează că în cazul în care una dintre cele trei puteri ar fi atacată de o a patra putere, celelalte două ar păstra o binevoitoare neutralitate. În plus, Austria și Rusia se angajează să nu modifice în mod unilateral *statu-quo*-ul existent în Balcani. Bismarck își asigură astfel neutralitatea țarului în eventualitatea unui război cu Franța.

În anul următor, al „doilea sistem bismarckian“ se extinde prin aderarea Italiei, unde, în perioada „Ordinii morale“, toată lumea se teme că prezența la Roma a guvernului regal va fi repusă în discuție. Cu abilitate, Bismarck i-a făcut pe italieni să întrevadă posibilitatea unei instalări definitive în Tunisia, în timp ce îi împinge pe francezi să intervină în regență, ceea ce și fac în 1881, provocînd în Italia o violentă reacție de galo-fobie. Așa încît, guvernul de la Roma, în căutarea unei alianțe care să-l apere în viitor de un asemenea afront, își întoarce privirile spre Berlin, hotărît să lase pe planul doi revendicările sale iredentiste (după 1870, Trento și Triest rămîn sub ocupație austriacă).

Bismarck se lasă mai întîi rugat, întrebîndu-se ce se poate face cu această „potaie care îi latră la picioare“. Pînă la urmă el acceptă alianța cu Italia și, pe 20 mai 1882, este semnat tratatul Triplei Alianțe. Dispozițiile acestui act strict defensiv sînt complexe. El stipulează că în cazul în care Italia ar fi atacată de Franța, celelalte două puteri semnatare i-ar acorda asistență. Dacă războiul ar izbucni în urma unei agresiuni provocate în mod indirect de Franța împotriva Germaniei, Italia ar trebui să intervină alături de aceasta din urmă. În schimb, ea nu ar trebui să acorde ajutor Austro-Ungariei decît dacă aceasta ar fi atacată în același timp de Rusia și de Franța.

Cu Tripla Alianță și cu „Antanta celor trei Împărați“, Bismarck a pus deci la punct o rețea complexă de alianțe care menține Franța izolată și asigură Reichului neutralitatea tuturor marilor puteri europene în cazul în care acesta ar trebui să ducă un nou război în vest. Timp de cîțiva ani, acest sistem

funcționează aproape perfect, cu atât mai mult cu cât Franța, preocupată de cuceririle sale coloniale, intră în conflict cu Anglia în Egipt și în Africa. Evenimentele din 1866-1877, care trezesc ostilitățile austro-rusești din zona balcanică, îl vor determina pe cancelar să-și aranjeze dispozitivul de alianțe.

Apogeul sistemului bismarckist

Profitînd de avantajele create de Congresul de la Berlin, la începutul anilor 1880, Austro-Ungaria elaborează o politică de apropiere față de puterile pe care Rusia le consideră clientele sale tradiționale: Serbia și România semnează cu ea, în 1881 și respectiv în 1883, acorduri ale căror clauze rămîn secrete, dar care îngrijorează suficient guvernul țarist. În Bulgaria, unde Rusia a crezut că își va impune cu ușurință protectoratul, pare să triumfe tot influența austriacă, odată cu alegerea din iunie 1887 a lui Ferdinand de Saxa-Coburg drept suveran al acestei țări riverane Mării Negre și care, cu doi înainte, anexase Rumelia. Aceste eșecuri înregistrate de guvernul de la Petersburg fac din nou să pară perimată Antanta celor Trei Împărați. Nici nu se mai pune problema ca Bismarck să mențină în aceeași alianță două puteri care, prin intermediul unor mici țări, se înfruntă de acum deschis pe scena balcanică.

În același timp, cancelarul german întâmpină noi dificultăți cu Franța. În ianuarie 1886, generalul Boulanger a devenit ministru de război. Militar cu mare prestanță și demagog dibaci, el apare ca un om al revanșei și trezește în Franța tendințe germanofobe care de la începutul deceniului par să se fi potolit puțin. Neliniștit de acest val de naționalism (sau prefăcîndu-se că este), Bismarck hotărăște mărirea efectivelor armatei. „Cu republica lor, declară el, francezii sînt la capătul neînțelegerilor. Pentru a ieși din încurcătură ei se vor lansa într-un război“.

În aprilie 1887, un incident la început nu prea grav, se transformă într-o criză gravă și pare că va duce la izbucnirea

conflictului. Un comisar al poliției franceze, în post la Pagny-sur-Moselle, agent de contraspionaj, Schnaebelé, este arestat la frontieră în momentul când este chemat de colegul său german pentru motive de serviciu. Acest episod al luptei dintre serviciile secrete, în care Bismarck nu are nici un amestec, provoacă în Franța o emoție profundă. Boulanger vorbește de mobilizare. Sîngele rece al președintelui republicii, Jules Grévy, și al ministrului de externe, Flourens, care reușesc să convingă Consiliul de miniștri să respingă accastă măsură care putea declanșa războiul, și atitudinea conciliantă a lui Bismarck, permit să se evite dezastrul. Cu toate acestea, chiar dacă republicanii reușesc să-l îndeparteze din guvern pe „generalul Revanșă“, concepțiile lui Boulanger se vor transforma curînd într-o mișcare de opinie, motiv de unire a tuturor celor ce se opun republicii parlamentare și care devine creuzetul tuturor promisiunilor naționaliste. Bismarck care, fără îndoială, nu a avut niciodată intenția de a declanșa împotriva Franței un război preventiv, dar a profitat de tensiunea provocată de afacerea Schnaebelé pentru a obține de la Reichstag o intensificare a efortului militar, se folosește de acest pericol potențial pentru a încerca să-și consolideze alianțele și elaborează un al treilea „sistem“ care marchează apogeul acțiunilor sale internaționale.

Nevoia în care se găsește cancelarul de a consolida rețeaua prietenilor germane îl determină să ofere Italiei, în momentul în care se pune problema reînnoirii Triplei Alianțe, un număr de avantaje pe care i le refuzase cu dispreț cu cîțiva ani mai devreme cînd guvernul de la Roma i le solicitase. Conștient de interesul pe care țara sa îl trezește acum aliaților, contele Robilant, ministrul italian de externe, își mărește pretențiile și obține în schimbul reînnoirii tratatului, garanția *statu-quo*-ului în Mediterana îndreptat împotriva unor eventuale presiuni franceze în Tripolitania și promisiunea unei compensații în cazul în care Austria ar obține noi avantaje în Balcani.

Tripla Alianță capătă astfel un caracter ofensiv îndreptat împotriva Franței. Cu toate acestea, criza franco-germană potolindu-se, Bismarck consideră foarte mari angajamentele pe care

a trebuit să și le asume față de Italia. De aceea el face eforturi să le împartă cu o altă putere și înlesnește în acest scop negocieri anglo-italiene care duc la acordul din februarie 1887, prin care cele două țări își afirmă dorința de a menține un *statu-quo* mediteranean, incluzînd și Marea Egee și Marea Neagră. Aceste acorduri sînt deci îndreptate atît împotriva politicii balcanice a Rusiei, cît și împotriva Franței, regatul Unit ajungînd în acest mod să se asocieze indirect la Tripla Alianță.

Dar Bismarck consideră că opera sa este neterminată atît timp cît nu a îndepărtat riscul unei alianțe franco-ruse. Timpul presează, căci Antanta celor trei Împărați expiră în iunie 1878, iar țarul, nemulțumit de succesele austriece în Balcani își manifestă intenția de a se retrage. Acest lucru este cu atît mai grav cu cît, pentru prima dată, propunerile franceze își găsesc ecou în Rusia pe lîngă reprezentanții mișcării panslaviste. Totuși, cu toate că noul țar, Alexandru al III-lea, realizează că alianța cu Germania nu i-a fost pînă acum de mare ajutor în realizarea țelurilor sale balcanice, el simte încă o mare neîncredere față de regimul republican și nu trece peste părerile ministrului său de externe, germanofilul Giers, care sfîrșește prin a-l convinge să semneze, în iunie 1887, un tratat cu Germania, așa-zis de „contra-asigurare”: el asigură Austria de neutralitatea Rusiei în cazul unui război împotriva Franței. În schimb Reichul promite țarului sprijinul său diplomatic în problema bulgară și în cea a Strîmtorilor, ceea ce nu este defel compatibil cu alianța austro-germană.

Încheierea acestui ultim act diplomatic marchează apogeul sistemului lui Bismarck. Legată de Austro-Ungaria și Italia printr-o alianță defensivă potrivit legii, aflată în contact cu Anglia și cu Rusia, Germania se află mai mult ca niciodată în centrul scenei europene. Niciodată Franța nu a fost mai izolată ca în vara lui 1877, cînd triumfă diplomația cancelarului de fier.

În realitate, sistemul este mai puțin solid decît pare. El se bazează pe caracterul strict secret al contractului de contra-asigurare și depinde deci de o simplă indiscreție. Or, la Berlin

există destui diplomați care critică complexitatea și fisurile edificiului, scoțându-i în evidență contradicțiile. Atîta timp cît domnește Wilhelm I, care își păstrează încrederea în făuritorul unității germane, Bismarck poate continua să „jongleze cu cinci bile dintre care două sînt mereu în aer“. Dar cînd Wilhelm al II-lea se urcă pe tron în iunie 1888, el se arată sensibil la criticile care-i sînt adresate cancelarului și politicii externe a acestuia.

Neînțelegerea dintre cei doi bărbați se agravează din motive care nu mai țin de antagonismul concepțiilor lor diplomatice, iar în martie 1890 izbucnește un conflict din cauza reînnoirii tratatului de contraasigurare. Bismarck își dă demisia și, spre marea lui surpriză, Kaiserul i-o acceptă. Îndepărtat de la putere, el nu-i poate împiedica pe succesorii lui să ducă o politică opusă celei pe care o dusesese el față de Rusia, în scopul de a o împiedica să facă o alianță cu Franța. Refuzînd să reînnoiască tratatul care leagă Germania de Imperiul rus, Wilhelm al II-lea concepe pentru Germania ambiții mari, care sînt acelea ale unei *Weltpolitik*. De aceea el nu ezită să dea prima lovitură sistemului de alianțe continentale urzit cu răbdare de bătrînul cancelar și în care Reichul a trebuit să joace, timp de douăzeci de ani, rolul de arbitru și de putere dominantă în Europa.

Capitolul 7

SOCIETĂȚILE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în partea de nord-vest a continentului se dezvoltă capitalismul industrial. Dar tinde să apară o prăpastie între Europa industrială a „calului putere” și Europa arhaică a „calului de tracțiune” din est și din sud.

Pe teritoriile industrializate se operează o modificare a hărților în favoarea Germaniei și în detrimentul Regatului Unit. În sfârșit, crizele economice și mai ales marea depresiune din anii 1873-1875 repun în discuție dogmele capitalismului liberal din cauza concentrării sau a protecționismului care denaturează condițiile concurenței.

■ Acest apogeu economic este însoțit de întâietatea europeană în lumea epocii. Aceasta din urmă este marcată de triumful imperialismului european. Emigrația europeană duce la constituirea unor vaste imperii coloniale și la răspîndirea dincolo de mări a limbilor, a tehnicii, a religiilor și a modelelor instituționale și culturale ale bătrînului continent. Întîietatea științifică și tehnică a europenilor; bogăția capitalurilor lor investite în străinătate le asigură influența politică asupra planetei.

■ Nemaifiind îngrădită, datorită liniilor ferate, a alfabetizării sau a serviciului militar, lumea rurală cunoaște o îmbunătățire lentă a condițiilor de locuit, a tehnicilor utilizate, a modului de viață, dar își pierde trăsăturile specifice și începe să adopte modelele urbane.

■ O altă evoluție importantă: urbanizarea și industrializarea provoacă o creștere rapidă a păturii muncitorilor. Condițiile sale de viață evoluează

datorită bunăstării generale și luptelor muncitorești. Acestea sînt realizarea socializării în plină dezvoltare și a socialismului, care cunoaște la sfîrșitul secolului pătrunderea concepțiilor marxiste.

■ *Dar gruparea socială care cîștigă în urma evoluției economice este burghezia, corp heteroclit, care, de la clasele dominante, care controlează băncile și industria, pînă la „clasele mijlocii”, a căror eterogenitate devine o regulă, tinde să-și unifice modul de viață.*

De la mijlocul secolului al XIX-lea pînă în 1914, Europa cunoaște o perioadă de apogeu care ia sfîrșit într-un mod tragic odată cu primul conflict mondial. Prin vitalitatea demografică, prin puterea industrială și financiară, prin influența civilizației intelectuale și artistice, prin progresul tehnologic și științific, ea domină direct sau indirect cea mai mare parte a teritoriilor descoperite și a spațiilor maritime. Sigură pe ea, convinsă de superioritatea modelelor politice și culturale pe care le-a creat, ea își înscrie supremația într-o filosofie a istoriei care se sprijină cînd pe concepte rasiste, inspirate de darwinism, cînd pe ideea misiunii civilizatoare a omului alb.

În timp ce își impun astfel restului lumii modul de viață și de gîndire și își făuresc imense imperii coloniale răspîndite pe cele cinci continente, statele europene transpun la scară planetară și conflictele de interese care le fac de secole să se înfrunte. Ciocnirile imperialiste dintre marile puteri intensifică înclinațiile războinice pe care le hrănesc ambițiile acestora și dorința de independență a popoarelor aflate sub jug străin. Și aceasta într-un moment în care, într-un context de criză morală și culturală legată de frămîntările de la sfîrșitul secolului, sentimentul național se transformă în naționalism și sfîrșește într-o dorință de putere sau în atitudini „defensive”, purtătoare ale germenilor războiului. Cînd acesta va izbucni în 1914, principalele puteri europene se vor angaja într-un adevărat conflict sinucigaș.

Din cauză că nu au știut să mențină între ele un minimum de înțelegere și de echilibru, fie în spiritul principiilor lui Napoleon al III-lea, sau în cele ale lui Bismarck, ele se scufundă în istoria propriului lor declin.

Dezvoltarea capitalismului industrial

Între 1850 și 1914, industrializarea Europei se accelerează și curpînde noi spații continentale. Producția industrială, care crește de la 3 la 4% anual, devine de șapte ori mai mare în această perioadă în care totuși, importanța sa în raport cu restul lumii se reduce (62% din producția mondială în 1870, 44% în 1913). Această creștere formidabilă se datorează în același timp continuării progreselor înregistrate de industriile cheie în prima jumătate a secolului și dezvoltării noilor industrii și energii.

Sectoarele cheie ale primei revoluții industriale își păstrează într-adevăr rolul lor de stimulare. Textilele își păstrează un loc deosebit, capacitățile de producție mărindu-se în ritm cu inovațiile tehnice, cu mecanizarea și cu puternica creștere demografică. Chiar dacă primul loc este ocupat de Regatul Unit, începînd cu ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, acesta trebuie să înfrunte concurența altor țări producătoare. Numai în Europa, regiuni precum cea din Ivanovo (Manchesterul rusesc), cunoscută în industria bumbacului, sau ce a Milanului în domeniul mătăsii, intră în competiție cu regiunile tradiționale ale acestor industrii, mari consumatoare de mîină de lucru.

Siderurgia face un imens salt înainte odată cu perfecționarea procedeelor care permit transformarea fontei în oțel – convertizorul Bessemer în 1856, furnalul Martin-Siemens în 1864 – și cu rolul stimulator al industriilor feroviare, al construcțiilor navale și al arhitecturii metalice. La răscrucea dintre cele două secole, în timp ce se desăvîrșește fixarea marilor zone de producție care folosesc cărbunele și fierul (ținutul negru galez, Midland, Ruhr, Silezia, Lorena, bazinele de ulei din nord/ Pas-de-Calais și din Borinage/ Belgia, regiunile Donețului și din Kriyoi-Rog/ Ucraina etc.), metalurgia grea tinde să devină indicatorul cel mai sigur al activității și puterii economice. În 1913, statele industrializate din Europa produc aproximativ două treimi din cele 78,5 milioane de tone de fier și din cele 76,5 milioane de tone de oțel produse în lume, dar locul

întîi este deţinut de acum înainte de Statele Unite (31,4 şi 31,8 milioane de tone), înaintea Germaniei (16,7 şi 16,3), a Angliei (10,4 şi 9) şi a Franţei (5,3 şi 3,5).

În sfîrşit, cărbunele, principala sursă de energie datorită maşinii cu aburi, rămîne baza puterii economice a Europei. „Huila, spunea Friederich Siemens, este măsura tuturor lucrurilor“ şi permite într-adevăr, împreună cu oţelul, să se stabilească o ierarhie reală între puterile industriale. În 1913, din cele 1 200 de milioane de tone extrase în întreaga lume (în 1850, 90 milioane de tone, iar în 1880, 300 de milioane), Anglia produce 300 milioane de tone (în 1870, 100 de milioane), Germania aproape 200 de milioane (de şase ori mai mult ca în 1870), Franţa 40 de milioane, Rusia 33 de milioane, Belgia şi Austria respectiv 22 de milioane şi 17 milioane. Dar şi în acest sector Statele Unite domină cu o producţie de 517 milioane de tone (33 în 1870).

Pe lîngă aceste trei sectoare cheie ale dezvoltării industriale, începînd din 1880, ştafeta este preluată de industriile noi, rezultat al realizărilor obţinute din 1850 de cercetarea ştiinţifică şi tehnică. Astfel, în cîteva decenii, chimia trece de la etapa laboratorului secret şi oarecum îndoielnic, la aceea a producţiei de masă. Ea este revoluţionată de o serie de descoperiri ştiinţifice care dau naştere chimiei organice şi permit fabricarea în cantităţi mari a unor produse de bază, ca soda (procedeul Solvay) şi acidul sulfuric. Chimia este folosită de acum înainte pentru fabricarea fibrelor artificiale (mătasea artificială), a coloranţilor de sinteză, a îngrăşămintelor, a căror folosire masivă va schimba în anumite regiuni economia rurală, a produselor care înlocuiesc lemnul şi bagaua (celuloidul), a explozivelor (dinamita). Ea stă la originea industriei farmaceutice şi a industriei frigorifice (francezul Charles Tellier realizează congelarea artificială cu ajutorul eterului metilic şi a clorurii de calciu care permite navei *Le Frigorifique*, în 1876, să facă prima sa călătorie dus-întors spre America de Sud cu o încărcătură de carne), a industriei fotografice şi cinematografice. Întreaga Europă industrializată participă la această revoluţie a chimiei,

dar Germania este cea care domină acest sector atît din punct de vedere al producției, cît și al exportului.

Electricitatea este poate principala inovație a celei de-a doua jumătăți a secolului, atît ca sursă de energie folosită pentru a acționa motoarele, cît și ca metodă de iluminat care va înlocui curînd gazul și lampa cu petrol. Dacă inventarea lămpii incandescente în 1879 se datorează americanului Edison (o primă rețea urbană funcționează la New York începînd din 1882), europenii sînt cei care fac pasul hotărîtor în industria electricității: belgianul Gramme perfecționează primul dinam în 1869, iar francezii Bergès și Deprez inventează procedeele de captare a energiei apei („huila albă”) și de transportare la distanță a curentului elctric obținut astfel. De acum, în numeroase regiuni muntoase se vor construi uzine electrochimice și electrometalurgice care, în Franța, în Italia, în Germania de sud, în Elveția, relansează în parte activitatea acestor regiuni și dau naștere unor ramuri industriale (oțeluri speciale, aluminiu).

În sfîrșit, născută din progresele mecanicii și din utilizarea unei noi surse de energie, petrolul, industria de automobile se dezvoltă la începutul secolului al XX-lea în mai multe țări europene, mai ales în Italia și în Franța, unde se produc în 1913, 45 000 și respectiv 25 000 de autovehicule. La această dată, acest mijloc de transport, zgomotos și nu prea confortabil, constituie încă, în Europa, un produs de lux, adevărat simbol al burgheziei înstărite și progresiste, în timp ce de cealaltă parte a Atlanticului, primii pași ai standardizării permit deja pieței americane să înghită o producție de 500 000 de vehicule pe an.

La baza acestei dezvoltări fără precedent a activităților industriale de pe bătrînul continent se află un anumit număr de condiții, dintre care unele sînt deja prezente în prima jumătate a secolului și constituie în același timp cauzele și efectele transformărilor care au fost prezentate.

Revoluționarea transporturilor și a mijloacelor de comunicare permite totodată scurtarea distanțelor, micșorarea costurilor și, în consecință, creșterea afluenței de mărfuri și de că-

lători, ceea ce stimulează sectoarele metalurgiei, mineritului și a lucrărilor publice. Aceste fenomene se produc în navigația maritimă odată cu înlocuirea treptată a vaporului cu pînze cu „stemerul“ care leagă Europa de celelalte părți ale lumii într-un timp de două sau de trei ori mai scurt, iar prețul navlului se reduce de 10-12 ori între 1860 și 1910. Același lucru se petrece și în transporturile feroviare, a căror rețea europeană depășește cei 40 000 de kilometri de la început și ajunge în ajunul războiului la 330 000 de kilometri. În urma unei investiții fără precedent – 9 miliarde de livre numai în Regatul Unit pînă în 1905 – în cea mai mare parte a Europei sînt construite rețele dense care leagă între ele marile zone industriale, dar și regiuni pînă acum izolate. Progresele tehnice realizate în ceea ce privește puterea și caracterul mobil (invenția burghiului permite luarea curbilor accentuate), frînarea, construirea infrastructurilor, semnalizarea, fac ca pînă la sfîrșitul secolului trenurile să poată atinge viteze medii de 75 de kilometri pe oră pentru călători și de 60 km pe oră pentru mărfuri pînă la 2 000 de tone, asta însemnînd de 400 de ori capacitatea unei diligențe cu o viteză de zece ori mai mică. În sfîrșit, marile străpungeri alpine – tunelurile Semmering în 1854, Saint-Gothard și Simplon în 1882 și respectiv 1906 – ușurează schimburile comerciale între Europa de nord și Mediterană.

Această revoluție a transporturilor care o influențează și o amplifică pe cea a mijloacelor de transmitere a informațiilor și a gîndirii la distanțe foarte mari (telegraful electric care folosește alfabetul Morse, apoi telefonul și telefonía fără fir) este o condiție fundamentală a modernizării economice a țărilor europene. Ea permite punerea în valoare a unor resurse pînă atunci inaccesibile, specializarea regiunilor și deschiderea lor spre lume, desfacerea produselor în toate punctele cardinale la prețuri relativ mici. Ea favorizează schimburile comerciale intraeuropene și cu restul lumii și în același timp concură la transformări radicale din structurile financiare capitaliste.

Punerea în practică a inovațiilor din sectoarele industriale cheie și din transporturi a cerut mobilizarea unor cantități

enorme de capital, în timp ce intensificarea fără precedent a schimburilor internaționale (care au crescut de 30 de ori într-un secol) presupunea o creștere tot atât de spectaculoasă a masei monetare în circulație. Începînd din 1850, această cerință a fost parțial acoperită de sosirea metalelor prețioase extrase din minele din California, din Canada, apoi din Alaska, din Australia și din Africa de Sud, deprecierea argintului în raport cu aurul determinînd marile puteri să-l prefere pe ultimul pentru a plăti în cont schimburile internaționale introducînd astfel monometalismul în aur. Anglia a ales acest drum încă din 1816, Germania din 1873 urmată de țările scandinave apoi de Franța (1876), de Italia și de Elveția (1878), de Belgia, de Austro-Ungaria (1892) și de Rusia în 1897.

S-a dovedit foarte repede totuși, că circulația monedei metalice nu era suficientă pentru a acoperi nevoile comerțului internațional și că întreprinderile familiale erau prea mici pentru a poseda capitalurile necesare cumpărării și întreținerii mașinilor moderne. De aici a rezultat, în afară de extinderea monedei fiduciare (formată din bilete de bancă convertibile în cecuri, o dezvoltare considerabilă a creditului, banii disponibili fiind manevrați prin bănci și împrumuturi pe termen lung industriașilor și oamenilor de afaceri care aveau nevoie de ei pentru investiții. Și aici Anglia a fost deschizătoare de drumuri, autorizînd, la începutul deceniului 1830, constituirea băncilor ca societăți pe acțiuni (*Joint-Stock Banks*). Franța, și apoi Germania, o imită după 1850, dotîndu-se cu instituții de credit care nu întîrzie să se diferențieze în bănci comerciale, care lucrează cu capitaluri proprii, fac speculații și controlează direct întreprinderile industriale și comerciale, și în bănci cu depozit, care primesc bani de la particulari, gestionează valorile lor mobiliare, le acordă credite garantate cu bunuri comerciale. Completînd ansamblul sistemului, o bancă centrală controlează în fiecare stat emisiunea monedei naționale.

În a doua jumătate a secolului, în principalele țări industrializate se constituie astfel puternice organisme bancare care,

de la o zi la alta, joacă un rol tot mai determinant în economia capitalistă. Marile bănci private din Londra, *Big Five* – *National and Provincial Westminster, Midland, Lloyds, Barclays* –, cele din Franța – *Comptoir d'Escompte din Paris* (1848), *Société Générale* (1864), *Banque de Paris* (1859), *Crédit Lyonnais* (1863) –, băncile din Germania – cei patru „D”: *Deutsche Bank, Diskonto, Dresdner Bank, Darmstädter Bank* – își angajează propriile capitaluri sau pe cele ale depunătorilor în împrumuturi pe termen lung, în sectoarele cele mai dinamice ale economiei, contribuie la delimitarea adevăraților poli economici și geografici ai dezvoltării, susținând regiunile cele mai apte pentru o puternică înflorire industrială (Ruhr, bazinul huilei franco-belgian, Lancashire etc.) și se implică imediat în întreprinderi la mari distanțe care vor constitui una din bazele imperialismului european.

De la începutul anilor 1880, bursele de valori mobiliare au și ele rolul de a stimula dezvoltarea capitalismului modern: aici se schimbă acțiuni și obligațiuni care furnizează întreprinderilor capital și bani pe termen lung. În Europa, cele mai importante își au sediul la Paris, Londra, Berlin și Frankfurt.

Contrastele Europei industrializate

Marea dezvoltare a producției și a schimburilor comerciale, care este specifică celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, nu se manifestă cu aceeași intensitate pe tot spațiul european. Diferențele observate în cursul perioadei precedente între nord și sud, între regiunile occidentale care au trecut devreme prin revoluția industrială și zonele continentale din centru și est, care își păstrează trăsăturile arhaice ale unei economii prin excelență rurală, sînt departe de a fi dispărut chiar dacă nu s-au adîncit. Altfel spus, diferența clasică dintre Europa „calului de tracțiune” și Europa „calului putere”, în linii mari, rămîne în continuare valabilă. Privită în detaliu, chiar dacă a

doua continuă să se extindă în detrimentul celei dintâi, nici una nici cealaltă nu reușesc să formeze ansambluri omogene. În est și în nord și alte state se angajează cu pași mici în procesul de modernizare, în timp ce ierarhia marilor puteri industriale din Europa de nord-vest tinde să se modifice.

Austro-Ungaria și Italia, care se încadrează în prima categorie, prezintă caracteristici asemănătoare. La sfârșitul secolului al XIX-lea, industrializarea se limitează aici la zone bine delimitate: triumghiul Torino-Genova-Milano, extremele muntoase ale Boemiei și regiunea Vienei. În cele două țări, modernizarea economică a fost frânată de reprezentanții marii proprietăți funciare care se opun oricărei reforme agrare, se supără pe investițiile industriale și consideră în majoritate că menținerea privilegiilor proprii și a liniștii sociale sînt garantate de durabilitatea structurilor tradiționale. În Italia, unde adoptarea în 1887 a unui protecționism sever paralizează eforturile de modernizare, insuficiența capitalurilor naționale face imperios apelul la investiții externe – franceze în prima etapă, germane mai târziu –, ceea ce plasează anumite sectoare economice sub control financiar străin.

Același lucru se întîmplă și în Rusia, unde industrializarea, începută în anii 1880, este departe de a fi desăvîrșită în ajunul războiului. La această dată, pămîntul rămîne principala sursă de venituri mari și folosește mai mult de 80% din populația activă. Fără îndoială, producția agricolă este importantă din punct de vedere cantitativ (22 milioane de tone de grâu, 10 milioane de tone de sfeclă, 85% din recolta mondială de in) și duce la exporturi masive (45% din grâu, 25% din cartofi), dar randamentele rămîn extrem de mici din cauza slabei mecanizări, a folosirii insuficiente a îngrășămintelor și a organizării sociale a satelor. Producția depinde doar de masa săracă de mujici, supuși, chiar după abolirea iobăgiei din 1861, marilor proprietari sau legilor comunității sătetești (*mir*). Puțini dintre aceștia reușesc să devină proprietarii pămîntului pe care îl lucrează.

În ciuda progreselor realizate în cursul primelor trei decenii dinaintea primului război mondial, industria nu reușește

să ştirbească rezistenţa forţelor tradiţionale, ci se constituie doar în „insule” răspîndite pe imensul teritoriu al imperiului. Uralul, care rămîne teritoriul vechilor familii de industriaşi care nu furnizează decît o pătrime din cantitatea de fontă, marea regiune siderurgică a Doneţului din Ucraina, industriile de prelucrare din regiunea Moscovei, Ivanovo, capitala industriei textile, Sankt-Petersburg cu filaturile sale de bumbac şi uzina Putilov, care produce material feroviar şi armament greu şi, în sfîrşit, regiunea petrolieră Baku (30% din producţia mondială în 1913).

Privită global, producţia industrială a Rusiei se plasează mult în urma celorlalte puteri industriale. Echipamentul său este încă mediocru, mai ales în domeniul transporturilor. Drumurile sînt în stare proastă, reţeaua de căi ferate insuficientă (70 000 de km, dintre care 5 000 Transsiberianul). Industria mai ales depinde în prea mare măsură de capital străin (francez, german, englez, belgian), investit în primul rînd în ramurile cele mai moderne şi cele mai rentabile, neglijînd sectoarele puţin productive dar utile vieţii cotidiene a naţiunii. O mare parte a profiturilor, scoase din ţară sub formă de dividende, nu mai este reinvestită în circuitul economic naţional.

În Europa de vest, există tendinţa de extindere a procesului de industrializare care, după ce s-a extins în Anglia şi sud-estul Franţei, ajunge şi în ţările scandinave (mai ales în Suedia), în Elveţia şi Spania septentrională şi totodată de reîmpărţire a zonelor de influenţă între marile puteri industriale: Regatul Unit, Germania şi Franţa.

Marea noutate faţă de perioada precedentă este spectaculoasa dezvoltare a economiei germane. Desigur, industrializarea este anterioară unificării, dar aceasta din urmă favorizează accelerarea fenomenului prin crearea unei mari pieţe de desfacere care a luat locul *Zollverein*-ului şi care s-a pus la adăpost de concurenţa străină prin adoptarea în 1879 a unor tarife de protecţie foarte mari. Din acest moment, avînd o monedă solidă (marca, adoptată în 1873), Reichul poate să-şi folosească imensele atûuri: resurse naturale din abundenţă, mai ales potasa

din Alsacia și cărbunele din regiunea Ruhr, care permite, între 1880 și 1913, triplarea producției germane de ulei (de la 59 la 190 milioane de tone), o puternică creștere demografică care, în ciuda masivei emigrări spre Lumea Nouă, face ca populația să crească de la 41 la 65 de milioane de locuitori între 1871 și 1914. La toate acestea se adaugă dinamismul întreprinzătorilor, cum ar fi Krupp și Thyssen în siderurgie, Siemens și Rathenau în industria electrică, Bayer în chimie etc., o disciplină socială bazată pe un naționalism intens și existența unei clase conducătoare unite, în sânul căreia patronii industriași și marii proprietari funciari sînt de acord să promoveze progresul economic. Să nu uităm nici rolul jucat de un stat autoritar care se străduiește să rezolve conflictele interne printr-o legislație socială avansată cît și prin recurgerea la forță, și care dotează țara cu mijloace de comunicație foarte eficace: o rețea feroviară care, de la 20 000 de km în 1870 se extinde la 61 000 de km în 1914, căi navigabile, dintre care cea mai importantă este Mittelland Kanal, amenajarea portului Hamburg etc.

De altfel, începînd din 1890, se asistă la o adevărată explozie a industriei germane. Producția de oțel, la această dată de 3 milioane de tone, trece în 1914 la 17 milioane de tone, în timp ce în domeniile construcțiilor de mașini, chimiei și industriilor electrice, Germania se instalează pe primul loc între puterile europene, luînd-o înaintea Regatului Unit pe ansamblul producției industriale și supunînd comerțul britanic unei concurențe foarte puternice.

În realitate, această „izbucnire“ a puterii industriale a Germaniei are drept corolar declinul de moment al economiei engleze. La mijlocul secolului, Marea Britanie s-a considerat destul de puternică pentru a lăsa să învingă concepțiile sale asupra liberului schimb și pentru a desființa treptat toate piedicile care îngreuiau accesul la piața insulară. La această dată ea dispunea de un avans tehnologic și de un sistem de producție atît de bine pus la punct încît nu prea avea de ce să se teamă de concurența străină. Or, în ultimul deceniu al secolului și mai ales începînd cu 1900, mașina economică britanică dă semne

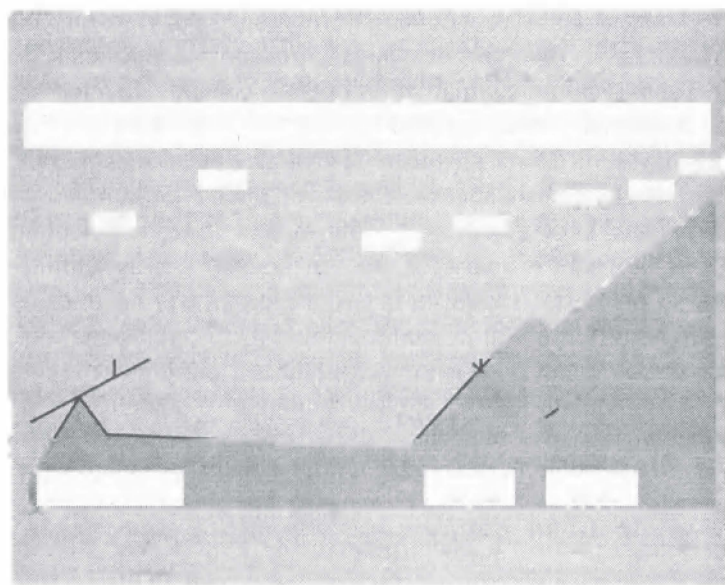
de oboseală, consecință a însăși vechimii sale. Siguri pe ei în urma succeselor acumulate pînă atunci, industriașii britanici au lăsat echipamentele tehnice să se învechească și au neglijat puțin investițiile în industriile noi. În plus, nivelul mare al salariilor apasă asupra costurilor de producție. Astfel, exporturile devin vulnerabile la concurența germană, reducînd numărul piețelor de desfăcere și provocînd dezechilibrul balanței comerciale. În ciuda atuurilor, care rămîn considerabile, producția de cărbune (290 milioane de tone în 1914, din care 100 de milioane exportate), puterea maritimă, locul prioritar al Londrei în domeniul financiar, excedentul balanței de plăți datorat exporturilor „invizibile” (veniturile din investițiile din străinătate, asigurări, navlu maritim), iscusința britanică în domenii ca industria bumbacului și construcțiilor navale, sfîrșitul epocii victoriene este marcat de o încetinire vizibilă a creșterii industriale care scade sub 2% pe an.

Între acești doi poli principali ai Europei industrializate, Franța își păstrează poziția de putere intermediară. Bogată datorită agriculturii pe cale de modernizare lentă și care, în 1913, folosește încă 40% din populația activă, posedînd bogate zăcăminte de minereu de fier și multe cascade, dar relativ săracă în cărbune comparativ cu cele două parteneri principali, ea cunoaște fără îndoială o lipsă de mînă de lucru care se datorează stagnării demografice, dar dispune în schimb de capitaluri numeroase care, plasate în parte în străinătate, îi permit ca și în cazul Angliei, să compenseze deficitul balanței sale comerciale. Pe de altă parte, la răscrucea dintre cele două secole, industria franceză pare să cunoască un nou avînt odată cu dezvoltarea hidroelectricității și modernizarea metalurgiei (oțeluri speciale, aluminiu) în văile alpine, cît și cu avîntul noilor ramuri industriale ca cea a construcției de automobile, aeronautică, constructoare de mașini, cinematografiei, ale căror procese dovedesc adaptarea la condițiile noii revoluții industriale.

Dificultăți și restructurări ale capitalismului european

Dezvoltarea economică a Europei s-a produs într-un mod inegal, într-o alternanță de etape de prosperitate și perioade de recesiune prelungită, marcate și unele și celelalte, la intervale de aproximativ zece ani (1857, 1867, 1873, 1882-84 etc.), de crize de scurtă durată, provocate de invadarea piețelor cu mărfuri, de o speculație bancară excesivă sau de lipsa de capital. Aceste crize încep în general printr-un crah bursier urmat de dificultăți în sectorul bancar, apoi se extind și în industrie și în agricultură. Ele se manifestă în majoritatea țărilor capitaliste printr-o scădere a prețurilor, înmulțirea falimentelor și creșterea șomajului. Un nou avânt intervine în momentul în care întreprinderile cele mai șubrede au dispărut și când economia se poate reface pe baze sănătoase.

Din 1850 pînă în 1873, echipamentul feroviar și abundența monetară favorizează o prosperitate economică care se manifestă printr-o creștere permanentă a prețurilor, mărirea profiturilor și o puternică creștere a cererii, aceasta fiind stimulată la rîndul ei de creșterea salariilor. Grava criză care se declanșează în 1873 ca urmare a speculațiilor riscante cu valori ale căilor ferate austriece și cu valorile mobiliare și imobiliare germane, înainte de a cuprinde întreaga Europă și întreaga lume industrializată provoacă o depresiune care va dura pînă în 1895 sub efectele conjugate ale diminuării producției de aur, a dificultăților agricole provocate de concurența unor țări nou apărute pe piață și a trecerii care se operează în sectorul industrial de la o epocă tehnologică la alta (de la cea a căii ferate și a cărbunelui la cea a electricității, a petrolului și a noilor industrii). Prosperitatea reapare în 1896 și va dura pînă la război, stimulată de noua explozie a aurului (din Africa de Sud și Australia), formînd fundalul celui de-al treilea val al industrializării Europei capitaliste.

Între timp, întreprinderile s-au restructurat în așa fel încât să poată depăși dificultățile de moment și să prevină noile crize, în timp ce autoritățile publice interveneau pentru a diminua efectele recesiunii. Concentrarea pe orizontală și pe verticală se accelerează dînd naștere unor mari unități economice care leagă capitalul industrial de cel bancar și care sfîrșesc prin a se transforma în adevărate imperii economice. În Franța, unde concentrarea de capital este încă relativ modestă, în 1914 vreo zece societăți își împart între ele domeniul siderurgic, nouă pe cel al huilei și cinci pe cel al chimiei. În Germania însă, fenomenul a luat o amploare formidabilă odată cu crearea unor întreprinderi gigantice, numite *Konzern*, care, ca și firma Krupp din metalurgie (80 000 de muncitori), controlează o mare parte din ramurile legate de acest sector (minerit, siderurgie, construcții de mașini etc.).

Pe de altă parte, marile întreprinderi încheie între ele acorduri de „cartel“, adică înțelegeri care vizează organizarea piețelor, împărțirea acestora, păstrîndu-și în același timp independența. În Germania, în 1914, există mai mult de 350 asemenea întreprinderi care controlează mai ales extracția de cărbune și siderurgia. Jocul liberei concurențe, baza capitalismului liberal, este blocat de aceste practici, așa cum pe plan internațional este blocat de întoarcerea la protecționism, generalizat după 1880 la scară continentală din cauza adevăratelor „războaie vamale“ dintre statele europene. La răscrucea dintre cele două secole, numai Anglia rămîne credincioasă practicii liberului schimb.

În sfîrșit, pentru a asigura piețe de desfacere întreprinderilor pe care le patronează, statele favorizează cuceririle coloniale ca și pătrunderea capitalurilor naționale în țările slab dezvoltate din punct de vedere economic sau politic ca Rusia, China, statele latino-americeane sau Imperiul otoman. Astfel, modificîndu-și structurile în sensul concentrării de capital și al limitării concurenței, sistemul capitalist devine purtătorul tendințelor naționaliste și imperialiste care vor modifica în mod primejdios climatul relațiilor internaționale.

Europeenii în afara Europei

La apogeul dezvoltării sale, după 1870, Europa intră într-o etapă de expansiune dincolo de mări, ale cărei cauze, numeroase și complexe, nu pot fi amintite aici decît succint. Fără nici o îndoială, această perioadă de cuceriri a istoriei sale este direct legată de aspectul național. Totodată, constrîngerile, motivațiile, gîndurile, sentimentele pe care le manifestă față de popoarele supuse scot în evidență din partea statelor colonizatoare intenții și atitudini care, într-un anume fel, fac din acțiunea imperialistă un ingredient al identității europene.

Interesele materiale au jucat în mod incontestabil un rol determinant. Revoluțiile industriale din secolul al XIX-lea au făcut să crească nevoile Europei de metale prețioase și de materii prime: cupru și alte metale neferoase, bumbac mai ales, devenit deficitar odată cu războiul american de secesiune și furnizat în cantități importante mai ales de Egipt, aflat sub dominație engleză din 1882. Pe de altă parte, odată cu reparația generală a protecționismului, țările exportatoare speră că coloniile vor putea înghiți produsele metropolei.

Același lucru se petrece cu capitalurile ale căror profituri sînt mai mari dincolo de mări decît pe bătrînul continent datorită imenselor posibilități de investiții pe care le oferă oamenilor de afaceri; bancherilor, depunătorilor, minele, echipamentele feroviare și portuare, marile canale transoceanice – Suez, terminat în 1869, Panama deschis navigației în ajunul primului conflict mondial – vastele plantații de hevea, de cafea, de palmieri de ulei etc. În principiu, această penetrare financiară putea să se realizeze fără să fie necesară anexarea sau ocuparea forțată a teritoriilor vizate. Totodată, dorința de a se opune încercărilor de colonizare ale unei puteri a făcut ca unele țări europene să-și instaureze dominația în mod direct, așa cum a procedat Franța în Tunisia, transformată în 1881 în „protectorat” datorită dorinței anumitor medii franceze (diplomați, oameni politici dar și oameni de afaceri) de a zădărnici ambițiile economice

ale Italiei. De asemenea, Bismarck a hotărît în 1884 să intervină în Camerun la cererea unei mari familii de negustori din Hamburg, familia Wörmann, interesată să o ia înaintea concurenților săi britanici și francezi.

Dacă acțiunile unor mici grupuri interesate, apropiate de guvernanți, au o astfel de importanță, aceasta se explică prin faptul că scopurile acestora coincid cu cele ale puterii, preocupată în mod mai direct decît acestea de interesul național. Într-o epocă în care acesta din urmă se măsoară în putere și prestigiu, a dori edificarea unor vaste imperii coloniale reprezintă un mod de a spori forțele vitale ale națiunii, furnizîndu-i soldați, puncte strategice pentru flotă și produse de bază pentru industrie. În competiția sălbatică care caracterizează sfîrșitul secolului al XIX-lea, un rol esențial l-au jucat preocupările strategice ale europenilor.

În toate țările colonizatoare, oamenii politici și grupurile de presiune imperialiste au găsit sprijin pe lîngă puternicele curente de opinie care își au obîrșia în marele val naționalist de la sfîrșitul secolului al XIX-lea. Într-adevăr, pentru mulți dintre europeni, cucerirea colonială este un mod de afirmare a puterii și geniului poporului căruia le aparțin și de a da frîu liber dorinței lor de putere. În Franța de exemplu, politica unui Jules Ferry își găsește o pîrghie solidă în numeroși francezi care doresc să șteargă umilirea din 1871 și să găsească o modalitate de a-și lua revanșa în fața Germaniei. Dar în Marea Britanie mai ales, expansiunea dincolo de mări, prezentată cu entuziasm de un scriitor ca Rudyard Kipling, devine modul de exprimare a geniului unei rase, o „luptă pe viață” în care trebuie să triumfe poporul cel mai puternic și mai întreprinzător.

Considerînd civilizația lor superioară tuturor celorlalte, europenii cred că au o „misiune” de îndeplinit pe lîngă popoarele colonizate și aceasta este de a le aduce „progresul”, formulă vagă în care intră binefacerile reale sau presupuse ale modernismului, ideile și moravurile europene, ca și principiile religiei creștine. Această idee a „poverii omului alb” nu poate fi bănuită de gînduri politice ascunse, dar permite susținătorilor colonizării

de a dormi cu conștiința împăcată și de a-și justifica uneori acțiunile de spoliere și jaf.

De altfel, opinia publică nu aprobă în unanimitate cuceririle coloniale. În Anglia, liberalul Gladstone se opune „imperialistului” Disraeli, iar în Franța, naționaliștii de dreapta și de stînga îi reproșează lui Jules Ferry și „partidului colonial” că sustrage țara de la adevărata sa misiune, aceea de a recuceri provinciile pierdute. La începutul secolului al XX-lea, aceștia vor fi înlocuiți de socialiști, care se vor diviza și ei puțin mai târziu după modul în care vor privi legitimitatea sau ilegitimitatea acțiunii imperialiste. În Italia de exemplu, aceasta se întâmplă în timpul cuceririi regiunii Tripoli, între 1911-1912.

Foarte adesea, acțiunea guvernelor a fost precedată de inițiative individuale care reflectă marele dinamism european. Setea de a cunoaște, inerentă progresului științific, ca și gustul pentru aventură și exotism au hrănit la numeroși europeni pasiunea pentru descoperirea și explorarea unor lumi necunoscute. Impulsionați de numeroasele societăți de geografie, care se dezvoltă începînd cu jumătatea secolului, marinari și exploratori brăzdează mările și continentele în căutarea unor pămînturi neexplorate în care înfig drapelul țării lor și toate acestea în niște condiții foarte grele, în ciuda dezvoltării mijloacelor de transport. Către 1850, plecînd din Londra, din Anvers sau din Bordeaux, mai sînt încă necesare mai mult de două luni pentru a ajunge în China sau în Australia. Perfecționarea marilor corăbii cu pînze (*clippers*) și a vapoarelor cu aburi tinde să reducă serios acest timp, dar pe uscat intensificarea circulației mărfurilor rămîne încă extrem de înceată. Traversarea Africii din est spre vest poate dura mai mulți ani, iar călătoria este foarte periculoasă.

Explorarea și tipul de om care o practică s-au modificat mult de-a lungul deceniilor. Aventurierul solitar de la început tinde să fie înlocuit la mijlocul secolului cu omul de știință sau exploratorul dezinteresat din punct de vedere material. Primei categorii le aparțin oameni ca germanul Barth (Niger, Ciad) și francezii René Caillié (Tombuktu), Duveyrier (Algeria de

sud, Fezzan) și i Mouhot (Siam). Din a doua categorie face parte britanicul Livingstone, veritabil prototip al acestui gen de exploratori, căruia îi datorăm descoperirea cursului fluviului Zambezi și a lacurilor Nyassa și Tanganika. Provenind dintr-o familie săracă, după ce a studiat medicina, teologia, latina și greaca, exercitând totodată meseria de muncitor torcător, în 1849, el apucă drumul Africii ecuatoriale pentru a-i îngriji și a-i converti la creștinism pe indigeni. Găsit de Stanley în octombrie 1871, după ce i se pierduse urma, Livingstone va muri doi ani mai târziu în inima continentului negru. Americanul Henry Stanley reprezintă imaginea celei de-a doua categorii, cea a exploratorilor oameni de afaceri, mai puțin idealști, dar îndrăzneți, eficienți și pricepuți în a pune de acord propriile lor profituri cu cele ale comanditarilor săi.

Misionarii creștini – protestanți și catolici – au jucat și ei un rol esențial. Susținuți de un puternic curent de opinie, acțiunile lor au la început un caracter exclusiv religios și umanitar. Ei trebuiau să evanghelizeze populația indigenă și să o apere de abuzurile negustorilor și ale comerțului cu sclavi. Dar instalarea misiunilor facilitează pătrunderea civilizației europene și deseori, nevoite să protejeze această populație, statele colonizatoare recurg la intervenții militare și în anumite regiuni impun în mod direct sau indirect controlul metropolei.

În numeroase teritorii, mai ales în cele care vor forma Africa britanică, dar și în Asia și Oceania, primele contacte cu autohtonii au fost stabilite de negustori. Încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, comerțul cu sclavi a fost înlocuit cu cel cu gumă din Senegal, cu ulei de palmier din Nigeria etc., ceea ce îi determină pe comercianți să se aventureze în interiorul acestor țări pentru a obține profituri serioase, oferind indigenilor în schimbul unor mărfuri rare, produse realizate în Europa pe care aceștia din urmă le apreciau de secole: alcool, arme, țesături, obiecte mici din sticlă etc.

Marinarii și ofițerii din trupele coloniale se află și ei la originea acțiunilor de colonizare a căror inițiativă au luat-o fie ca exploratori ai unor zone necunoscute (Savorgnan de Brazza

în Congo, Francis Garnier în Tonkin), fie ca „pacificatori“ ai regiunilor învecinate cu teritoriile colonizate. Și în acest caz, ca și în cazul misionarilor și al negustorilor, conducătorii politici se vor hotărî să recurgă la intervenții militare anexînd sau controlînd doar regiunile descoperite, fie pentru a profita de pe urma acțiunilor acestor întreprinzători, fie pentru a-i apăra de reacțiile populațiilor autohtone.

Europa și fenomenul migrației

Revoluția demografică prin care trece Europa începînd cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea constituie un puternic factor de expansiune și de difuzare a culturii, ideilor și moravurilor sale. Populația bătrînului continent continuă să crească într-un ritm constant în timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, întreținînd valurile de migrație din ce în ce mai intense, din care cea mai mare parte se îndreaptă spre noile teritorii descoperite.

Cauzele acestei creșteri care, la sfîrșitul secolului începe să dea semne de oboseală, au rămas neschimbate încă din perioada precedentă. Cauza principală este în continuare scăderea mortalității care se manifestă și în Europa meridională și, orientală, pînă atunci neconfruntată cu acest fenomen, și continuă să persiste, deși în mai mică măsură, în Europa de vest. Și aceasta datorită ameliorării generale a condițiilor de igienă, de locuit și de alimentație, cît și progreselor științei și ale practicilor medicale. Introducerea metodei experimentale în medicină, realizată de Claude Bernard, descoperirile lui Pasteur, aplicarea vaccinării în lupta împotriva antraxului și a turbării (Pasteur), a difteriei (Roux), a tuberculozei (germanul Koch), progresele realizate în chirurgie datorate mai ales generalizării antisepsiei, în epidemiologie, în ginecologie și pediatrie, în oftalmologie etc., duc la reducerea mortalității, la creșterea duratei de viață de la 40 de ani în 1840 la mai mult de 50 de ani în 1914 în ță-

rile industrializate ale Europei de vest, și de la 30 la 40 de ani în societățile dominant rurale din Europa de est.

În această parte a continentului, creșterea populației este mai rapidă, natalitatea rămânând aici ridicată, în timp ce în zonele industrializate de mai mult timp începe să mai slăbească din motive bine cunoscute care țin de transformările sociale și de mentalitate: urbanizare, teama de divizare agrară la sate, dorința de promovare și aspirația la un nivel de trai mai ridicat care îi face pe reprezentanții claselor mijlocii să-și reducă moștenitorii, noul rol atribuit copilului în colectivitate dar mai ales diminuarea practicii religioase. Această evoluție este mai accentuată în Franța, unde, după 1880, rata creșterii populației scade la 2,9%, în timp ce în Italia se menține încă la 13%, în Germania 13,7% și în Marea Britanie 14,6%.

În ansamblu, excedentul numărului de nașteri față de cel al deceselor are ca efect o nouă sporire a populației europene care, în ciuda valurilor tot mai mari de emigrație spre teritoriile de dincolo de mări, crește de la 274 milioane de locuitori în 1850 la 400 de milioane în 1900 și la 450 de milioane în ajunul războiului. La această dată, europenii, care la începutul secolului reprezentau o cincime din populația globului, formează mai mult de un sfert din numărul acesteia, iar densitatea în Europa este dublă față de cea din Asia și de zece ori mai mare decât în Africa și în America. Aceasta arată puterea pe care o are continentul european și rezervele demografice de care dispune.

Această creștere a populației europene nu are peste tot aceleași efecte. În țările industrializate din Europa de nord-vest aceasta continuă să alimenteze puternicele valuri de emigrație internă între zonele rurale intens populate, dar cu mici posibilități de a oferi locuri de muncă convenabile, și regiunile urbane în plină dezvoltare, în care industria și serviciile oferă noilor veniți o întreagă gamă de posibilități de realizare profesională. Acest fenomen este valabil și pentru emigrația externă, așa cum o ilustrează exemplul Marii Britanii și al Germaniei, și una și cealaltă mari exportatoare de mână de lucru și importatoare de muncitori necalificați, folosiți la munci grele și prost

plătite. O țară ca Franța, a cărei populație se înmulțește mult mai mult decât cea a țărilor vecine și de unde puține persoane se expatriază, trebuie și ea să apeleze, spre sfârșitul perioadei, la imigranți veniți mai ales din Germania, din Belgia, din Elveția și în principal din Italia. În ajunul războiului, din cei 1 200 000 de străini care și-au ales ca domiciliu hexagonul, aproape 450 000 sînt transalpini. În sfîrșit, în țările din Europa centrală, orientală și mediteraneană, unde industria, încă într-o fază incipientă sau inexistentă, nu poate absorbi excedentul de mînă de lucru, nu există o altă ieșire pentru populația săracă și fără ocupație decât emigrarea în țările de dincolo de mări.

Numărul europenilor care au părăsit bătrînul continent între 1871 și 1915 este evaluat la 36 de milioane, la care trebuie adăugate 5 sau 6 milioane de ruși care au trecut Uralul pentru a se instala în vastele întinderi ale Siberiei și Asiei centrale. Nu toți emigrează definitiv: doar 70% dintre emigranții britanici și 55% dintre italieni se instalează definitiv în țările de dincolo de mări. Ceilalți se întorc acasă după o ședere mai scurtă sau mai lungă în țara în care au emigrat. Se poate estima că în total, în cursul perioadei pe care o studiem, 30 de milioane de persoane au optat pentru expatrierea definitivă.

Motivele acestei „hemoragii umane” sînt în primul rînd economice. La scara nivelului de trai nu neapărat cei mai săraci părăsesc țara, ci cei mai curajoși și cei mai optimiști. În schimb, din punct de vedere statistic și al repartizării teritoriale, regiunile cele mai sărace ale „Europei calului de tracțiune”, în care predomină încă economia rurală și structurile sociale tradiționale, sînt cele care, la sfîrșitul secolului, furnizează cel mai mare număr de emigranți. Totuși, pînă în 1890, țările aflate pe calea industrializării rapide, ca Statele Unite, Germania, statele scandinave, cunosc și ele valuri masive de emigrare care se explică prin consecințele negative ale creșterii economice, prin gravitatea unor crize economice și dezvoltarea mașinismului, cauze ale unui veritabil șomaj „tehnologic”.

Factorii politici și religioși au jucat un rol mai puțin important decât în secolul al XVIII-lea, exceptînd poate evreii

din Imperiul țarist care emigrează în Statele Unite pentru a scăpa de pogromuri. Au mai existat și deportările, ca cea a revoluționarilor din iunie 1848 în Algeria, dar acestea sînt rare, iar dizidenții politici, liberali, democrați, socialiști, anarhiști, care fug de represiunea regimurilor autoritare, se îndreaptă mai ales către Franța, Anglia sau Elveția.

În sfîrșit, trebuie să se țină cont de mobilurile psihologice care influențează opțiunile individuale: dorința de a reuși, gus-tul de aventură, influența exercitată asupra unor sate întregi de mici nuclee de rude sau prieteni instalați în aceeași zonă, mitul „pămîntului făgăduinței“ folosit de companiile de navigație care obțin profituri uriașe din transportul călătorilor săraci care pot fi înghesuiți ca vitele în calele vapoarelor.

În perioada dintre începutul secolului și primul război mondial, aproape toate popoarele Europei se confruntă într-un moment sau altul, în proporții diferite cu migrația spre țările de dincolo de mări. Anglia marchează debutul acestei mișcări și furnizează numărul cel mai mare de persoane: circa 17 milioane între 1825 și 1914. Pînă în 1880 aceștia reprezintă 50% din emigrația europeană, mai tîrziu între 20 și 30%, țările gazdă fiind în proporție de mai mult de 95% de cultură anglo-saxonă: în jurul anilor 1870-1880, 65% din emigranți pleacă în Statele Unite, în Canada 15%, în Australia 11%, în Africa de Sud 5%. Nemții încep să emigreze la mijlocul secolului, fenomenul începînd să se accentueze puternic în cursul anilor 1880-1885, perioadă marcată de mari probleme economice. În total, mai mult de 6 milioane părăsesc Germania și se îndreaptă cu prioritate spre Statele Unite, Argentina și Brazilia. Emigrația în masă a italienilor începe către 1850-1860 și atinge 10 milioane de persoane. Piemontezii, toscanii, locuitorii fostului regat lombardo-venețian pleacă de preferință în țările vecine (Franța, Elveția, Austria), în schimb meridionalii părăsesc Europa dar se întorc în cele mai multe cazuri spre sfîrșitul vieții. Principalele direcții ale emigrației italiene sînt Statele Unite, Argentina, Brazilia, Uruguay, Canada și Țările Maghrebului (mai ales Tunisia).

Imperiul austro-ungar furnizează între 4 și 5 milioane de emigranți (polonezi, unguri, slavi din sud), în valuri anuale care depășesc după 1900 200 000 de persoane. Aceștia se duc mai ales în Statele Unite ca și cele câteva sute de mii de scandinavi, al căror ritm de expatriere este cam același cu cel al emigrației germane, în timp ce 3-4 milioane de spanioli care emigrează între 1850 și 1914 (cu o oarecare intensificare spre sfârșitul perioadei) iau în majoritate drumul Americii Latine. Statele balcanice ca România, statele Europei de sud ca Portugalia și Grecia, indivizi și grupuri provenind din Imperiul otoman (armenii, împotriva cărora s-a inițiat un adevărat genocid între 1895 și 1896, apoi între 1915 și 1916) furnizează și ele emigrației europene contingente importante de indivizi. În sfârșit, în ceea ce-i privește pe supușii Imperiului țarist, se semnalează între 8 și 9 milioane de emigranți dintre care, în perioada luată în studiu, 5 sau 6 milioane se îndreaptă spre marile spații ne-populate situate în estul Uralilor. Restul, ucrainieni, baltici, polonezi, evrei, începînd din 1890-1900, iau drumul Americii de Nord.

Această imensă diaspora⁷ a populațiilor europene, dintre care unele, ca irlandezii și portughezii rămîn aproape pe jumătate împărțiți între patria de origine și Lumea nouă, are drept consecință transferarea pe vaste regiuni ale globului a modului de viață și de gîndire a europenilor ca și a civilizației acestora. Emigrația contribuie deci la o adevărată dominație planetară în această perioadă de popoarele bătrînului continent.

Europa în centrul lumii

Superioritatea europeană în lume, la începutul secolului al XX-lea se poate interpreta pe o planisferă, în termenii dominației teritoriale. Este adevărat că în a doua jumătate a secolului al XIX-lea s-au constituit vaste imperii coloniale. Acestea cuprind teritorii ocupate de europeni cu mult timp înainte, țări

rămase pînă atunci independente sau care și-au dobîndit o autonomie aproape totală, ca și spații imense descoperite de exploratori. În cîteva decenii s-a realizat astfel o adevărată împărțire a planetei.

Cel mai întins și cel mai populat dintre aceste imperii (30 de milioane de km², mai mult de 400 de milioane de locuitori) este cel controlat de britanici, care le servește drept mijloc de propagare a civilizației lor. Acesta include și mari colonii cu populație albă, Canada, Australia, Noua Zeelandă, Africa de Sud, transformate rînd pe rînd în „dominioane“, adică teritorii avînd o guvernare proprie și o largă autonomie administrativă, dar și numeroase colonii de exploatare a materiilor prime, răspîndite pe toate continentele. India, a cărei regină a devenit regina Victoria în 1877, este „piesa principală“ a acestui vast imperiu. Britanicii își mențin aici autoritatea învrăjbind pe prinți și comunitățile religioase și își fundamentează politica externă pe controlul asupra rutelor care duc spre India.

Cu 11 milioane de km² și cu 48 milioane de locuitori, Imperiul francez se situează pe locul doi. Stăpîină a numeroase insule și stabilimente comerciale împrăștiate între India, America și Oceania, Franța deține două blocuri teritoriale compacte: unul în Africa, format din țările Maghrebului și din vastele teritorii ale Africii franceze de vest (A.O.F.) și ale Africii franceze de est (A.E.F.), celălalt în Extremul Orient, constituit în 1887 din Uniunea indo-chineză. Pentru a administra aceste vaste teritorii aflate sub autoritatea sa, Franța practică fie regimul protectoratului (Tunisia, Maroc), cu un rezident general care supraveghează suveranii și guvernele locale, fie regimul administrației directe, aplicat în colonii cu ajutorul reprezentanților indigeni, a căror putere rămîne de altfel foarte limitată.

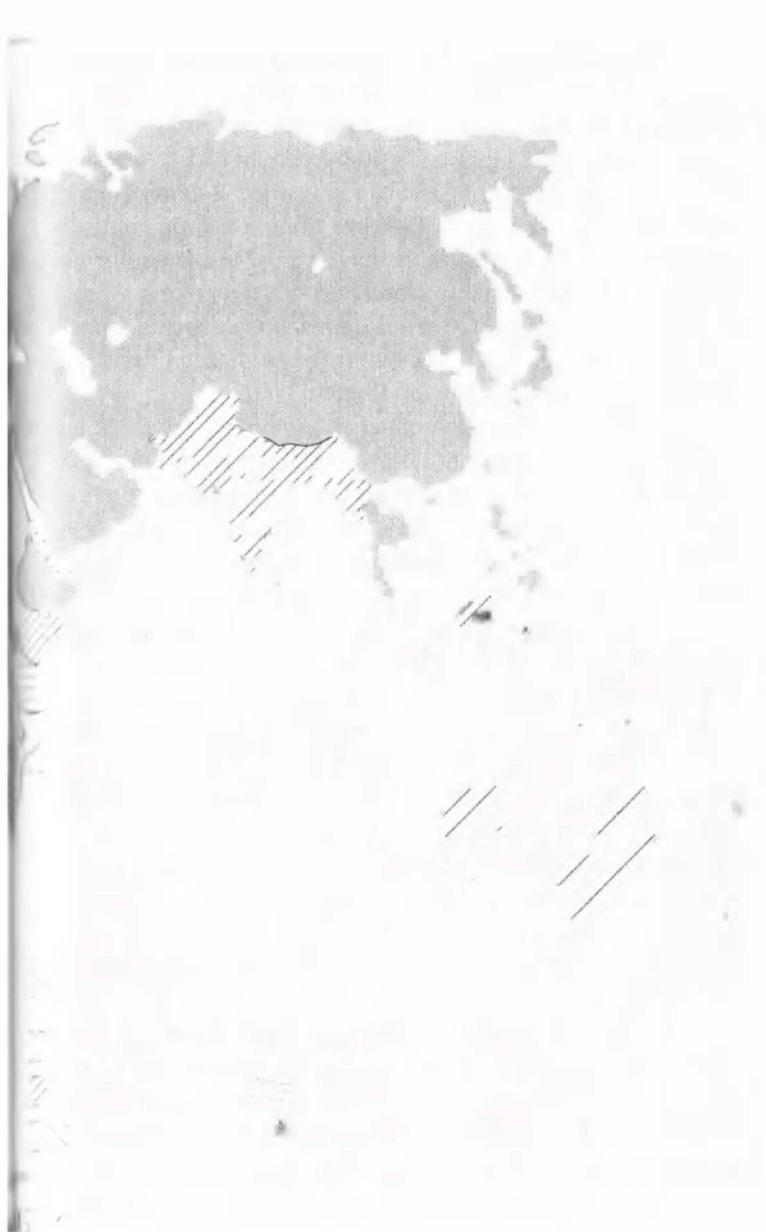
Dacă exceptăm Rusia țaristă, care și-a extins dominația asupra unei mari părți a Asiei dar ale cărei posesiuni coloniale prelungesc oarecum teritoriile metropolitane, celelalte state europene colonizatoare dețin domenii mai reduse, care fac totuși ca unele dintre ele să poată figura printre puterile mijlocii. Țările de Jos mai păstrează din prestigiosul lor trecut imperial

importante teritorii în Indonezia și numeroase stabilimente comerciale, formînd un total de 2 milioane de km² cu 18 milioane de locuitori. Belgia, Spania, Portugalia, Italia, ca și Germania, dețin posesiuni în Africa. Apărută tîrziu la această împărțire a lumii, în ajunul războiului, Germania posedă totuși „al treilea imperiu din țările de dincolo de mări“, cu o întindere de 3 milioane de km² și cu 16 milioane de locuitori.

Acolo unde se mențin mari imperii, șubrede din punct de vedere militar și pe cale de descompunere politică dar moștenind o civilizație foarte veche și prestigioasă, europenii nu și-au stabilit o dominație directă ci s-au mulțumit să-și extindă influența economică și financiară, baza unui imperialism tot atît de sever, generator de tensiuni între puterile care îl practică. Acesta este cazul Chinei, aflată teoretic sub autoritatea atotputernică a dinastiei manciuriene, dar care, în ultima parte a secolului al XIX-lea, cade pradă marilor puteri. Împărțită în zone de influență, aceasta trebuie să acorde europenilor concesiunea căilor ferate, a porturilor, cît și închirierea unor teritorii. Imperiul otoman nu este supus unei dezmembrări atît de mari, dar germanii, francezii și britanicii își dispută concesiunile, domeniile de investiții, piețele, zonele de influență și de propagare a culturii.

Europa dorește într-adevăr să devină pentru restul lumii un „model“ cultural. Aduse de imigranți sau de coloni, uneltele, hainele, ansamblul condițiilor de locuit, drumurile, calea ferată ca și armele au devenit puternice mijloace de propagare a influenței europene. Nici unul dintre acestea nu a jucat un rol atît de important ca limba. După ce țările de colonizare iberică și-au dobîndit independența, spaniola și portugheza (în Brazilia) cuceresc spațiul latino-american din Mexic pînă în Țara de Foc. Menținîndu-se în Haiti și în insula Mauritius, franceza cîștigă teren în Canada, în Africa de nord și în Africa neagră, în Siria, în Liban și chiar în Extremul Orient datorită școlilor deschise de misionarii catolici, iar mai tîrziu de misiunile laice. Cu toate acestea, engleza este cea care înregistrează progresul cel mai spectaculos.

Devenită limbă oficială a fostelor colonii cu populație britanică (Statele Unite și dominioanele), aceasta permite popoarelor din India, care vorbesc idiomuri extrem de variate, să se înțeleagă între ele. La sfârșitul secolului al XIX-lea mai ales, devine limba internațională a afacerilor și domină toate rutele maritime, în timp ce franceza rămîne instrumentul de comunicare al diplomaților, al savanților și al oamenilor de litere. Astfel, reprezentanții claselor conducătoare din numeroase țări extraeuropene (America Latină, India, Japonia, Imperiul turcesc etc.) își trimit frecvent fiii să studieze la Paris sau în colegiile și universitățile din Regatul Unit.

În sfârșit, metropolele practică în colonii o politică de școlarizare în scopul formării cadrelor subalterne. Aceasta însă nu vizează decît o minoritate redusă de copii indigeni (de la 3 la 6% în coloniile franceze, 8% în Algeria, în India în 1914 există 5 milioane de copii școlarizați), dar contribuie în mare măsură la difuzarea limbii și a gîndirii europene.

Europa își exportă idealurile și modelele instituționale și culturale. Ideile liberale, democrația, instituțiile reprezentative au triumfat în America de Nord și în dominioane și atrag o parte a elitei în țările înapoiate din punct de vedere economic, în America Latină, în India și chiar în China. Tînărul Mao Tse Dong l-a citit pe Rousseau, pe Montesquieu și pe Tolstoi! Ideea de progres, încrederea în puterea suverană a rațiunii și a științei, baza pozitivismului și scientismului care domina atunci gîndirea occidentală, într-un cuvînt întreaga moștenire a filosofiei iluministe se răspîndește în rîndul claselor înstărite ale societăților extraeuropene și vor constitui de altfel fermentul primelor mișcări naționale de eliberare.

La sfârșitul secolului, în țările de dincolo de mări se dezvoltă și alte curențe de origine europeană: socialismul de tip englez în dominioane, sindicalismul revoluționar și anarhismul în Statele Unite, diferitele variante de naționalism aproape peste tot, inclusiv în Japonia, unde capătă un caracter vădit agresiv. Europa este mîndră de dominația sa intelectuală și consideră că a dus civilizația în lume. În manualele școlare ale epocii,

copilul francez învață că Europa este „regina lumii“, iar copilul algerian sau cel anamit că strămoșii săi sînt galii! Acest europocentrism, acest dispreț mai mult sau mai puțin manifest față de alte civilizații, nu-i împiedică pe europeni să jefuiască frecvent bogățiile artistice ale țărilor în care pătrund pentru a-și garnisi muzeele sau colecțiile particulare.

În sfîrșit, emigrația și colonizarea sînt secondate de un imens efort de evanghelizare a populațiilor extraeuropene. În mod frecvent, Biblia și crucea preced drapelele, iar guvernele țărilor imperialiste găsesc în protejarea misiunilor un argument care să justifice intervențiile militare. Totodată, acțiunile misionare nu sînt numai simple alibiuri pentru cuceririle și infiltrările economice. Sentimentele umanitare, spiritul de cruciadă, credința în superioritatea civilizației creștine, renașterea religioasă din Europa, creșterea numărului celor „chemați“ sînt tot atîtea aspecte care explică amploarea fenomenului.

În America latină, în America de Nord și în coloniile cu populație albă, extinderea creștinismului nu este decît consecința valului de emigrație care transformă aceste regiuni într-o prelungire a Europei. În alte părți ca Africa și Asia, dezvoltarea sa este opera congregațiilor specializate (Preoții albi, iezuiții, lazaristi etc.) sau a nenumăratelor societăți misionare protestante. Acțiunea socială îndeplinită de cei 16 000 de misionari catolici și de cei 8 000 de misionari protestanți este foarte importantă. Spitale, dispensare, școli construite și întreținute de călugării europeni au făcut în mod incontestabil să scadă mortalitatea și analfabetismul în regiuni deosebit de sărace, în care această activitate a favorizat în plus și pătrunderea influenței europene. Și aceasta fără să modifice repartiția marilor zone religioase existente în lume. În 1914, în Africa existau 2 milioane de catolici și 1,5 milioane de protestanți, iar în China doar un milion de creștini la 350 de milioane de chinezi și în Japonia 160 000 de creștini la 50 de milioane de japonezi.

Hegemonia europeană se afirmă și în domeniul științific, punct de desăvîrșire a unei evoluții care a început cu trei secole în urmă. Chiar dacă cercetarea rămîne o mare aventură indivi-

duală, oamenii de știință sînt din ce în ce mai puțin izolați datorită dezvoltării societăților științifice, care, la sfîrșitul secolului, se înmulțesc și se specializează, a marilor reviste de audiență internațională, a congreselor care reunesc periodic elita cercetătorilor (de chimie, începînd din 1860, de medicină, începînd din 1867) și datorită laboratoarelor universitare. Dotate cu instalații moderne, conduse de echipe de renume mondial, universitățile germane se plasează pe primul loc, mai ales în domeniul chimiei, astronomiei și fiziologiei. Marea Britanie și Franța, unde universitățile nu primesc studenți în facultățile științifice decît începînd din 1877, se află oarecum în întîrziere, ceea ce nu le împiedică să obțină rezultate spectaculoase în matematică, fizică, medicină și psihologie.

În afară de Statele Unite care încep să furnizeze un număr important de oameni de știință, țările europene, și mai ales cele de nord-vest, adună aproape pe toți savanții de renume mondial. Astfel, din cele 62 de premii Nobel acordate între 1901 și 1914, 59 le-au primit europenii: 19 germani, 12 francezi, 6 britanici, 5 neerlandezi, 4 suedezi, 3 italieni etc. Unii dintre acești cercetători vor contribui cu realizări considerabile la progresul științei. Este cazul francezului Louis Pasteur, ale cărui lucrări, continuate de cei doi compatrioți ai săi, Richet și Roux și de germanul Koch, revoluționează lupta împotriva bolilor contagioase, a chimiștilor Berthelot și Liebig, a fizicienilor Maxwell, Hertz, Röntgen, Pierre și Marie Curie, a matematicienilor Jordan și Henri Poincaré.

Cercetarea aplicată duce la descoperiri care vor schimba existența și cadrul de viață al europenilor și al altor locuitori ai planetei: dezvoltarea electricității, a termodinamicii, a chimiei organice etc. Știința pare să nu cunoască limite. Bazată pe o concepție mecanicistă despre univers, ea răspunde la două preocupări majore ale epocii: stăpînirea naturii și a lumii, ceea ce satisface dorința de putere a europenilor și oferirea unui progres continuu umanității. Cu toate acestea, la sfîrșitul secolului, această concepție „scientistă“ este combătută de lucrările mate-

maticienilor (Einstein), ale fizicienilor (soții Curie, Lorentz), ale chimiștilor (Rutheford, Bohr), care demonstrează că universul nu se supune legilor rigide și sigure ale lui Copernic și Newton și că știința nu este scutită de incertitudini. Și aici ca și în alte domenii, această repunere în discuție a științei și filosofiei pozitivistice este opera europenilor.

Pînă în 1914, principalele inovații tehnice vin tot din Europa, chiar dacă exploatarea lor industrială și utilizarea lor în viața cotidiană progresează cel mai rapid în Statele Unite. Așa cum am văzut, electricitatea intră în epoca industrială datorită europenilor. Tot europeană este și inventarea și perfecționarea telegrafiei fără fir (Hertz, Branly, Marconi), a cinematografiei (frații Lumière), ca și primele succese ale automobilului și ale aviației. Aceste cuceriri tehnice și schimbările pe care ele le aduc în viața de toate zilele nu se limitează la Europa și la țările de dincolo de mări, cum sînt Canada, Statele Unite, Australia, ci se asistă la o răspîndire a aspectelor materiale ale civilizației occidentale pe toate continentele. Colonii, călătorii, negustorii aduc cu ei obiecte fabricate în uzinele de pe bătrînul continent, a căror utilizare se răspîndește pe teritoriile noi descoperite, modificînd condițiile de locuit, obiceiurile alimentare și vestimentare, mijloacele de transport și de comunicație. Ingineri și tehnicieni europeni construiesc în țările colonizate sau dependente economic de puterile industriale, drumuri, căi ferate, instalații portuare, rețele telegrafice sau telefonice care ușurează exploatarea acestor teritorii, dar care contribuie în același timp la uniformizarea și europenizarea condițiilor de viață.

Deținători a aproximativ 60% din aurul monetarizat din lume (din care 14% în Franța, 10,6% în Germania, 9,5% în Anglia) pînă în 1914, europenii joacă rolul de bancheri ai planetei. Banii care nu sînt tezaurizați sau investiți în dezvoltarea economiilor naționale le permit să facă plasamente profitabile fie în celelalte țări ale Europei, mai ales în țări pe cale de dezvoltare ca Rusia, fie pe alte continente. Pe primul loc se situează britanicii cu o investiție care reprezintă în 1914 echivalentul a 95 de miliarde de franci-aur, dintre care 47% în Imperiu, 41%

repartizați aproape în părți egale în cele două Americi și numai 8% în Europa. Franța se află pe locul doi cu 45 de miliarde, reprezentând mai mult de o treime din averea sa mobilă, repartizați puțin diferit: 27,5 miliarde în Rusia, 6 miliarde în America Latină, două în America de Nord, 9,3 în Africa și numai 4 miliarde în colonii. Capitalurile germane (29 de miliarde franci-aure) sînt și ele plasate în Europa, mai ales în Imperiul Austro-Ungar, în America Latină și Statele Unite.

Numai aceste trei țări concentrează trei sferturi din investițiile externe, restul aparținînd olandezilor, belgienilor, elvețienilor și austriecilor. În total, valoarea investițiilor realizate de europeni în lume se evaluează la 200 de miliarde (90% din capitalurile exportate, americanii deținînd doar 8%), iar din această sumă globală, 120 de miliarde au fost plasate în afara bătrînului continent.

Investițiile din străinătate consolidează puterea economică a Europei, în primul rînd pentru că ele furnizează venituri importante țărilor exportatoare de capital. Regatul Unit, a cărui balanță comercială este deficitară cu mai mult de 3 miliarde de franci, în 1913 compensează din plin acest handicap datorită veniturilor provenite din capitalurile plasate în exterior: mai mult de 5 miliarde, în timp ce Franța, al cărei deficit comercial este de 1,5 miliarde dar nu cîștigă din investițiile externe decît 1,8 miliarde. Dar numai marile state capitaliste contribuie la punerea în valoare a noilor țări, ceea ce constituie pentru ele o sursă de noi profituri. Datorită capitalurilor lor, acestea controlează principalele mijloace de transport și sursele de aprovizionare cu materii prime. Britanicii, care au construit în India și în Canada mai mult de 100 000 de km de cale ferată, dețin 90% din rețeaua ferată argentiniană, 80% din cea braziliană, ceea ce le permite să livreze în aceste țări material feroviar și chiar cărbune, să obțină mari concesiuni de terenuri, să controleze creșterea animalelor, plantațiile de cafea, extracția minieră etc.

Germanii sînt interseși și ei de căile ferate din America latină și mai ales din Imperiul otoman prin marea afacere a

căii ferate Bagdad, care leagă Berlinul de Golful Persic prin Constantinopole: 4000 de km de cale ferată construită cu capitaluri majoritar germane, echipați cu material german, avînd de o parte și de alta un culoar de 30 de km pe teritoriul căruia toate concesiunile miniere sînt acordate Germaniei. Franța are interese în căile ferate siriene și chineze, în porturile otomane și marocane, în marile canale transoceanice etc.

Această pătrundere economică este însoțită de o lărgire a influenței politice a țărilor europene exportatoare de capital. Împrumuturile acordate guvernelor din China, din Imperiul otoman, din Maroc etc., le permite să impună acestora orientări politice care reprezintă preludiul unei dominații unilaterale (britanicii în Egipt în 1882, francezii în Maroc în 1911), sau a unei împărțiri în zone de influență, așa cum s-a întîmplat în China unde Rusia, Anglia, Franța și Germania își împart la începutul secolului al XX-lea imense zone de investiții și de activitate economică. Aceste practici imperialiste sînt însoțite de mari rivalități între grupările financiare concurente, susținute de guvernele respective și care extind în lumea întreagă cîmpul de tensiuni dintre principalele puteri ale Europei.

Mutațiile și lipsa de dinamism din mediul rural

Accelerarea procesului de industrializare a statelor din vestul și nord-vestul Europei, deja avansate din punct de vedere economic, și caracterul încă limitat al extinderii acestui proces în noi regiuni continentale, fac ca în a doua jumătate a secolului diferențele între Europa „calului de tracțiune” și cea a „calului putere” să aibă mai degrabă tendința să se adîncească, aceste diferențe în dezvoltare avînd drept corolar o repartizare foarte inegală a schimbărilor operate de revoluția industrială în structurile societăților europene, în modul de viață și în mentalitățile populațiilor acestora.

Ultimul sfert al secolului marchează o schimbare în existența și mentalitatea populațiilor rurale din Europa de vest, pînă atunci puțin afectate de mutațiile primei revoluții industriale. Dezvoltarea căilor ferate, răspîndirea preseii și a învățămîntului primar, serviciul militar care pune în contact pe tinerii săteni cu alte orizonturi și cu alte medii, migrațiile temporare avînd ca scop căutarea de lucru, supun satele unor influențe noi. Alimentația și condițiile de locuit continuă să se amelioreze încet, ca și uneltele, odată cu folosirea generalizată a plugului perfecționat, a semănătorii mecanice, a secerătorii, a mașinii de treierat cu aburi etc.

În toate țările Europei de vest, dar și în Germania, în Italia de nord și din regiunile industrializate din Imperiul habsburgic, dezvoltarea mijloacelor de comunicație atenuază diferențele regionale și întărește unitatea și coeziunea națională, dar în același timp face cultura rurală (dansuri, cîntece, costume, practici sociale și obiceiuri festive) să dea înapoi în fața modei, a modului de viață și de gîndire ale marilor orașe. Noi „notabili” (medici, notari, învățători, țărani îmbogățiți care trăiesc din veniturile aduse de pămînturile proprii, ca acel don Calogero, a cărui fiică se căsătorește cu nepotul prințului Salina din *Ghepardul* lui G.T. di Lampedusa) iau locul foștilor stăpîni și convertesc încet încet populația rurală la modul de a gîndi al burgheziei. În ajunul primului război mondial, cea mai mare parte a țărănimii franceze devine astfel aliată a Republicii și constituie chiar sprijinul cel mai solid al regimului.

Cu toate acestea, progresele apar rapid doar în regiunile cu o agricultură specializată sau care se ocupă de creșterea intensivă a animalelor – marele grînar din Bazinul parizian sau din Anglia de sud-est, regiunile viticole orientate spre producția de calitate, zonele specializate în sfeclă din Europa de nord, regiunile cu pășuni întinse, orientate spre producția de lapte, cum sînt Normandia sau Olanda – iar diferențele pot fi considerabile între aceste zone privilegiate și regiunile cu policulturi și cu creștere tradițională a animalelor care ocupă cea

mai mare parte a spațiului agricol vest-european. Chiar în Franța și încă într-o regiune care nu se numără printre cele mai defavorizate, malnutriția tinerilor din mediul rural este departe de a fi, la începutul secolului, un fenomen pe cale de dispariție, așa cum o dovedesc aceste rînduri extrase dintr-un raport adresat în 1904 consiliului general din Nièvre de inspectorul însărcinat cu sănătatea populației:

„Pe o scîndură așezată de-a lungul pereților, un șir de saci și de coșuri. Mă uit înăuntru: peste tot pîine neagră, în acest sac șase nuci, în altul, mai încolo, o scrumbic, ici și colo o bucată de carne rece, în schimb, peste tot, obișnuita *grapiau*, plăcintă de hrișcă, destul de bună caldă, dar grea și indigestă rece. Iar acești bieți copii, plecați pe întuneric și prin zăpadă la ora 6.30 dimineața, au mers pe niște drumuri imposibile; unii au mers pe jos 7 km, iar la ora 4 seara ci pleacă spre cascele lor după ce douăsprezece ore nu au mîncat decît pîine neagră sau *grapiau*.“

Condițiile din mediul rural rămîn deci destul de grele, chiar în regiunile în care industrializarea este totuși un fenomen relativ vechi, mai ales în regiunile din centrul, din vestul și din sudul Franței, în zoncle muntoase și izolate ale Scoției și din Țara Galilor, în sudul Belgiei și al Germaniei, unde sărăcia duce la un intens curent de emigrare către oraș. Consecința este o trezire a conștiinței care determină anumite pături ale țărănimii – zilieri, dar și mici arendași sau mici proprietari – să se organizeze în sindicate sau să adere la socialism, așa cum au procedat viticultorii din sudul Franței și muncitorii agricoli din Emilia Romagna sau din Toscana.

Pe de altă parte, trebuie consemnat faptul că, chiar în regiunile bogate sau în rîndul păturilor înstărite din mediul rural vest-european, prosperitatea țărănimii se datorează adesea unei adevărate exploatare a femeii, care trebuie să-și asume îngrijirea copiilor, sarcinile gospodărești și o mare parte a muncilor agricole, dar și a adolescenților care trebuie să muncească de la 12-13 ani.

În țările mai puțin industrializate, ca Rusia, cea mai mare parte a Imperiului austro-ungar, țările din Balcani și Europa mediteraneeană, structurile arhaice nu dispar decît foarte încet, iar suprapopularea mediului rural nu face decît să agraveze situația țărănimii. Aceasta nu profită de schimbările care se produc decît datorită exodului rural și a emigrării în alte țări, fenomene care reduc excedentul de populație al satelor, iar prin intermediul unei părți a emigranților care se întorc, favorizează introducerea de capital și pătrunderea ideilor și tehnicilor noi. Dar în general, soarta țăranilor rămîne precară.

În Rusia, abolirea iobăgiei în 1861 a eliberat „mujicii” fără însă să le atribuie proprietatea pămîntului, loturile și arenzile aferente trebuind să fie răscumpărate, așa încît majoritatea lor este silită să se mulțumească cu Petece mici de pămînt, insuficiente pentru a asigura existența familiilor lor. În 1900, 60% din țărani sînt considerați oficial săraci, ceea ce nu-i face să ceară altceva decît o redistribuire a pămînturilor. Sărăcia poate cu siguranță să provoace în sate reacții violente, dar acestea sînt în principal îndreptate împotriva marilor proprietari sau împotriva acelor „mijici” și nu vizează în nici un fel răsturnarea regimului țarist. Așa se întîmplă și în Italia, unde duritatea condițiilor impuse de latifundiași fermierilor și arendașilor, sărăcia crescîndă a lucrătorilor agricoli (*braccianti*) – ancheta agrară din 1884 stabilește că mulți dintre ei abia rezistă să lucreze 150 de zile pe an – și efectele de moment ale crizei agrare de la sfîrșitul secolului provoacă totuși mișcări țărănești scurte, dar violente, care afectează mai ales satele din sud (mișcarea cu tendințe anarhice a „fasciei muncitorilor” din Sicilia, între 1892-1894) și pe acele din cîmpia fluviului Pô. În aceste două țări, ca și în statele habsburgice unde mișcările revendicative din mediul rural pot alimenta aspirațiile autonomiste ale minorităților etnice, țărănimea constituie deci, mai puțin decît în Europa occidentală, un element de ordine și de stabilitate.

Urbanizarea și ameliorarea condiției muncitorilor

Relativul imobilism al satelor contrastează cu creșterea fără precedent a populației urbane care caracterizează a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, dacă în 1815, mai puțin de 2% din europeni locuiau în aproximativ douăzeci de orașe care depășeau 100 000 de locuitori, la sfârșitul secolului se recenzează 6 aglomerații urbane cu un milion de locuitori, 55 cu mai mult de 250 000 și 180 cu mai mult de 100 000, pe ansamblu acestea reprezentând la această dată, 15% din populația bătrânului continent. 40% din francezi trăiesc acum în localități a căror populație depășește 2000 de suflete, față de 15% la căderea Imperiului, iar în timpul acestei perioade de puternică creștere demografică, populația Parisului a trecut de la 700 000 de locuitori la 2 900 000 (4 milioane cu tot cu suburbiile), cea a Marsiliei și a Lyonului de la 100 000 la 550 000 și respectiv 500 000 de locuitori.

Dezvoltarea urbană este totuși mai puțin spectaculoasă în hexagon decât în alte țări europene, ca Italia de exemplu și mai ales Regatul Unit și Germania unde, în ajunul primului război mondial se recenzează aproximativ cincizeci de aglomerații urbane care depășesc 100 000 de locuitori.

Această explozie urbană s-a produs în mod diferit, adesea anarhic. Au apărut orașe noi care s-au dezvoltat în regiuni industriale – mine de cărbuni, bazine cu minereu de fier, acolo unde nu fuseseră decât niște sate mici, ca în Longwy în Lorena, la Cardiff în Țara Galilor, la Terni în Italia centrală sau la Ivanovo, *Manchesterul* rusesc. În marile metropole ca Londra și Paris, afluxul emigranților din interiorul țării a provocat extinderea considerabilă a periferiei urbane și o aglomerare fără precedent a cartierelor centrale așa încât politicile de amenajare urbană au încercat să atenueze efectele dezastruoase ale acestora asupra sănătății fizice și morale a indivizilor și asupra stabilității ordinii sociale. Marile lucrări realizate de baronul Hausmann în Parisul

celui de-al II-lea Imperiu și lucrările de degajare și de reconstrucție efectuate în orașe ca Berlin, Viena, Londra, Milano, Roma, în cursul ultimelor două decenii ale secolului au la bază aceeași strategie care îmbină pe un fond de agitație speculativă preocupările „igieniste“ și pe cele pentru securitatea publică.

Este adevărat că în contextul economic care caracterizează ultimul sfert de secol, clasele muncitoare care formează cele mai numeroase batalioane de noi cetățeni apar încă în ochii unei bune părți a păturilor conducătoare drept „clase periculoase“. Cu toate acestea, situația muncitorilor se ameliorează destul de mult în această perioadă și aceasta sub dublul efect al îmbogățirii generale a societăților europene și al luptei duse de muncitorii înșiși.

Pe de o parte, autoritatea de stat impune diverse restricții „capitalismului sălbatic“, limitând mai ales timpul de lucru pentru femei și copii. În Germania, o lege din 1891 reduce timpul de lucru la 11 ore pentru femei și la 10 ore pentru adolescenți. În Franța, legea din 1900 interzice dreptul la lucru pentru copii mai mici de 13 ani și reduce la 10 ore întrerupte de o pauză de o oră timpul de lucru pentru femei și pentru tinerii sub 18 ani. În ambele țări, în 1905, se ia hotărârea ca minorii să nu mai lucreze mai mult de 8 ore. În Rusia, în 1906, durata zilei de lucru este fixată la 10 ore, dar legea este prost aplicată, iar în țări ca Italia sau Spania, nici o lege nu se opune exploatării intense a muncitorilor.

Pe de altă parte, salariul real (ținând cont de costul vieții) crește în cursul acestei perioade cu aproximativ 25 sau 30%. Aceasta are drept consecință o vizibilă ameliorare a alimentației (se mănâncă mai multă pâine albă, carne, zahăr, unt și se consumă mai puține legume care conțin feculă) și a condițiilor de locuit, deși numeroase familii muncitorești continuă să trăiască în locuințe insalubre, plătesc chirii mari și atunci când sînt afectate de șomaj sau de boli sînt amenințate cu evacuarea.

Patronatul și autoritatea de stat își unesc forțele pentru a reduce riscul tulburărilor sociale, primii adoptînd o politică

de protecție orientată în primul rînd către construirea de locuințe sociale și de orașe muncitorești (mai ales în jurul bazinelor de huiă din nord și din Pasul Calais, a întreprinderilor siderurgice din Ruhr, a fabricilor de automobile și de cauciucuri Fiat la Torino, Michelin la Clermond-Ferrand), ceilalți punînd la punct o legislație socială, deosebit de progresistă în Germania, unde Bismarck cere adoptarea unor legi care să permită crearea asigurării de boală (1883), a asigurării de accidente (doar în sarcina patronilor, 1884) și a asigurării de invaliditate și bătrînețe (1889). Acest sistem de protecție socială extins încă din timpul domniei lui Wilhelm al II-lea, face din Reich un model imitat de Austro-Ungaria din 1890. Anglia îl adopta peste 20 de ani: asigurarea de bătrînețe acordată după 70 de ani datează din 1908, iar *National Insurance Act*, care îi protejează pe muncitori împotriva riscurilor de îmbolnăvire, de invaliditate și de șomaj este adoptată în 1911. În sfîrșit, în Franța, trebuie să se aștepte pînă în 1910 pentru a se aplica un sistem de pensii pentru muncitori, finanțate de cotizațiile acestora, de patroni și de subvențiile acordate de stat.

Chiar dacă în ansamblu situația muncitorilor s-a îmbunătățit, diferențele rămîn totuși foarte mari de la o țară la alta, de la o regiune la alta, de la o meserie la alta. La Londra, o confecționeră care lucrează la domiciliu cîștigă de patru ori mai puțin decît un muncitor angajat într-o mare întreprindere industrială. În Franța, în 1911, dacă un muncitor tipograf, un tîmplar de mobile de abanos sau un zidar parizian cîștigă 0,80 sau chiar 1 franc pe oră, în provincie, omologii lor pentru o muncă identică nu cîștigă decît 0,40 sau 0,50 franci, un croitor sau un pantofar între 0,40 și 0,50 franci, un țesător între 25 și 30 de centime. Peste tot, salariul femeilor rămîne inferior celui plătit bărbaților, iar creșterea nivelului de trai al muncitorilor este mult mai scăzut decît profiturile patronale, în medie, de patru ori mai mari între 1850 și 1870 și de două ori mai mari între 1880 și 1914.

Sindicalism și socialism

O bună parte din cuceririle sociale obținute de muncitori sînt consecința unor acțiuni duse în același timp pe teren sindical și politic. Începînd din anii 1880-1890, mișcarea muncitorească constituie într-adevăr o forță de care clasele conducătoare trebuie să țină cont, cu toate că din punct de vedere ideologic nu este încă omogenă și nici unanimă în ce privește mijloacele ce trebuie să le folosească pentru a-și realiza interesele. Două întrebări se ridică în principal în fața organizațiilor sindicale. Ar trebui acestea să acționeze pentru o transformare progresivă a raporturilor sociale sau să vizeze exproprierea brutală a burgheziei? Apoi, acțiunea lor ar trebui să fie independentă, diferită de a partidelor sau dimpotrivă, ar trebui să fie subordonată obiectivelor politice stabilite de conducătorii socialiști? În funcție de răspunsul dat la aceste două întrebări, în Europa de la sfîrșitul secolului al XIX-lea se pot distinge două „modele“.

Modelul britanic îmbină reformismul și legătura directă cu o organizație politică dominată de sindicate. Acestea și-au făcut apariția în Marea Britanie încă de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului, la început într-o formă improvizată, fără vreun proiect conceput dinainte împreună cu sindicatele pe meserii (*craft union*), apoi sub forma acelor *new model unions* care adună muncitori aparținînd diferitelor ramuri ale industriei și comerțului, dar care cer primilor aderenți o formație profesională completă și o cotizație ridicată, sumele percepute permițînd acestora să funcționeze în același timp ca grupări de apărare dar și ca societate de ajutor reciproc. În 1868, la inițiativa burselor de muncă din Manchester și din Salford, se constituie *Trade Union Congress* (TUC) care, în 1871, este recunoscut legal și care, de acum înainte, asigură un minimum de unitate și de coordonare în interiorul unei mișcări ce își păstrează pînă în 1880 caracteristicile sale de început. În concluzie, membrii primei forme de sindicalism britanic sînt reprezentați de o adevărată aristocrație muncitorească, mîndră de priceperea și de prerogativele sale. Păstrînd mentalitățile

artizanatului tradițional, aceasta este puțin receptivă la ideile revoluționare și urmărește în principal să-și îmbunătățească situația materială și poziția în societate.

Începînd din 1887 se constituie noi *unions*, favorizate de răspîndirea ideilor socialiste. De această dată, ele adună muncitori necalificați (docheri, lucrători la întreprinderi de gaze etc.), se mulțumesc cu cotizații modeste și folosesc în mod energic greva drept mijloc de luptă. Stimulate de această concurență, vechile *unions* se deschid și ele muncitorilor fără calificare și conferă acțiunii lor un caracter mai radical și mai politic. Sub influența lui Keir Hardie, lider al puternicei federații a minerilor (TUC), care numără la sfîrșitul secolului patru milioane de membri, acestea acceptă ideea de a participa în mod direct la crearea unui mare partid muncitoresc. Acesta va fi *Labour Party*, fondat în 1906, unde, în Comitetul său executiv, din cei 13 membri, 9 sînt reprezentanții acestor *trade unions*. Asistăm deci la o politizare a sindicalismului britanic într-un sens reformist și la apariția unui model a cărui influență se extinde nu numai în țările anglo-saxone, ci și în statele scandinave. Toate acestea fac ca în ajunul războiului în Marea Britanie să se dezvolte un curent revoluționar animat de Tom Mann și Ben Tillet; conducători ai sindicatului docherilor.

În Germania, sindicalismul a cunoscut un început dificil, dar foarte devreme a căpătat un caracter politic clar. Primele organizații structurate s-au dezvoltat la începutul deceniului 1860, mai întîi în Saxa, apoi în alte state germane, și se bazează pe vechile practici asociative (breslele medievale) rămase încă în vigoare în anumite profesii. Casele de ajutor reciproc ale minerilor se bucurau de o recunoaștere legală, iar în Prusia, o lege din 1854 i-a obligat pe muncitorii din mină să adere la aceste organizații care îi asociau încă pe patroni și pe muncitori.

După realizarea unificării, care extinde legislația prusacă pe întreg teritoriul Reich-ului, mișcarea sindicală se dezvoltă în strînsă legătură cu social-democrația. Grupate în 1875 în mișcarea „sindicatelor libere“, organizațiile muncitorești depind în majoritate de Partidul Socialist și își duc lupta într-o

perspectivă unitară care asociază scopurilor economice pe termen scurt și un plan politic vizînd cucerirea puterii și transformarea societății. Primele urmăresc un compromis cu clasele conducătoare, ceea ce corespunde tendințelor reformiste, majoritare în social-democrația germană, iar al doilea ilustrează înțenția liderilor sindicali de a păstra o oarecare distanță față de partidul socialist. În 1905, în ciuda opoziției aripiei de stînga a partidului, aceștia reușesc să-și impună independența, iar în anul următor ei înlătură definitiv ideea de grevă generală.

Grupați în „Uniunea generală” pe care o conduce Karl Legien, „sindicatul libere” numără în 1914 mai mult de 2,5 milioane de muncitori și dispun de un aparat administrativ puternic: 15 000 de salariați permanenți, mai multe ziare, sute de cooperative, case de șomaj, birouri de plasare etc. În total, în Germania există împreună cu sindicatele creștine mai mult de 4 milioane de sindicaliști, afiliați la organizații care, chiar dacă și-au pierdut caracterul revoluționar și de acum înainte favorizează integrarea maselor în societate (acestea sînt bineînțeles naționaliste și imperialiste), constituie totuși grupuri de presiune extrem de eficace. „Modelul” german are o puternică influență asupra mișcării muncitorești austro-ungare și în special asupra celei din Europa de est.

În Franța, unde legea din 1864 a înlăturat interdicția care obstrucționa „uniunile” muncitorești, la căderea imperiului muncitorii au constituit „camere sindicale” care s-au dezvoltat mai ales în cadrul unor profesii cu vechi tradiții de organizare și dispunînd de cadre pregătite pentru această sarcină (tipografi, croitori, pălărieri). Ca și în Anglia, o elită muncitorească formată din persoane aparținînd „vechilor meserii” și apropiată prin mentalitate de artizanatul tradițional formează prima generație a sindicalismului. În marea sa majoritate, aceasta este mai sensibilă la tezele prudhoniene și anarhiste decît la învățăturile marxismului.

Înfrîngerea Comunei și represiunea care marchează începuturile celei de-a III-a Republici au avut ca rezultat „decapitarea” pe lungă durată a mișcării muncitorești franceze, majoritatea aparținînd „ordinului moral” care domină Adunarea națio-

nală opunându-se în numele „libertății muncii“ constituirii unor veritabile sindicate. Cu toate acestea, numeroase camere sindicale care au apărut la sfârșitul celui de-al II-lea Imperiu se organizează în aceleași sectoare profesionale, adoptînd în majoritate o atitudine moderată în conflictele de muncă.

Pînă la urmă autorizate de legea Waldeck-Rousseau din 1884, organizațiile muncitorești s-au constituit în jurul a doi poli: Bursele de muncă, organizații care grupează sindicatele pe plan local, conduse de Fernand Pelloutier, și federațiile naționale ale sindicatelor. În 1895 este creată Confederația Generală a Muncii (CGT) care, treptat, va aduna sub impulsul lui Victor Griffuelhes majoritatea sindicatelor, apoi a Burselor de muncă. Originalitatea Confederației franceze constă mai întîi în faptul că aceasta a fost puternic influențată de curentul anarhist. Convinși de inutilitatea atentatelor teroriste pe care le-au organizat între 1891-1894, numeroși militanți anarhiști s-au hotărît în final să intre în sindicate pentru a le da acestora o orientare revoluționară.

Cealaltă trăsătură specifică a modelului sindicalist francez, care își va găsi corespondente în țările latine, Italia și Spania, constă în dorința de a rămîne independent față de organizațiile politice. Această hotărîre este luată de către aproape majoritatea delegaților la Congresul de la Amiens, din octombrie 1906. În același timp, *Charta de la Amiens* definește o strategie ofensivă care are drept țel preluarea puterii de către sindicate, cu ajutorul grevei generale. Această concepție provoacă între 1906 și 1909, greve și înfruntări violente, urmate de arestarea principalilor lideri ai CGT-ului. După eșecul acestor mișcări, această organizație care, în 1914, nu are mai mult de un milion de membri, se orientează împreună cu Léon Jouhaux către poziții mai reformiste.

Paralel cu avîntul sindicalismului sau în strînsă legătură cu acesta, în Europa se dezvoltă diferite curente care sînt influențate de socialism și de internaționalism. În 1864, la Londra, s-a constituit oficial o Asociație Internațională a Muncitorilor. Apărută în mediile emigrației politice, ideea unei „internaționale“ a popoarelor a dus în cursul deceniilor precedente la dife-

rite tentative care au rămas însă fără urmări: „Tînăra Europă“ a lui Mazzini în 1834, Asociația Democratică fondată la Bruxelles în 1853, Asociația Internațională constituită în 1856 în jurul micilor grupuri de „chartiști“ și de socialiști francezi, germani și polonezi.

Cu ocazia Expoziției Universale de la Londra din 1862, muncitori din diferite țări au luat contact unii cu alții, iar în iulie 1863, un miting i-a reunit în capitala britanică pe reprezentanții principalelor sindicate londoneze și pe mai mulți muncitori francezi, printre care lucrătorii în bronz Tolain și Perrachon: din această reuniune a rezultat un proiect de colaborare care se va concretiza în anul următor în timpul mitingului de la Saint-Martin Hall (29 septembrie 1864). Franco-engleză în etapa sa de formare, AIT (1) are în primul său comitet douăzeci și unu de britanici și nouă francezi, dar și zece germani, șase italieni, doi polonezi și doi elvețieni.

Foarte curînd, „Prima Internațională“ s-a dezmembrat din cauza unor curențe antagonice. Englezii, care constituie grupul național cel mai important și care a văzut în crearea Internaționalei mai ales un mijloc de frînare a imigrației mîinii de lucru străine, deci lipsirea patronatului de un instrument de presiune asupra nivelului salariilor, se îndepărtează destul de repede de organizație, lăsînd cîmp liber „continentalilor“. Aceștia, la rîndul lor, sînt împărțiți între marxiști și proudhonieni apolitici. Marx însuși, atunci exilat la Londra, a jucat un rol minor în constituirea AIT, deși influența sa asupra instanțelor conducătoare ale organizației crește rapid, iar începînd din 1868 din rîndurile acesteia se desprinde o majoritate marxistă.

De acum încolo, în timp ce sub impulsul AIT numeroase secții se dezvoltă în Belgia și în Franța, Spania, Italia și Germania, rămase pînă atunci în expectativă, sînt supuse și ele influenței acesteia, ca și Țările de Jos, Danemarca, Elveția și Austria.

Cu un efectiv puternic de mai multe sute de mii de membri în 1870, Internaționala este condusă de un Consiliu General care își are sediul la Londra și convoacă congrese anuale.

În fiecare țară ea este reprezentată de un birou național. Internaționala părea deci să fie destinată unui rol considerabil în structurarea socialismului european și aceasta în favoarea colectivismului marxist. Numai că, disputa dintre discipolii lui Marx și cei ai lui Bakunin care izbucnește chiar în sînul acesteia, nu întîrzie să-i provoace dezmembrarea. Transferată la New York, ea dispare în iulie 1876.

Creșterea populației muncitorești, efectele mării deprimări economice din anii 1873-1895, democratizarea marilor state industrializate care a dus la recunoașterea sindicatelor și a permis dezvoltarea partidelor muncitorești, reprezintă tot atîtea condiții favorabile avîntului pe care îl ia mișcarea socialistă din Europa, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea. Marx le ceruse muncitorilor să constituie „mari partide de clasă”. Muncitorii germani sînt cei care, în acest domeniu, vor fi deschizători de drum. Reconstituită după căderea lui Bismarck prin congresele de la Halle (1890) și de la Erfurt (1891), social-democrația germană devine în cîțiva ani și rămîne pînă în 1914, primul partid socialist european, cel care dă tonul socialismului mondial. Dispunînd de mai multe zeci de ziare, dintre care *Vorwärts*, care are 800 000 de abonați, acesta numără 1 700 000 de membri. Progresele sale electorale au fost rapide. De la 40 în 1893, numărul deputaților socialiști a crescut la 56 în 1898, apoi la 80 în 1903 și la 110 în 1912. În timpul acestor ultime alegeri, social-democrația a obținut 4 250 000 de voturi, reprezentînd 35% din voturile exprimate, ceea ce o face să devină primul partid din Germania.

În Franța, socialiștii sînt mult mai divizați. Marxiștii, grupați în jurul lui Jules Guesde, militează în cadrul „Partidului Muncitoresc din Franța”, a cărui influență și efective sînt departe de a le egala pe cele ale social-democrației germane. Ei se lovesc de altfel de concurența altor formații mai mult sau mai puțin minoritare: Partidul Socialist Revoluționar cu tendințe blanchiste, „Partidul Socialist Muncitoresc Revoluționar” al cărui șef, Allemande, este împreună cu Benoît Malon singurul muncitor autentic prezent în „statele majore” ale socialismului

francez, partizanii lui Paul Brousse care își spun „posibiliști” pentru că pun accentul pe revendicări imediate și „posibile”. Pînă la urmă, în 1905, toate aceste grupări se unesc pentru a forma Partidul Socialist Unificat, secțiune franceză a Internaționalei muncitorești (SFIO), ai cărei lideri principali sînt J. Jaurès și Guesde. De acum înainte și socialiștii francezi înregistrează progrese electorale remarcabile. Ei au în 1906 52 de deputați, în 1910, 74, în 1914, 103, și aceasta în ciuda faptului că efectivele partidului rămîn modeste (nu mai mult de 75 000 de membri în ajunul războiului).

Socialismul cîștigă teren și în Marea Britanic, unde, la alegerile legislative din 1910, Partidul Laburist obține 40 de locuri în Parlament, în Italia, unde PSI, fondat în 1892, are 59 de deputați aleși în 1913, și în Rusia, unde din 1848 există un Partid Muncitoresc Social-Democrat Rus care, începînd din 1906 este reprezentat în Dumă. Partide socialiste au fost fondate și în Spania, Belgia, Suedia, Austria etc., iar în 1889, toate aceste mișcări se regroupează în sînul Internaționalei a II-a, care în 1896 hotărăște excluderea anarhiștilor, dar nu reușește să impună diferitelor secții naționale o adevărată coeziune ideologică.

Într-adevăr, pînă în 1914, mișcarea socialistă europeană cunoaște dezbinări profunde: între reformiști și revoluționari, marxiști și anarhiști, partizani și adversari ai grevei generale în cazul unui război european.

„Revizionismul” își găsește în Germania terenul său de predilecție și în Eduard Bernstein, funcționar de bancă exilat la Londra unde devine prietenul lui Marx și al lui Engels, teoreticianul său. În *Premisele socialismului*, publicată în 1899, Bernstein critică tezele marxiste asupra agravării crizelor economice și a „pauperizării crescînde a maselor”. El ajunge la concluzia că pentru a-și asuma puterea clasa muncitoare nu este destul de maturizată. De aceea ea trebuie să-și abandoneze obiectivele revoluționare și să dezvolte democrația folosind sufragiul universal. Astfel, pe cale legală, socialismul se va instaura în mod progresiv, Bernstein definindu-l ca suprimarea celor mai brutale forme de exploatare, ameliorarea raporturilor

dintre individ și societate, posibilitatea ca muncitorul „aflat încă în condiția de proletar să acceadă la cea de burghez“.

Curentul marxist „ortodox“ se împarte și el într-o tendință reformistă, care consideră că puterea poate fi cucerită prin alegeri, și o aripă revoluționară, care refuză această politică și ar vrea să facă din partidele socialiste avangarda clasei muncitoare. În Germania, discipolii doctrinei marxiste pure, grupați în jurul lui Karl Kautsky, se opun revizioniștilor, fără să poată să-l împiedice pe Bernstein și pe prietenii acestuia să câștige teren în sânul partidului. Pozițiile lor sînt de altfel destul de moderate. La sfîrșitul perioadei, asistăm la dezvoltarea unui curent de extremă stînga, animat de Karl Liebknecht și de Roza Luxemburg. În Rusia, social-democrații sînt divizați după congresele de la Bruxelles (1903) în două tendințe antagoniste. „Bolșevicii“ (majoritari), grupați în jurul lui Lenin, vor să facă din partid o grupare organizată și disciplinată, capabilă la momentul oportun să conducă clasa muncitoare spre revoluție și spre dictătura proletariatului. „Menșevicii“ (minoritari) ar vrea să organizeze o mișcare de masă, deschisă tuturor tendințelor și dispusă să se alieze cu burghezia liberală pe timpul lungii perioade de transformare care va conduce Rusia spre etapa prerevoluționară.

În Franța, în sânul SFIO, coexistă mai multe tendințe. Opuși „guesdiștilor“, cei mai apropiați de marxismul ortodox, se află „reformiștii“, insurecționaliștii ca Gustave Hervé, dar mai ales tendința reprezentată de Jaurès, care domină partidul după congresul de la Toulouse (1907) și care se străduiește să realizeze o sinteză între diferitele „familii“ ale socialismului. Considerînd explicația marxistă insuficientă, Jaurès crede că statul nu trebuie „distrus“ ci „cucerit“ din interior, prin progresele democratice și prin educarea maselor. În sfîrșit, în Italia, elementele revoluționare sînt cele care domină în 1912, iar toți cei care, într-un fel sau altul, sînt suspectați că doresc să pactizeze cu burghezia, sînt excluși din partid, unii pentru că, așa cum au făcut Treves și Turati, au susținut politica colonialistă a guvernului în timpul războiului din Libia, alții pentru că au aderat la masonerie.

Mișcarea anarhistă a continuat în același timp să joace un rol defel neglijabil în ansamblul curentelor socialiste europene. Pînă în 1900, acțiunea teroristă, „propaganda prin acțiune“ este cea prin care se manifestă. Înlăturați din Internațională, reduși la mici grupuri minoritare, anarhiștii se izolează de mișcarea muncitorească. Anii 1890 sînt marcați în întreaga Europă de numeroase atentate individuale, îndreptate în primul rînd împotriva suveranilor și șefilor de state: președintele Republicii Sadi Carnot, ucis la Lyon în iunie 1894 de Sante Caserio, regele Italiei, Umberto I, omorît la Monza în august 1900 de Gaetano Bresci, împărăteasa Austriei, Elisabeta, înjunghiată la Geneva în septembrie 1898 de un alt anarhist italian, Luccheni etc. Paralel, se menține un curent socialist anarhist, nonterorist, care, în țări ca Spania și mai ales Italia (cu Cafiero și Malatesta) influențează puternic mișcarea muncitorească.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, partizanii „propagandei prin acțiune“ își dau seama de inutilitatea atitudinii lor. Meditînd la vorbele lui Kropotkin, „un edificiu construit pe secole de istorie nu se distruge cu cîteva kilograme de dinamită“, ei renunță la acțiunea clandestină și se străduiesc să reînnoade contactul cu masele prin intermediul sindicalismului revoluționar, cerînd pentru mișcarea lor independența totală față de orice doctrină.

În sfîrșit, în fața agravării primejdiilor care caracterizează deceniul 1905-1914, socialiștii europeni se întrebă ce atitudine să adopte în eventualitatea unui conflict între statele capitaliste. Vor fi ei oare capabili să oprească mașina de război prin declanșarea grevei generale? Nici la Stuttgart în 1907, nici la Basel în 1912, delegații Internaționalei a II-a nu vor reuși să cadă de acord asupra acestei chestiuni, cele mai mari reticențe venind din partea social-democrației germane, puternic impregnată de naționalism și contrară a tot ce, frînînd efortul de mobilizare al Reichului, ar putea contribui la victoria Rusiei țariste, considerată conducătoarea reacțiunii europene. O neliniște profundă domnește deci în Internațională în ajunul războiului.

Astfel, în 1914, socialismul european ca și mișcarea sindicală prezintă slăbiciuni care țin în primul rând de lipsa de coeziune doctrinară și de permeabilitatea sa la ideile naționaliste și imperialiste. Cu toate acestea, atât socialismul cât și sindicalismul constituie o forță considerabilă care a contribuit la ameliorarea condiției muncitorilor.

Burghezia triumfătoare și „noile pături sociale“

În timp ce, pe toată durata celei de-a doua jumătăți a secolului, în întreaga Europă se produce un declin lent al nobilimii funciare, burghezia continuă să se afirme ca o categorie socială în plină ascensiune. Promovînd egalitatea civilă, Revoluția franceză a plasat-o, pe o mare parte a continentului, pe același plan cu nobilimea. Prosperitatea anilor 1850-1870 o transformă în majoritatea țărilor industrializate în clasă dominantă.

Monopolizînd puterea în Franța celui de-al II-lea Imperiu, împărțind-o cu nobilimea în Anglia, sau aspirînd să i se asocieze în Germania lui Bismarck, marea burghezie formată din înalții notabili și oameni de afaceri continuă să-și mărească baza economică și, datorită condițiilor de viață, este puțin diferită de nobilimea bogată, cu care, de altfel, se aliază adesea prin căsătorie. Reprezentanții ei posedă locuințe luxoase în orașe și castele la țară, calești și servitori numeroși. Ei țin saloane la Paris, la Londra, la Roma și în marile orașe de provincie. Călătoresc peste tot și se întîmplă chiar să se instaleze pentru un timp îndelungat în țări străine (Roma, Veneția, Florența), unde se formează o colonie numeroasă de europeni bogați, mai ales britanici. Lacurile elvețiene, stațiunile climaterice și Coasta de Azur atrag o elită bogată care, la sfîrșitul secolului, devine clientela obișnuită a expresurilor transcontinentale, a vagoanelor de dormit și a hotelurilor de lux cu nume ilustre, *Excelsior*

la Neapole, hotel *Quisanana* la Capri, *Westminster* la Nisa etc., în timp ce, pentru o clientelă mai numeroasă, care cuprinde și burghezia mijlocie, se dezvoltă plajele la modă de pe coastele Mării Mîneei și ale Atlanticului: Deauville, Cabourg, Dinard, La Baule, Biarritz.

În urma marilor dinastii burgheze se situează păturile burgheziei, care, în Franța, sînt numite *la bonne bourgeoisie* și care au echivalent în toate țările din Europa industrializată. Acestea sînt formate din șefi de întreprinderi și de companii comerciale de mai mică anvergură, profesori universitari și profesii liberale: medici, notari, publiciști. Atrase de serviciile publice, aceste pături burgheze furnizează înaltelor structuri de stat și lumii politice un personal motivat și competent din rîndurile căruia apar personalități ilustre: francezii Cailloux, Waldeck-Rousseau și Poincaré, italienii Crispi și Giolitti, germanul Bethmann-Hollweg, britanicul Joseph Chamberlain etc.

Marii notabili și *la bonne bourgeoisie* formează împreună o elită. Aceasta își înzestrează fiicele, își trimite fiii la liceu (în Anglia în colegii selecte), apoi în universități sau în „școli înalte”. Frecventează cu asiduitate biserica sau templul, practică „bunele maniere” al căror cod este diferit de la o țară la alta (în Franța, copiii sînt învățați că în timp ce se mănîncă trebuie să-și țină mîinile pe masă, în schimb în Anglia sînt învățați exact contrariul!). Face paradă de „virtuțile burgheze”: prudența, spiritul de economie, corectitudinea în muncă, o anumită severitate morală care nu este lipsită de ipocrizie și care, în a doua jumătate a secolului, mai slăbește, mai ales într-o țară ca Franța, unde numeroși reprezentanți ai burgheziei pariziene gustă din plin, sub cel de-al II-lea Imperiu, din deliciile „petrecerii imperiale” sau frecventează cercul noctambul al actrițelor de renume (Hortense Schneider) și al demimondenelor.

Între burghezia propriu-zisă și clasele populare se află „clasele de mijloc”, lume heteroclită aflată într-o dezvoltare rapidă. Este greu să se facă o delimitare precisă a acesteia, căci chiar dacă este diferită de lumea muncitorilor și a țăranilor, ca și de păturile „superioare” ale societății, această deosebire

se datorează mai puțin veniturilor reprezentanților săi și mai mult meseriei exercitate de aceștia, modului lor de viață, dar mai ales refuzului ostentativ de a fi asimilați „proletarilor“.

Dintre milioanele de indivizi care formează această nebuloasă socială din Europa în curs de industrializare, puțini sînt „burghezi“. Cel puțin, ceilalți se străduiesc să pară, să devină burghezi, făcîndu-și familiile să pătrundă în această clasă printr-un efort perseverent de ascensiune, în care intră acumularea de capital, strategiile matrimoniale vizînd creșterea veniturilor și bunurilor, dar mai ales ascensiunea copiilor lor în ierarhia straturilor sociale, în sfîrșit, educația care rămîne mult timp, la nivelul învățămîntului secundar și superior, un monopol al burgheziei.

Originile acestei categorii sociale sînt extrem de variate. Există întîi o mică burghezie rurală, care este puțin diferită de țărănime. Chiar bogat fiind, agricultorul care continuă să-și facă meseria rămîne un om al pămîntului. Poate să comande o legiune de valeți și de zilieri, să posede un domeniu important și mai multe case, să-l facă pe fiul său preot sau învățător sau subofițer de carieră, să-și mărite fata cu un mic notabil, el va continua să rămîină un țăran. În schimb, dacă își arendează domeniul unui fermier ca să se instaleze în oraș și să trăiască din veniturile aduse de pămînturile sale, devine un rentier, deci un mic burghez, pentru unii o primă etapă a unei ascensiuni sociale care îl poate conduce pe fostul țăran parvenit spre îmbogățire, spre onoruri, spre respectul interesat al aristocraților autentici în căutarea unei nurori cu o zestre mare care să le „redea strălucirea blazonului“

Dar aceste categorii intermediare s-au înmulțit în toată Europa industrializată, mai ales odată cu dezvoltarea orașelor și cu perfecționarea mecanismelor economice și administrative. Unele dintre ele mai sînt încă, la începutul secolului al XX-lea, o copie după modelul tradițional al artizanatului și al prăvălicii, dar diferențele de venituri, de localizare geografică și de poziție socială, legate de anumite profesii, fac astfel ca această denumire (clase de mijloc) să ascundă realități foarte variate. Între

un mic patron care își desfășoară activitatea într-o ramură industrială „nobilă“ (mobilier scump, tipografie) și un patron de cafenea instalat într-un cartier popular, distanța socială este tot atât de mare ca între un morar bogat și un modest băcan de țară.

„Claselor mijlocii“ le mai aparțin niște categorii sociale care și-au mărit volumul și importanța odată cu mutațiile provocate de revoluția industrială, cu concentrarea capitalurilor și cu dezvoltarea statelor moderne: funcționari modești (institutori, funcționari de poștă, funcționari ai administrației centrale, subofițeri), lucrători comerciali și angajați în domeniul serviciilor (bănci, asigurări, căi ferate, iluminat public, serviciu de drumuri etc.), maiștri în industrie, tehnicieni etc. La aceștia se adaugă masa de mici rentieri, defel neglijabilă într-o epocă în care moneda cunoaște o stabilitate remarcabilă și în care este încă posibil să se trăiască din economii sau din veniturile obținute dintr-o mică moștenire.

Cu toate acestea, numai un număr mic de reprezentanți ai acestor categorii sociale intermediare își pot permite să „trăiască în stil burghez“. Aceasta presupune un minim de venit și în același timp o „educație“ care nu este numai intelectuală, ci ține de învățarea unui cod social care vizează mai puțin promovarea meritelor personale ale indivizilor și mai mult repartizarea lor pe clase (colegiile engleze și anumite instituții religioase de pe continent fac o oarecare excepție de la regulă).

În general, membrii claselor mijlocii nu se deosebesc de muncitorii cei mai bine plătiți decît printr-o alimentație mai bună (exceptînd situația cînd trebuie să facă economii la mîncare pentru „a-și ține rangul“, așa cum este cazul lucrătorilor comerciali) și prin condițiile de locuit, ceva mai mult timp liber și printr-o grijă permanentă de diferențiere care se manifestă în modul de a se îmbrăca, de a vorbi, de a-și mobila casa și în practicile educative împrumutate de la „înalta societate“. Pentru fete de exemplu, lecțiile de pian tind să devină o adevărată „dovadă de îmburghezire“.

Peste tot, clasele mijlocii se îndreaptă spre politică și tind să conteste dominația elitelor conducătoare. În țările cu democrație parlamentară, în care, în ultimele decenii ale secolului, alianța burgheziei cu „noile păături sociale“ se realizează fără dificultăți, problema se rezolvă cu ușurință. În marea lor majoritate, reprezentanții categoriilor intermediare se îndreaptă către formațiile care întruchipează idealurile democratice și progresiste: în Franța Partidul Radical iar în Regatul Unit aripa de stînga a Partidului Liberal.

În schimb, în țările de curînd industrializate, ca Germania, Austro-Ungaria, Rusia sau Italia, în care nu există o veritabilă tradiție liberală, clasele mijlocii au adesea tendința să se orienteze spre formații extremiste, optînd pentru o repunere în discuție radicală a organizării politice și sociale. Din rîndurile acestora se recrutează militanții și reprezentanții social-democrației germane și rusești, anumiți lideri anarhiști sau sindicalişti revoluționari din țările Europei mediteraneene, precum și o parte a membrilor organizațiilor naționaliste.

Aceste tendințe contestatare iau amploare la sfîrșitul secolului al XIX-lea, în rîndurile categoriilor amenințate de concentrarea de capital și de marile mutații ale erei industriale: artizani, lucrători ai „vechilor meserii“, mici proprietari, intelectuali decasați și alții, care, din cauza modernizării, se află în pericol de a fi expropriați sau proletarizați. Căutînd să compenseze dificultățile materiale și marginalizarea, numeroși reprezentanți ai acestor categorii sociale cred că vor găsi un mijloc de a scăpa de greutate în patima șovină și într-un proiect imperialist autoritar, îmbrățișat și de o parte a burgheziei, care nu se mai regăsește în liberalism și în idealurile Europei din Secolul luminilor.

Capitolul 8

MODELE POLITICE, RELIGIOASE ȘI CULTURALE EUROPENE ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIX-LEA

■ *În Europa ultimului sfert al secolului al XIX-lea, se confruntă două modele politice: unul liberal și unul autoritar. Primul domină Europa de nord-vest și se extinde în Europa de nord. Europa de est (Rusia), Europa centrală (Germania) și cea de sud (Austro-Ungaria și Italia) rămân în schimb fidele, cu mici diferențe, modelului autoritar.*

■ *Religiile cele mai importante se află într-o situație defensivă. În fața atacurilor anticlericalismului, ale pozitivismului, ale scientismului, acestea iau atitudini contradictorii: în sînul lor iau naștere în același timp un curent modernist, care dorește o adaptare la condițiile unei lumi noi, și un curent tradiționalist, care se repliază asupra respectării stricte a dogmelor. Dar, după 1890, pozitivismul și încrederea sa în știință sînt tulburate de cercetările științifice care repun în discuție certitudinile stabilite pînă atunci.*

■ *Exceptînd domeniul muzical, în care rămîn lucrări de referință, romantismul este înlocuit cu forme de expresie liberală și artistică conforme cu ideile pozitivistice care domină întreaga societate: realismul, naturalismul devin forme de expresie dominante, în timp ce gustul pentru perfecțiunea formei triumfă odată cu parnasienii.*

■ *Odată cu rediscutarea unor certitudini și cu criza pozitivismului de la sfîrșitul secolului, rațiunea nu mai este unicul punct de referință și*

lasă locul impresiei și simbolurilor în domeniul poeziei, al picturii și al muzicii. Respingerea valorilor stabilite deja în societate duce la refugiul în tradiție (pământul și morții, armata), în noțiunile de „elită”, „rasă”, „religie” sau în investigația abstractului, cea care, în pictură, va duce la apariția cubismului.

■ *De la „Modern Style”, de care se pătrund artele decorative, la strictetea stilului funcțional, își face apariția o artă a orașului. În sîmul acestui univers urban, cultura populară tradițională dispare, lăsînd locul unei culturi de masă, care se bazează pe consum, ale cărei prime manifestări – cîntecul popular, music-hall-ul, balurile publice – preced cinematograful și sportul, care vor deveni și ele, la rîndul lor, un mod de petrecere a timpului liber.*

Transformările economice și sociale pe care le cunoaște Europa în a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu au modificat numai cadrul și condițiile de viață ale locuitorilor săi. Acestea au produs răsturnări profunde de ordin politic, intelectual, religios și cultural.

Europa liberală, Europa autoritară

O privire aruncată pe harta politică a Europei la răscrucea dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea ne dezvăluie un adevărat mozaic de regimuri politice. Numai Franța (după interludiul celui de-al II-lea Imperiu), Portugalia (în 1910) și Elveția (stat federal și republican din 1815) sînt republici. În rest, peste tot monarhia își păstrează pozițiile sau cucerește altele noi odată cu constituirea statelor apărute în urma emancipării naționalităților (Grecia, Belgia, România, Bulgaria, Serbia, Norvegia).

Diferența dintre regimurile liberale, care respectă libertățile individului și egalitatea cetățenilor în fața legii, și regimurile reacționare nu depinde de forma republicană sau monarhică și de limitele care i se impun. Or, tendința care pare să se impună la sfîrșitul secolului al XIX-lea este cea care evoluează spre democrație.

În majoritatea țărilor în care a triumfat revoluția industrială, burghezia a instaurat regimuri liberale în care puterea, în esență, aparține adunărilor alese care garantează prin lege libertățile cetățenilor. Aceste regimuri, la început controlate de o minoritate formată din cetățeni „activi“, adică cei care plătesc un cens ridicat, își extind încet-încet baza socială, acordând drept de vot unor părți tot mai numeroase ale populației. Doar Elveția practică democrația directă, poporul fiind consultat prin referendum, proiectul sprijinit de un grup de cetățeni putând fi supus direct aprobării acestuia. În alte părți, democratizarea vieții politice se face treptat, prin introducerea pe etape a sufragiului universal, adoptat în Franța în 1848, apoi în 1875, în Danemarca în 1849, în Germania în 1871 (doar pentru alegerile în Reichstag), în Grecia în 1864, în Elveția în 1874, în Bulgaria în 1879, în Serbia în 1888, în Spania în 1890, în Belgia în 1893, în Norvegia în 1897. Până la război, femeile nu au drept de vot, exceptând Norvegia și Danemarca, ca de altfel și alte categorii ale populației. În Anglia de exemplu, chiar după marea reformă din 1884-1885, care adoptă sufragiul „aproape universal“, nu au drepturi civile, în afară de femei, al căror protest este exprimat prin mișcarea „sufragetelor“, fiii care locuiesc la părinți, servitorii și cetățenii nevoiași.

Progresul democrației merge mână în mână cu exercitarea libertății de exprimare și de informare, deci cu un regim liberal al presei, cu dreptul recunoscut al cetățenilor de a se asocia și de a-și practica fără piedici religia pe care și-au ales-o, cu dezvoltarea partidelor politice, al căror rol esențial este să atragă voturi, dar care, la sfârșitul secolului, încep să aibă o organizare structurată foarte diferită de la o țară la alta. Pe de altă parte, acest progres este însoțit de măsuri luate de adunări în scopul de a corecta efectele inegalităților sociale sau cel puțin de a ameliora soarta celor mai defavorizați: de exemplu, limitarea timpului de lucru, reglementarea condițiilor de muncă pentru femei și copii, elaborarea sistemului de asigurări de boală, asigurări de șomaj etc.

Prima țară care și-a desăvârșit revoluția industrială, Regatul Unit, este primul stat european care a devenit un model al democrației liberale. Cu toate acestea, pînă la sfîrșitul primelor trei decenii ale secolului, limitarea puterii regale și adoptarea unui adevărat regim parlamentar (către 1830 s-a instaurat deja obiceiul ca un prim-ministru ales din rîndurile majorității parlamentare să-și exercite puterea cu ajutorul unui cabinet pe care el îl desemnează și care este răspunzător în fața Parlamentului) nu este însoțită nici de o extindere a dreptului de vot, nici de o limitare efectivă a autorității aristocrației.

Camera Lorzilor rămîne *fieful* mării nobilimi (castă deschisă, este adevărat, pe care regele o poate mări și reînnoi numind cîți Lorzi dorește) și își păstrează privilegiul de a putea respinge orice text de lege votat de Camera Comunelor. Aceasta din urmă este și ea dominată de aristocrație, datorită unui sistem electoral care privilegiază „comitatele“ și „tîrgurile“ din regiunile rurale și care creează condiții clientelismului și corupției. Același lucru se întîmplă și cu puterea locală, Lordul locotent, primul magistrat al comitatului, ales de suveran, numește *Sheriff*-ul (șeful poliției), judecătorul de pace și administratorii din rîndurile micii nobilimi rurale (*gentry*), foarte legată de *establishment*.

Structurarea vieții politice britanice în jurul a două partide între care se stabilește treptat o alternanță în conducerea treburilor de stat – partidul *tory*, apărător al prerogativei regale și al conservatorismului politic și social, și fostul partid *whig*, apărător al drepturilor Parlamentului și devenit, sub numele de Partidul Liberal, promotor al schimbării – va avea ca efect o consolidare a procesului de reformă. Din 1832, o primă reformă electorală pune capăt abuzurilor celor mai strigătoare la cer. Pentru a dezamorsa un val de tensiune și agitație populară, Parlamentul desființează un anumit număr de locuri aparținînd „tîrgurilor decăzute“ (părăsite de locuitorii lor și în care nu mai existau decît cîțiva alegători care votau conform directivelor seniorului local) și le distribuie regiunilor industriale și marilor orașe, în timp ce generalizarea „liberalizării“ (permițînd

accesul la vot) face ca numărul alegătorilor să crească de la 400 000 la 800 000.

În 1867, conservatorul Disraeli le-o ia înainte liberalilor și extinde legea din 1832 potrivit acelorași principii de redistribuire a locurilor și de reducere a liberalizării. Pentru prima dată, cei ce nu sînt proprietari au dreptul să voteze, corpul electoral ajungînd la 2 milioane cuprinzînd și totalitatea păturilor burgheze și categoriile cele mai înstărite din mediul muncitoresc. Unii contemporani vorbesc cu această ocazie despre „un salt în întuneric“.

Pașii hotărîtori sînt făcuți de liberalul Gladstone. Pentru a lupta împotriva corupției, acesta introduce în 1872 scrutinul secret, iar în 1874 controlul folosirii banilor în campaniile electorale. Mai ales, marea reformă din 1884-1885 creează noi circumscripții care nu țin cont decît de numărul de locuitori și extinde încă o dată liberalizarea votului, făcînd ca numărul de alegători să crească la 5 500 000 de persoane.

Democratizarea dreptului de vot este însoțită de o redistribuire a puterii între trei organisme instituționale de bază. Mai întîi, cu toate că nici un text de lege nu stabilește regimul parlamentar, suveranii renunță treptat la numirea miniștrilor și la impunerea unei anumite politici. Fiind permanent informați de hotărîrile luate și exercitînd uneori o influență indirectă, aceștia trebuie să cedeze puterea prim-ministrului.

În același timp, Camera Lorzilor trebuie să accepte supremația Camerei Comunelor. La începutul secolului, o gravă criză face ca cele două adunări să intre în conflict. Scoaterea Camerei Lorzilor din bugetul pe 1908-1909 (care introducea noi impozite pentru cei bogați) pune britanicilor o problemă constituțională de fond: se poate oare ca un grup de privilegiați numiți de rege să poată pune piedici voinței națiunii, reprezentată de Camera Comunelor? Pentru a permite poporului să arbitreze conflictul, guvernul dizolvă Camera Comunelor și obține în două rînduri o majoritate favorabilă ideilor sale. Astfel, dezaprobați de națiune, Lorzii trebuie să accepte *Parliament Act*, care le diminuează considerabil prerogativele. De acum

înainte, ei nu vor mai avea dreptul să se opună unei legi financiare și, timp de mai mult de doi ani, ei nu-și vor mai putea exercita dreptul de veto în nici un proiect de lege. Camera Comunelor, care votează legile și bugetul și care controlează guvernul ales din rîndurile majorității, este de acum înainte instituția fundamentală a Regatului Unit.

„Modelul britanic“ care, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, tinde să se răspîndească în Europa de nord și în afara Europei, în teritoriile cărora se și acordă, pe etape, dreptul la un „guvern responsabil“ apoi independența, nu se definește numai prin extinderea progresivă a dreptului de vot și prin adoptarea unui regim parlamentar consolidat de bipartidism. El se bazează și pe o largă acordare a libertăților publice, în special libertatea presei, și pe o puternică descentralizare administrativă și politică. La care se adaugă, la începutul secolului al XX-lea, fără să fie repuse în discuție principiile fundamentale ale liberalismului, o dorință de reformă bazată pe ideea că este de datoria statului, garant al interesului general, să pedepsească abuzurile cele mai grave ale regimului liberei întreprinderi și al inițiativei private.

Celălalt model politic oferit societății europene pe cale de industrializare și de modernizare este cel al Franței republicane. Proclamată în septembrie 1870, după dezastrul de la Sedan, a III-a Republică a apărut timp de aproape un deceniu ca un regim provizoriu, „anticameră“ a unei monarhii restaurate și convertită definitiv la principiul parlamentarist. Constituția din 1875 a instaurat astfel un sistem politic care, odată ipoteza monarhistă înlăturată, putea foarte bine să evolueze către prezidențialism dar și către un parlamentarism absolut, ajungînd pînă la urmă la ceea ce se va numi „dictatura Camerelor“. După criza din 16 mai 1877, alegătorii au fost cei care au ales între cele două tendințe, votînd pentru republica parlamentară și aceasta doar pentru motive de circumstanță, legate de personalitatea și de opiniile personale (regaliste) ale primului președinte al celei de-a III-a Republici, mareșalul Mac-Mahon, motive care, mai tîrziu, vor influența viitorul regimului.

După demisia lui Mac-Mahon în 1879, succesorul său la președinția Republicii, Jules Grévy, s-a angajat să nu întreprindă în conflict cu majoritatea din Cameră, altfel spus, să-i lase inițiativa politică și să admită că aceasta era cea care sugera politica guvernamentală. Această interpretare a legii constituționale din 1875 a făcut să cadă în desuetudine mijloacele de care dispunea șeful statului în raporturile sale cu adunarea aleasă prin sufragiu universal: dreptul de dizolvare și cel de a cere rediscutarea legilor. Doar Jean-Casimir Périer va încerca, în 1894, să reacționeze împotriva efectelor „Constituției Grévy“, dar, dîndu-și seama de neputința sa, după cîteva luni petrecute la Elysée, el va trebui să renunțe la funcția sa. După el, toți succesorii săi vor accepta să se limiteze la un rol de pură reprezentare, lăsînd președintelui Consiliului grija de a conduce politica guvernamentală.

Este clar că făcînd ca existența și acțiunea guvernelor să depindă de o majoritate parlamentară fluctuantă, neamenințată de dizolvare dar reprezentînd suveranitatea națiunii, regimul născut din practica constituțională inaugurată de Jules Grévy și accentuată de mica reformă din 1884, care suprima mai ales inamovibilitatea senatorilor, condamna echipele ministeriale la instabilitate și la o relativă politică de expectativă. Din 1875 pînă în 1915, cea de-a III-a Republică avea să schimbe 52 de guverne, printre care multe nu s-au preocupat decît de propria supraviețuire, evitînd orice măsură care ar fi putut să trezească susceptibilitatea vreunei facțiuni a majorității rezultate din urne.

În aceste condiții, cum se poate vorbi de un „model“ republican perceput ca atare de majoritatea francezilor și de unele popoare europene? Pentru că, dincolo de avatarurile parlamentare și de „crizele“ guvernamentale care punctează victoria celei de-a III-a Republici pînă la primul conflict mondial, regimul instaurat de legile constituționale din 1875 a servit drept cadru și instrument democratizării societății franceze și consolidării cetățenești: libertatea de întrunire, libertatea presei, asigurată de legile din 30 iunie și 29 iulie 1881, libertatea de

asociere și libertățile municipale instituite sau consolidate prin legile din 22 martie și 25 aprilie 1884. Pentru că, chiar dacă se înfruntă în anumite chestiuni, oportuniștii și radicalii care s-au succedat la conducerea treburilor statului, au avut în comun dorința de a face să progreseze structurile sociale pe calea trasată de marii înaintași ai perioadei revoluționare. Fideli idealurilor progresiste concepute de filosofia iluministă și răspândite de revoluție, și unii și ceilalți s-au străduit să împace imperativele libertății cu cele ale aspirației generale către egalitatea șanselor fiecăruia și cu promovarea socială, al cărei vector a fost învățămîntul public (laic, gratuit și obligatoriu) instituit de legile din 1881-1882. Pentru că, atacată din dreapta de partizanii reinstaurării Vechiului Regim sau de susținătorii cezarismului plebiscitar, iar din stînga de adepții revoluției sociale, an de an, Republica s-a menținut pe linia de mijloc între aceste două tendințe extreme.

Ea a rezistat atacurilor repetate ale adversarilor săi: reacționarii din timpul celor două mari crize provocate de generalul Boulanger și de afacerea Dreyfus, revoluționarii cu atentatele lor anarhiste din anii 1890, apoi cu accesul sindicalist revoluționar de la începutul secolului al XX-lea : primilor le-a acordat o legislație socială, este adevărat, încă „timidă“ față de cea din Regatul Unit sau din Germania. Ea s-a sprijinit mai ales pe marea masă a claselor mijlocii și a țărănimii, care corespund proiectului său social bazat pe o democrație de mici proprietari, stăpîni pe mijloacele lor de producție, „elitismului“ său republican și mesianismului său optimist, lipsit de complexe. Și este adevărat că pentru mulți dintre reprezentanții burgheziei mici și mijlocii, ca și pentru o parte a elitei muncitorești din țările în care, la sfîrșitul secolului, iau avînt efectele revoluției industriale, modelul democratic francez tinde să o ia înaintea altor forme de organizare politică și socială. Așa se întîmplă în țări ca Italia, Spania de nord, regiunile industrializate ale Imperiului habsburgic, Serbia sau România, în timp ce modelul britanic, care cucerește Europa de nord, își găsește partizani în rîndurile burgheziei din statele dependente de Marea Britanie, cum sînt Portugalia și Grecia. În aceste două cazuri structurile socio-

economice încă arhaice a acestor țări oferă o bază prea fragilă și neînsemnată pentru ca parlamentarismul să funcționeze aici în condiții satisfăcătoare.

Pe de altă parte, fie că este inspirat de Anglia sau de Franța, la începutul secolului al XX-lea, modelul liberal-democratic cunoaște oarecare dificultăți. Acesta pare a fi insuficient adaptat la pătrunderea bruscă a maselor în jocul politic. Chiar în țările în care clasele conducătoare au știut de la început să se pună de acord cu acestea prin intermediul extinderii dreptului de vot, accesul la învățământul primar și oferirea unei legislații sociale vizînd corectarea efectelor negative ale liberalismului, conducerea treburilor statului rămîne în mîinile unei oligarhii financiare sau intelectuale care monopolizează posturile de conducere și care acceptă cu greutate pătrunderea noilor pături sociale. Rezultă de aici o modificare a practicilor politice, mai ales odată cu apariția marilor „partide de masă” și repunerea în discuție, atît la stînga cît și la dreapta, a bazelor democrației liberale.

Față de democrațiile liberale din Europa de nord-vest, marile imperii autocrate, care își împart estul și centrul continentului, nu-și modifică decît foarte încet structurile politice tradiționale. Așa se întîmplă în Imperiul rus, în care tentativa de a evolua spre un liberalism în stil occidental, tentativă întreprinsă la începutul deceniului 1860 de țarul Alexandru al II-lea, s-a soldat pînă la urmă cu un eșec. După ce a abolit iobăgia în 1861 și a adoptat o serie de reforme privind justiția, armata, instrucția publică, crearea adunărilor locale (*zemstvos*), Alexandru al II-lea s-a hotărît, în urma revoltei din Polonia din 1863-1864, să revină la o politică autoritară, ceea ce provoacă, ca o reacție, opoziția viguroasă a tineretului intelectual convertit la nihilism și la acțiunea violentă. Așa încît, domnia țarului „reformer” care, hărțuit de teroriști, a fost pînă la urmă asasinat în 1881, a luat sfîrșit în represiune.

În timpul lui Alexandru al III-lea, suveran autoritar și limitat, represiunea se abate asupra organizațiilor anarhiste, aproape desființate în 1887, apoi asupra liberalilor și intelectua-

lilor. Presa este redusă la tăcere, universitățile sînt atent supravegheate. În același timp, este continuată și amplificată politica de rusificare a popoarelor alogene. Măsurile adoptate în acest scop îi vizează în primul rînd pe evrei, supuși celor mai grave jigniri, înlăturați din anumite profesii, chiar jefuiți și masacrați în timpul „pogromurilor” încurajate de putere, dar acestea sînt îndreptate și împotriva populațiilor baltice, mai ales împotriva polonezilor, cărora li se impune limba rusă și religia ortodoxă.

Cu toate acestea, opoziția față de regim se intensifică sub domnia lui Nicolae al II-lea (1894-1917). Burghezia, încă puțin numeroasă, dar care profită de avîntul economic, dorește o liberalizare a regimului care i-ar permite să joace un rol politic și să ofere Rusiei instituții după modelul occidental. Mulți dintre reprezentanții ei, aflați sub egida istoricului Miliukov, formează baza Partidului Constituțional-Democrat (KD), ai cărui membri sînt recrutați dintre profesori universitari, avocați, medici, proprietari de pămînturi aleși de *zemstvos*, în care aceștia își fac educația politică.

Totuși, această opoziție liberală este copleșită de partizanii unei schimbări mai radicale: socialiștii-revoluționari, moștenitori ai nihilismului, care, ostili industrializării, își exercită influența asupra lumii rurale, și social-democrații pătrunși de ideile marxiste și care se sprijină pe o clasă muncitoare puțin numeroasă, dar puternic concentrată.

Revoluția din 1905 marchează o cotitură în istoria Imperiului țarist. Favorizată de marile greve care se înmulțesc în primii ani ai secolului și de nefericitul război împotriva Japoniei, mișcarea revoluționară pare să triumfe după evenimentele tragice din „duminica roșie” (pe 22 ianuarie 1906, mulțimea flămîndă manifestă în fața Palatului de Iarnă din Sankt Petersburg, purtînd icoane și portrete ale țarului, cînd armata deschide focul, omorînd vreo mie de persoane) și urmate de revolta din interiorul flotei (cuirasatul *Patemkin*) de o grevă generală din luna octombrie. Dar țarul cedează și aprobă, împreună cu libertățile fundamentale, o adunare legislativă, „Duma”, aleasă prin sufragiu restrîns. Începe atunci o expe-

riență nouă, inițiată de Nicolae al II-lea și de ministrul său, Stolîpin. Acesta din urmă dorește să dezvolte o clasă de țărani bogați, care să devină un sprijin al regimului, pentru a evita orice tulburare politică. Țarul nu aplică reformele decît cu multă rețineră și dizolvă Duma cînd aceasta este prea neascultătoare. Stolîpin este asasinat în 1911, iar regimul, neadaptat încă noilor condiții economice, se lovește de o opoziție din ce în ce mai numeroasă și combativă, chiar dacă numeroși revoluționari trebuie să ia drumul exilului public pentru a scăpa de poliția secretă.

În Imperiul austro-ungar, în cursul primilor ani ai secolului al XX-lea, regimul cunoaște o evoluție liberală cu mult mai accentuată. În Cisleithania (dominată de Austria), constrîns să negocieze între revendicări contradictorii, guvernul lui Francisc Iosif este nevoit să aprobe un număr de reforme democratice pentru a nu ceda în fața pretențiilor la independență ale diferitelor naționalități. Dispozițiile concordatului din 1855 privind căsătoria și învățămîntul sînt abolite. Biserica pierde controlul asupra stării civile și a școlilor, în timp ce este dată o lege care stabilește învățămîntul elementar laic și obligatoriu. Sînt adoptate și reforme sociale: asigurări de boală și de accidente de muncă, limitarea zilei de lucru etc. În sfîrșit, dreptul de vot este extins pe etape, pînă la legea sufragiului universal din 1906, care conține totuși o împărțire în circumscripții ce favorizează elementul german.

În Transleithania⁸ (Ungaria), nobilimea intenționează să-și păstreze monopolul puterii și se opune asocierii cu minoritățile naționale și cu păturile populare. În 1905, socialiștii organizează manifestații violente pentru a obține sufragiul universal. Împăratul se folosește de această revendicare ca de un mijloc de presiune pentru a obliga aristocrația să renunțe la pretenția de a-și crea o armată națională. Pînă la urmă, în 1913, o reformă electorală extinde puțin sistemul cenzitar, ceea ce nu este suficient ca partea ungară a imperiului să devină a democrație. În ansamblu, în ajunul primului război mondial, statul habsburgic își păstrează caracterul autocrat, mult mai accentuat decît cel al Imperiului german.

În Germania, regimul conceput de Bismarck și instaurat imediat după proclamarea imperiului, se bazează pe o serie de compromisuri. Pe de o parte, între aspirațiile naționale ale poporului german și tendințele conservatoare ale clasei conducătoare. În această privință, „cancelarul de fier“ își dă osteneala să mențină balanța în echilibru între interesele marilor proprietari (*junker*) și cele ale burgheziei de afaceri. Pe de altă parte, compromisul între monarhia absolută, moștenitoare a despotismului luminat din secolul al XVIII-lea și liberalismului la care aspiră categoriile sociale, al căror progres depinde de industrializare, compromis rezolvat prin înființarea unei Camere aleasă prin sufragiu universal (*Reichstag*) nu pentru a guverna, ci pentru a permite tuturor grupărilor să se manifeste (conservatorii care reprezintă interesele junkerilor, național-liberalii pe cele ale burgheziei industriale și comerciale, Centrul pe cele ale minorității catolice).

Nu poate fi vorba de un adevărat regim parlamentar din momentul în care cancelarul joacă rolul de prim-ministru și al imperiului și al Prusiei, iar membrii cabinetului nu răspund decât în fața împăratului. Deținător al puterii executive, aceasta din urmă comandă armata, promulgă legi, declară război și poate dizolva Reichstag-ul. În sfârșit, un alt compromis între tendințele unitariste și tradițiile particulariste. Prusia își impune autoritatea Germaniei, dar fiecare stat (și sînt 25) își are guvernul propriu, suveran în domeniul finanțelor locale, al justiției, al învățămîntului, și propria adunare aleasă, *Landtag*, ca și o reprezentare în înalta Cameră, *Bundesrat*, care votează legile și elaborează bugetul votat apoi de Reichstag.

Una peste alta, acest sistem politic federal rămîne foarte departe de regimul parlamentar. El suferă de o prea mare complexitate și de încălecare a diverselor instituții, ca și de insuficiența rețelelor federale și de incapacitatea guvernului central de a impune sufragiul universal în toate landurile, dar mai ales în Prusia.

Atîta timp cît ocupă funcțiile de cancelar al *Reich*-ului, Bismarck reușește, de bine de rău, să navigheze printre aceste

tendințe contrarii și să guverneze sprijinindu-se rînd pe rînd, cînd pe conservatori și liberali împotriva centrului catolic în timpul *Kulturkampf*-ului, cînd pe centrul catolic și pe conservatori împotriva liberalilor, pentru a obține după 1878 acceptarea întoarcerii la protecționism. Aceste majorități fluctuante îl susțin în lupta pe care el a întreprins-o pentru a pune la punct elementele care amenință unitatea Reich-ului: minorități negermane care sînt supuse, mai ales în Alsacia-Lorrena și în Polonia, unei intense politici de germanizare, catolici cărora cancelarul le reproșează că sînt ostili hegemoniei prusace și că susțin drepturile statelor și ale minorităților naționale, în sfîrșit, socialiști împotriva cărora el încearcă la început să utilizeze forța, interzicîndu-le orice manifestație publică și desființîndu-le asociațiile și ziarele, înainte de a încerca să-i integreze prin măsuri sociale îndrăznețe.

După retragerea forțată a lui Bismarck în 1890, împăratul Wilhelm al II-lea se străduiește să restaureze caracterul autocratic al regimului, alegîndu-și cancelarii dintre personalități șterse, precum Caprivi și Hohenlohe, sau concediindu-i fără ezitare cînd este în dezacord cu ei, așa cum a procedat în 1909 cu prințul von Bülow. De acum înainte, se pune cu tot mai multă acuitate, problema raporturilor între executiv și parlament. Cancelarii încearcă, la fel ca și Bismarck, să se sprijine pe majoritățile de coaliție (conservatori + naționaliști-liberali + Zentrum, dar acesta din urmă trece uneori în opoziție), fără să se instaureze însă un regim parlamentar autentic. Împăratul nu ține cont de voturile *Reichstag*-ului decît cînd acestea corespund obiectivelor sale. Rezultă de aici un immobilism endemic și o opoziție crescîndă față de regim, care continuă să se polarizeze în jurul problemei modului de a alege Landtagul prusac (votul pe clase sociale). În 1909 se constituie un cartel anticonservator, care reunește pe membrii micii burghezii și organizează manifestații. La alegerile din 1912, opoziția învinge blocul guvernamental, social-democrații obținînd, numai ei, aproape o treime din locurile de deputați. Conștient de pericol, cancelarul Berthmann-Hollweg vrea să încurajeze reformele, dar se lovește de ostilită-

tea conservatorilor, majoritari în Landtagul din Prusia, și de reținerile lui Wilhelm al II-lea. Neputînd să realizeze o preschimbare instituțională completă, Germania se găsește în 1914 în pragul unei grave crize.

În Italia, Constituția acordată Piemontului în 1848 (*Statuto*) și extinsă în 1861 în întreg regatul, deschidea calea spre o evoluție care putea să capete foarte bine o direcție autoritară, dar și una liberală. Șef al executivului, suveranul se bucură de prerogative foarte mari. El convoacă și dizolvă Camerele și poate, cînd dorește, să legifereze prin decrete. Legislativul este împărțit între o Cameră a deputaților, aleasă de cetățenii care au cel puțin 25 de ani și care plătesc un cens de minim 40 de lire, și un Senat ai cărui membri sînt desemnați de rege.

Evoluția democratică s-a produs în multe privințe sub influența a două modele: pe de o parte, parlamentarismul de inspirație anglo-franceză, care pare să predomine în vremea lui Cavour, pe de altă parte, regimul autoritar de tip german, care se impune la sfîrșitul domniei lui Victor Emanuel al II-lea și în timpul succesorului său, Umberto I. Pînă la primul conflict mondial, Italia va oscila între acești doi poli și nu va cunoaște un adevărat regim democratic.

Viața politică este dominată de o clasă conducătoare puțin numeroasă (cu atît mai mult cu cît, de la cucerirea Romei, papa interzice catolicilor să participe la alegeri), dar care, prin puterea sa financiară și datorită sistemului electoral censitar, controlează viața economică și mecanismele politice ale țării. Astfel, nu există o diferență netă între „dreapta istorică“, care reunește nobilimea liberală și pe marii burghezi din nord, și „stînga constituțională“, care își recrutează majoritatea membrilor săi dintre reprezentanții burgheziei mijlocii și ai profesiiilor liberale din centru și din sud. Formată în mare parte din republicani atașați de monarhie, aceasta din urmă militează desigur pentru o extindere a dreptului de vot și practică un anticlericalism de șoc, dar metodele sale de guvernămînt nu au nimic democratic. Principalul său reprezentant, sicilianul Crispi, care ajunge la putere în 1877, guvernează țara cu sprijinul

regelui și fără să dea atenție parlamentului, pe care îl „populează” în parte cu oamenii lui, folosind în timpul campaniilor electorale corupția și intimidarea. Pe de altă parte, puțin preocupat să menajeze opoziția extraparlamentară, pe care au ațîțat-o situația economică și nedreptățile sociale, el înăbușă cu o extremă duritate revoltele țărănești și muncitorești.

După căderea lui Crispi în 1896, țara trece printr-o perioadă de frământări care nu se sfîrșește decît în 1901. Începînd cu această dată, Italia intră într-o etapă mai liniștită și mai liberală, sub dubla influență a regelui Victor Emmanuel al III-lea și a prim-ministrului Giolitti. Acesta din urmă practică și el corupția electorală și știe să-și asigure majoritatea făcîndu-și adepți în toate familiile politice. În fața înflăcărării revoluționare, care se dezvoltă sporadic în sate și în regiunile industrializate, el nu arată mai puțină slăbiciune decît predecesorii săi, dar în același timp stimulează adoptarea unei legislații sociale și se străduiește să alăture regimului aripa reformatoare a mișcării socialiste. În numele luptei împotriva subversiunii extremei-drepte, el reușește totdată să-i reintegreze pe catolici în viața politică a peninsulei, iar în 1912, acordă drept de vot aproape tuturor italienilor. Din 1870, numărul electorilor potențiali s-a mărit de zece ori, iar opoziția parlamentară încetează să fie doar formală (socialiștii obțin 53 de locuri la alegerile din 1913): acestea toate nu sînt totuși suficiente pentru a face din sistemul politic italian un regim al democrației liberale, conform modelului britanic sau francez.

Europa libertăților, Europa autoritară. Odată cu a doua revoluție industrială și distrugerea sistemului de structuri al societăților tradiționale care o însoțește, aceasta tinde să se extindă cam peste tot pe seama celeilalte. În Elveția, unde lupta dintre laicism și clericalism, dintre oligarhii și comunitățile funciare conservatoare pe de o parte și burghezia liberală pe de altă parte rămîne mult timp indecisă, revizuirea din 1874 întărește caracterul unitar și laic al Confederației, pe care, de acum înainte, o conduce partidul „radical”, democrat și burghez. În Belgia și în Țările de Jos, unde o burghezie dinamică și voluntaristă impulsionează inițiativele industriale și imperia-

liste, coroana trebuie să se retragă încet-încet în fața reprezentării naționale, mult timp menținută în cadrul sistemului cenzitar, și a cărei evoluție se realizează după modelul britanic, în paralel cu instaurarea unui autentic regim parlamentar. În țările scandinave, progresele democrației politice și ale parlamentarismului, care se impun progresiv în ciuda rezistenței Coroanei, a nobilimii și a clerului luteran, se datorează mai puțin industrializării – încă destul de slabă – și avântului burgheziei de afaceri și mai mult rolului jucat de mica țărănime proprietară de pământ și de comunitățile rurale din zonele de coastă, populate cu pescari și marinari.

În schimb, structurile tradiționale rămân încă puternice în țările Europei mediteraneene și orientale. În Spania, regimul constituțional servește de paravan luptelor dintre clici, punctate de *pronunciamientos* militare, ca cel care pune capăt experienței republicane inițiate în 1873. În Portugalia, unde opoziția dintre tendințele liberale reprezentate de burghezia de afaceri și forțele tradiționale (armată, cler, mari proprietari) pe care se sprijină monarhia, a provocat tulburări endemice în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. Republica proclamată în 1910 a fost dotată cu o constituție inspirată în mare parte de regimul parlamentar francez. Dar este vorba de un regim instabil care nu va rezista mult timp în fața tentativelor puciste ale adversarilor democrației liberale. În sfârșit, chiar dacă Grecia, România și Serbia cunosc la începutul secolului al XX-lea o evoluție care pare să se îndrepte spre un parlamentarism moderat, comparabil cu cel din Italia, Bulgaria și Albania, aceste țări recent ieșite de sub dominația turcească (prima în 1887, a doua în 1912) rămân fidele modelului autocratic rămas în vigoare în partea de est a Europei.

Forțele religioase: regres sau relansare?

În ceea ce privește credințele tradiționale, practica religioasă și locul ocupat de Biserică în societățile europene,

secolul al XIX-lea este traversat de tendințe contradictorii, a căror rezultată ilustrează în același timp o pierdere a audienței din punct de vedere cantitativ, dar și o repliere generalizată pe plan spiritual.

Desigur, renașterea religioasă care s-a produs imediat după furtuna revoluționară continuă să inspire manifestările de evlavie și de fervoare mistică – slăvirea continuă, venerația Sfântului Duh, cultul Fecioarei, pelerinajele la Roma, la Paray-le-Monial și mai ales la Lourdes – care pot atrage marile mase de oameni (mai mult de 3 milioane de pelerini la Lourdes între 1878 și 1903). Așa cum am văzut, diferitele Biserici fac un mare efort misionar și recâștigă teren în rîndurile burgheziei, pe care revoluțiile din 1848 și avîntul socialismului au îndepărtat-o de rădăcinile ei voltairiene. Asistăm chiar, odată cu cotitura operată de antipozitivism la sfîrșitul secolului, la numeroase convertiri ale intelectualilor la catolicism sau la protestantism.

Totuși, aceste manifestări de întoarcere la credință, adesea spectaculoase, nu trebuie să creeze iluzii, chiar dacă Europa mai are încă zone de practică ferventă, cum sînt Franța de nord și de vest, Italia de sud și de nord-est, Germania meridională și orientală, Țara Galilor și Irlanda, provinciile poloneze din Imperiul rus și din Reich-ul german etc. În cea mai mare parte a regiunilor pe căle de industrializare și de urbanizare, practica religioasă și influența Bisericii este în regres, atît în rîndul maseilor, cît și în mediile intelectuale. Pe de altă parte, se manifestă o scădere a înclinației spre vocația ecleziastică care, într-o țară ca Franța, atinge proporții catastrofale: către 1900, mai mult de 4 000 de parohii sînt fără preoți titulari, iar numărul de hirotoniri care, la această dată, se ridică încă la aproximativ 1 500, scade în zece ani la jumătate. Este adevărat că ordinele religioase sînt mai puțin afectate, cel puțin pînă la măsurile anticlericale de la începutul secolului, care reduc la fel de mult efectivele congregațiilor, fără însă ca această schimbare să determine în vreun fel pierderea vitalității religioase.

Legată în mod direct de revoluția industrială și de restructurarea societăților tradiționale de care aceasta este însoțită

în numeroase regiuni ale Europei, această relativă îndepărtare de religie se explică și prin incapacitatea Bisericilor de a răspunde la problemele puse de lumea modernă și de a se rupe de forțele conservatoare ale ordinii existente. Astfel, de la mijlocul secolului al XIX-lea, aceste Biserici trebuie să facă față atacurilor care vin atât de pe teren intelectual și filosofic, cât și din domeniul politic și social.

Continuînd naționalismul iluminist, care începuse să submineze în rîndurile elitelor conducătoare credințele religioase și autoritatea Bisericilor, filosofia pozitivistă a lui Auguste Comte anunță victoria științei ca religie a viitorului, în timp ce progresele geologiei și ale paleontologiei, teoria transformismului (sau evoluționistă) enunțată de Lamarck și dezvoltată de Darwin (*Despre originea speciilor cu ajutorul selecției naturale*, datată în 1859) și critica istorică aplicată la *Istoria sfîntă* (Renan publică în 1863 *Viața lui Isus*) sfîrșesc prin a repune în discuție interpretarea literală și studierea tradițională a Bibliei.

De la Revoluția franceză, ideile de toleranță și de laicitate s-au răspîndit, opunîndu-se noțiunilor de „religie de stat” și de „Biserică”. Aspirația crescîndă spre democrație din numeroase țări europene se împotrivește principiului de drept divin. Continuînd să predice popoarelor fidelitatea și supunerea față de prinți, în numele unei ordini dorite de Dumnezeu și al unirii tronului cu altarul, Bisericile apar adesea ca fiind cel mai fidel susținător al monarhiilor autoritare, într-o Europă zguduită de revoluțiile industriale și liberale. În sfîrșit, efectele negative ale revoluției industriale și exploatarea proletariatului nu au suscitât la început din partea acestora decît condamnarea doctriinelor socialiste.

Această neadaptare a Bisericilor la transformările din societățile europene are drept efect zdruncinarea unității acestora, în sînul lor începînd să se înfrunte modernistii și tradiționaliștii. Cu excepția Bisericii ortodoxe ruse, foarte strîns legată de stat și care este în Imperiul țarist un dig conservator aproape monolitic, nici o altă confesiune nu scapă acestei confruntări interne. În rîndul protestanților, vii controversate doctri-

nare pun față în față pe apărătorii credinței tradiționale și pe cei care încearcă să adapteze dogma la lumea modernă. Anglicanismul trece astfel printr-o gravă criză provocată de prezența în rândurile sale a unor membri care, în maniera moderniştilor din Biserica catolică, doresc să reconcilieze credința cu știința. Dar tendința conformistă este cu mult mai puternică ca și în vechile țări luterane, unde lumea rămîne tradiționalistă. Mișcarea „Trezirii“ (*le Reveil*), care acordă mai multă importanță credinței decît doctrinei, îi atinge mai ales pe calviniştii francezi și elvețieni, în timp ce în sînul bisericilor reformate se dezvoltă o tendință liberală care vede în Biblie, mai presus de orice, o culegere de precepte morale. În Germania, această tendință se manifestă mai ales în celebrele școli teologice din Tübingen și din Heidelberg, iar în Franța, unde „tradiționaliștii“ sînt mai numeroși decît „moderniştii“, aceștia din urmă sînt totuși victorioși datorită formației lor intelectuale și a influenței pe care o exercită asupra mediilor economice, a înaltei administrații și a universităților. „Ortodoxia“ evreiască este și ea înfrîntă de un reformism antitalmudist care se dezvoltă în mediile înstărite și integrate de multă vreme în țările care s-au stabilit, în timp ce practicile tradiționale și folosirea „idișului“ se păstrează în ghettourile din Europa centrală și orientală, ca și în comunitățile formate de o imigrație recentă.

Mai mult decît toate celelalte confesiuni, datorită puterii și structurilor sale, catolicismul este traversat de curențe diferite: ultramontanismul, care susține supremația papalității asupra particularismului Bisericilor naționale (reprezentat în Franța de galicanism) și care, în 1896, va triumfa prin adoptarea dogmei infailibilității pontificale de către sinodul Vaticanului, catolicismul liberal proslăvit din 1830 de Lammenais, integrismul reprezentat de italianul Taffarelli d'Azeglio, de spaniolul Valgamas și de francezul Louis Veuillot, redactor-șef al ziarului *Universul*. Dintre toate aceste curențe, papalitatea a luat măsuri împotriva tezelor care dau o șansă ideilor promovate de filosofia iluministă și de Revoluție. Condamnat prima oară în 1832 de enciclica *Mirari vos*, care l-a determinat pe Lammenais

să o rupă cu Biserica, catolicismul liberal și-a reluat avântul după 1850 în Belgia, în Germania, în Italia și mai ales în Franța, cu Montalembert și Monseniorul Dupanloup. Astfel, din cauza amenințării pe care regatul liberal instaurat de Risorgimento o exercită asupra puterii sale temporale, Pius al IX-lea obține în 1864 condamnarea tuturor formelor de gândire progresistă, prin două documente conexe: *Syllabus*, care enumeră în 80 de articole „erorile epocii noastre“, printre care raționalismul, liberalismul, laicizarea instituțiilor, libertatea științei și a cultului, socialismul etc., și enciclica *Quanta Cura*, care condamnă în bloc toate aceste rătăcirii ideologice.

Înmulțind condamnările și accentuându-și tendințele centralizatoare și absolutiste, Sfântul Scaun, prin Pius al IX-lea, refuză să ducă tratative cu mișcările progresiste ale timpului. Succesorul său, Leon al XIII-lea (1878-1903), nu este, la drept vorbind, un papă al compromisurilor: el rămîne certat cu monarhia italiană, îl obligă pe Bismarck să fie mai puțin intransigent în relațiile sale cu clerul catolic și amintește cu plăcere că Dumnezeu este „singurul izvôr al puterii“. Dar în același timp el acceptă „o libertate sănătoasă și legitimă“, îi îndeamnă pe catolici să accepte regimurile existente pentru a-și spori influența asupra acestora și le recunoaște (acolo unde Biserica nu este „persecutată“) dreptul de a lua parte la treburile statului.

În Franța, această atitudine deschide calea spre o aderare la republică, a cărei inițiere, aprobată prin enciclica *În mijlocul preocupărilor* din 1892, este datorată cardinalului Lavigerie. Aceasta nu vrea să spună totuși că Biserica s-a convertit la liberalism, și cu atât mai puțin că încurajările venite de la vîrf au convins masa catolicilor să treacă de partea democrației. În ciuda eforturilor făcute de abatele Lemire și de Marc Sangnier, alegerile din 1898 anunță prima încercare de înființare în Franța a unui partid democrat-creștin, în timp ce, odată cu afacerea Dreyfus, se adîncește alianța dintre lumea catolică și conservatorismul cel mai radical.

Interesul manifestat de Biserică pentru „chestiunea socială“ marchează în același timp trezirea conștiinței catolice

în fața problemelor ridicate de exploatarea muncitorilor industriali, evocată în marea enciclică *Rerum novarum* (1891), dar și o respingere confirmată a modernității. În fapt, cercetările întreprise pentru dezvoltarea unui catolicism social (în Germania de Monseniorul Ketteler, în Anglia de cardinalul Manning, în Belgia de „școala din Liège“, în Elveția legate de Uniunea catolică de studii sociale din Fribourg, în Franța de Albert de Mun și René de la Tour du Pin) se bazează pe o viziune paseistă asupra societății, chiar dacă ajung la un rechizitoriu sever împotriva capitalismului liberal. Catolicii sociali provin adesea din rîndurile aristocrației funciare și visează o întoarcere la vechea lume patriarhală bazată pe corporații. Altfel spus, ei caută sprijin în rîndul maselor populare pentru a lupta împotriva ordinii instaurate de burghezia liberală și anticlericală. Aceasta nu înseamnă că simpatia lor pentru cei exploatați și pentru victimele revoluției industriale nu este sinceră, nici că nu sînt animați de o adevărată dorință de reformă. Pur și simplu, această dorință se înscrie într-o perspectivă total diferită de idealurile pe care se sprijină democratizarea societăților europene.

Venirea lui Pius al X-lea în 1903 este urmată de altfel de o repliere a ierarhiei catolice pe terenul adaptării la lumea modernă. Dacă Leon al XIII-lea a lăsat frîu liber partizanilor unei concilieri cu moștenirea iluministă, succesorul său acordă mari avantaje integriștilor din anturajul său, dar curmă hotărît veleitățile de acord cu ideologiile neconforme doctrinei strict creștine: liberalism, pozitivism, democrație, socialism. „Modernismul“, această tentativă făcută de un număr de gînditori catolici europeni (francezii Edouard Le Roy și Loisy, iezuitul englez George Tyrell, italienii Buonaiuti și Fogazzaro) în scopul de a adopta filosofia religioasă, exegeza biblică și istoria dogmei la datele științei moderne și la legile criticii istorice, întreprindere care îi face pe unii să nu mai considere dogmele drept adevăruri absolute și imuabile ci simboluri utile, este condamnată în 1907 prin enciclica *Pascendi. Le Sillon* de Marc Sangnier, care constituie în multe privințe expresia politică a modernis-

mului și care se străduiește să împace creștinismul, democrația și aspirația către dreptate socială, este dezavuat de papă în 1910. Desigur, după această dată nu vor dispărea toate instrumentele folosite pentru recucerirea maselor decreștinate, elaborate în timpul pontificatului lui Leon al XIII-lea. Pius al X-lea admite supraviețuirea unor organisme de cercetare, cum ar fi *les Semaines sociales*, dar mai ales a sindicatelor catolice care, în Germania, cunosc deja un adevărat succes. Dar Biserica, care întreține raporturi tensionate cu anumite state (în Italia din 1870, cu Franța, unde mișcarea anticlericală de la începutul secolului a provocat, după vizita președintelui Loubet la Roma, în 1904, o rupere a relațiilor diplomatice cu Sfântul Scaun, cu Spania de asemenea) și a cărei influență scade brusc după secularizarea bunurilor clericale, laicizarea învățămîntului, reducerea substanțială a membrilor congregațiilor, se vede în ajunul primului conflict mondial într-o situație de marginalizare față de schimbările care s-au produs începînd de la mijlocul secolului al XIX-lea în Europa industrializată.

Repunerea în discuție a modelului pozitivist

De la mijlocul secolului pînă în anii 1885-1890, ideologia dominantă din țările industrializate din Europa de vest este cea care asociază raționalismul, încrederea în atotputernicia științei, ideea de progres nelimitat al societăților umane și dorința de a organiza aceste societăți respectînd „legile naturale”, care sînt în primul rînd cele biologice. Doar sistemul filosofic elaborat de Auguste Comte între 1830 și 1857 merită pe drept cuvînt denumirea de doctrină „pozitivistă”, dar, dincolo de această accepție îngustă, termenul desemnează un număr de tendințe filosofice și epistemologice care sînt aplicate în diferite domenii ale științei și care au în comun respingerea metafizicii și dorința de a limita cîmpul studiilor și analizei la observarea fenomene-

lor și la determinarea legilor care le guvernează. În Franța, această filosofie prolixă, care se trage din enciclopediști, și căreia Condorcet i-a dat o definiție mai elaborată în *Schiță a unui tablou al progreselor gândirii umane* (1794), va deveni în timpul celei de-a III-a Republici, filosofia oficială a regimului. După Auguste Comte, mort în 1857, Renan, al cărui *Viitor al științei*, scris cu 40 de ani în urmă, apare în 1890, și Taine, în concepția căruia nu se poate acorda credit decât „observației, experimentului și demonstrației“, devin marii preoți ai unei religii „scientiste și pozitivistă“ care, la sfârșitul secolului, influențează întreaga cultură a republicii victorioase, îi inspiră proiectul educativ și hrănește gândirea marilor profesori universitari: Lavissee în istorie, Vidal de La Blanche în geografie, Ribot, tatăl psihologiei experimentale, dar mai ales Durkheim în sociologie, adevărat fondator al unei „științe a moravurilor“, eliberată de imperativele categorice, care îmbină obligațiile morale cu „actele sociale“ percepute ca existând în afara conștiinței individuale.

În celelalte țări, în care, odată cu revoluția industrială, se dezvoltă și păturile burgheze care o iau pe același drum ca și omologii lor francezi și britanici (rolul lui Darwin și cel al lui Spencer contribuie în fapt la dezvoltarea scientismului), încrederea în atotputernicia științei, cea care poate da libertate omului și progresului, se impune și în rîndurile unei părți a elitelor. Acest lucru se întâmplă într-un moment în care se asistă, într-un context de rapide mutații economice și sociale, la o contestare a raționalismului, la început limitată, apoi din ce în ce mai răspîndită.

Pînă în 1890, edificiul determinist pe care se bazau toate cunoștințele științifice rămîne aproape intact. Dar, în următorii cincisprezece ani, acesta este supus unor atacuri care îi zdruncină serios temeliile. Lucrările de vîrf ale unor fizicieni ca Max Planck, Einstein, de Broglie, Lorentz, Mack, Kirchhoff etc., tulbură concepțiile tradiționale despre spațiu, timp și materie, iar teoriile pe care aceștia le elaborează, negînd absolutul, stabi-

litatea, continuitatea lucrurilor, dau o lovitură puternică încrederii în infailibilitatea științei.

„Obiectivitatea totală a științei nu este decît o himeră“, va afirma matematicianul Emile Picard, în timp ce colegul său, Henri Poincaré, admite că aceasta „va fi mereu imperfectă“ și nu este în realitate decît „o clasificare, un mod de a stabili o legătură între fenomene pe care aparențele le separă“. Aceasta nu înseamnă că savanții înșiși ajung să proclame falimentul științei. Pur și simplu, sînt tot mai numeroși cei care consideră că nu trebuie să se caute cu ajutorul ei adevăruri absolute, ci să fie folosită ca un instrument de progres, punîndu-se accent, așa cum fac pragmaticii (A. Rey, E. Le Roy, L. Laberthonière în Franța, Schiller în Anglia, Gonseth în Elveția, Papini în Italia) pe utilitatea concretă a cunoașterii.

Loviturile cele mai puternice date raționalismului și intelectualismului vin din partea lui Bergson și a lui Nietzsche. Primul revenind asupra condamnării metafizicii elaborate de Kant și de Auguste Comte, se străduiește să depășească atît empirismul cît și raționalismul, și face o critică severă a inteligenței care pretinde că este capabilă să cuprindă ansamblul cunoștințelor și existența în totalitatea sa. Îmbinînd teoria cunoașterii cu cea a existenței, el opune concepțiilor mecaniciste și pozitivistice, ideea că evoluția speciilor scoate în evidență existența unui „clan vital“ ieșit din conștiință, care face eforturi să înfrîngă rezistența materiei pentru a o transforma într-un instrument al libertății (*Evoluția creatoare*, 1907). Altfel spus, în timp ce admite existența unei forțe creatoare mai presus de om, el recunoaște speciei umane și indivizilor care o compun posibilitatea liberului arbitru, care le-ar permite să se sustragă legilor imperioase ale determinismului.

Al doilea își fundamentează filosofia pe o negare originală: aceea a pesimismului schopenhauerian, ale cărui premise le acceptă dar căruia îi respinge concluzia ce constă în negarea „voinței de a exista“. Nietzsche plasează în centrul concepției sale filosofice „energia vitală“ Viața fiind o „eternă revenire“, omul nu poate decît să accepte să o re trăiască mereu din plin,

făcînd un efort eroic de a ieși din el însuși și de a se transforma într-o ființă superioară, un „supraom“, nu într-un sclav resemnat, ci un creator capabil să-și transforme existența în „destin“. De aici critica cunoașterii raționale care, după părerea lui, nu-i poate furniza nici o regulă de viață, și morala sa bazată pe „o voință de putere“ și pe respingerea a ceea ce el numește „fari-seismul“, false valori inspirate de creștinism și de preceptele liniștitoare ale erei pozitivistice: milă, caritate, resemnare, dreptate, drept, democrație etc.

Influența acestor doi filosofi asupra unei părți importante a intelectualității europene de la începutul secolului al XX-lea este considerabilă dar, în același timp, ambivalentă. Aceea a lui Bergson se manifestă atît asupra pragmaticilor și a numeroși artizani ai reînnoirii spirituale, cît și asupra lui George Sorel, teoretician al sindicalismului revoluționar și a discipolilor săi care, realizînd o revizuire radicală a marxismului, dezvoltă o concepție ce, în multe privințe, este deja cea a fascismului. Influența lui Nietzsche hrănește în același timp contemplația estetică și egocentrică a unor scriitori ca Gide și Gabriele d'Annunzio, anarhismul individualist care își trage din nietzscheism o parte din rădăcinile sale spirituale, ca și ideologiile violenței care se dezvoltă în diferite țări europene, sub eticheta socialismului naționalist, a futurismului sau a vorticismului englez.

Reabilitarea iraționalului și a instinctului, care decurge din aceste ideologii vitaliste, își găsește aplicarea în lucrările anumitor psihanaliști: mai puțin în cele ale lui Freud, al căror itinerar intelectual sfîrșește într-un umanism despuiat de ipocrizie, și mai mult în operele unui alt psihanalist vienez, Alfred Adler. Pentru acest discipol al lui Nietzsche, atracțiile și impulsurile sînt manifestări ale unei porniri vitale care permite omului să înfrîngă obstacolele ridicate de natură și de concurența altor specii. Potrivit concepției acestui elev și coleg al lui Freud, existența este o mișcare care tinde către autoconservarea unui individ sau a unui grup și care implică o luptă permanentă pentru adaptare la mediul înconjurător. Gîndirea adleriană se bazea-

ză deci pe noțiunea de voință de putere, atât de dragă lui Nietzsche, dar în același timp atinge și ideile darwiniste de selecția naturală și de luptă pentru existență, a căror influență este foarte mare asupra ideologiilor naționaliste și imperialiste. Deviate de la scopurile inițiale ale autorilor lor, acestea formează substratul pe care, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea și pînă la război, se dezvoltă tezele rasiste și antisemite de șoc, ai căror principali autori și propagatori sînt francezii Gustave Lebon, Gobineau, Vacher de Lapouge, Jules Soury, Edouard Drumont și Jules Guérin, britanicul Houston Stewart Chamberlain, germanii Wilhelm Marr, Friederich Naumann și Stöcker, austriecii Karl Lueger și Walter Riehl, italianul Giovanni Preziosi etc. Un rasism și un antisemitism care, exact ca și simpla xenofobie, nu se limitează la cercul restrîns al intelectualilor naționaliști, ci pătrunde în zone largi ale opiniei publice, sfîrșind cînd în veritabile războaie verbale, ca cel care în Franța pune față în față pe *dreyfusarzi* și *antidreyfusarzi*, cînd în adevărate pogromuri îndreptate împotriva comunităților evreiești, ca în Rusia și România⁹.

Reacția antiromantică

În ciuda autorității sale, mișcarea romantică nu s-a impus peste tot. Burghezii din secolul al XIX-lea au disprețuit mult timp exagerările sale și s-au neliniștit din cauza pasiunii sale pentru libertate. După 1848, sub efectul modei și al noii generații, sentimentul de revoltă care îi animă pe tinerii artiști și publicul acestora își alege drept țintă curentul predominant în ceea ce are repetitiv și fără salvare.

Schimbarea se produce într-un context care se leagă de venirea la putere a burgheziei și de importante schimbări în producerea și „consumul” operelor de artă. Mai întîi, odată cu declinul aristocrației tradiționale și cu estomparea sau dispariția curților princiare (regatul Neapolelui, ducatele din Italia centrală,

principatele germane) se constată un regres al marelui mecenat. Desigur, mișcarea este mai puțin accentuată în celelalte state europene decît în Franța unde, influența exercitată asupra literelor și artelor de fosta clasă conducătoare nu supraviețuiește descompunerii sale și pierderii influenței sale politice. Prea absorbită de imensul efort necesar dezvoltării forțelor de producție care însoțește revoluția industrială și prea preocupată de eficacitate și rentabilitate pentru a considera arta un lucru necesar iar artistul un personaj serios, burghezia, în marea ei majoritate, nu va ști să preia ștafeta sau nu o va face decît mai târziu, lăsînd în seama guvernării și a instituțiilor publice grija de a finanța o mare parte a producției artistice, prin comenzile statului și prin premiile decernate de academii.

În timp ce apare tendința unor producții industriale a obiectelor de artă, și aceasta se întîmplă în toate țările europene, acestea devin o marfă ca oricare alta, supusă legilor pieței și riscurilor speculațiilor financiare. La sfîrșitul secolului, colecționarii și „curioșii“, împinși de dragostea pentru artă dar și de grija de a face investiții avantajoase, cumpără tot mai mult prin intermediul oamenilor de afaceri specializați în acest domeniu. La Paris, negustorul de tablouri (un Ambroise Vollard sau un Paul Durand-Ruel) devine astfel un personaj extrem de cunoscut. Mare cunoscător al vieții artistice, dar și financiar priceput, el obține monopolul asupra producției unui pictor, fie cumpărîndu-i masiv operele, fie încheind cu acesta un contract și plătindu-i în avans creațiile, sub forma unei sume lunare. Pentru aceasta, apelează la capitaluri externe, foarte des împrumutate de bănci. De exemplu, directorul Uniunii generale furnizează fonduri galeriei Durand-Ruel, care își asigurase monopolul pînzelor impresioniste, cumpărate la prețuri derizorii și revîndute apoi cu beneficii importante.

Adevărată capitală a artei europene alături de Viena, Parisul atrage la sfîrșitul secolului al XIX-lea creatori veniți din toate colțurile vechiului continent. Viața acestora este adesea dificilă, mai ales a celor care refuză ocaziile oferite de cursul artei oficiale, care, oricum, este rezervată în primul rînd fran-

cezilor. Comenzile de stat, fiind în general la „prețurile Romei“, făcute de Institut și urmate de o lungă ședere în Italia pe cheltuiala administrației, îi determină pe mulți artiști de talent să se angajeze pe acest drum. Dar pentru a reuși, ei trebuie să se supună tendințelor dominante reprezentate de Academie, adică să reproducă un model „clasic“ și să-și refuze orice inovație care ar putea șoca. Astfel, operele realizate ca urmare a cererii instituțiilor publice vor purta amprenta acestui „academism“, așa cum sînt monumentele ridicate în timpul celei de-a III-a Republici, sau decorația Sorbonei. Celelalte state europene nu rămîn mai prejos, așa cum o dovedește stilul fără strălucire al monumentelor publice cu care, la răscrucea dintre secolele al XIX-lea și al XX-lea, se mîndresc Berlinul, Viena și Roma.

În aceste condiții, artiștii care refuză să-și supună inspirația regulilor gustului oficial și se angajează pe căi novatoare sînt condamnați pentru cea mai mare parte a vieții să rămînă necunoscuți și săraci. Olandezul Van Gogh, care nu a putut supraviețui în Franța decît cu ajutorul permanent al fratelui său, nu a vîndut decît o singură pînză și nu a obținut decît un singur articol favorabil, la 36 de ani, iar majoritatea impresioniștilor nu vor cunoaște gloria decît după moarte. Astfel, artiștii „blestemați“, pictori și sculptori, muzicieni și poeți, vor trăi la marginea unei societăți care le contestă talentul, pe care ei însă o disprețuiesc și le place să o șocheze cu nonconformismul lor. Viața „boemă“ (temă romanească adusă pe scenă de Henri Murger apoi transformată în creații lirice de italienii Puccini și Leoncavallo) pe care o duc mulți dintre ei în cartierele populare ale Vienei, în Montmartre sau Montparnasse, este un mod de a afirma negarea valorilor „burgheze“

Romantismul aruncă deci ultimele sale licăriri. În pictură, dispariția lui Delacroix marchează pentru școala franceză sfîrșitul unei epoci care se prelungește în Anglia cu reacția antiacademică, dar puternic intelectualizată a prerafaeliților (Rossetti, Burne-Jones, Hunt, Millet) care îl ridică în slăvi pe marele critic Ruskin. Literatura are aceeași soartă, exceptînd țările în care se hrănește din febra patriotică care s-a răspîndit odată cu

mișcările naționaliste și în care se inspiră dintr-o istorie legendară și profund mistificată (Scandinavia, țările slave, România). Muzica este singurul domeniu artistic în care nu se poate vorbi despre un declin al inspirației romantice. Mai întâi, deoarece compozitorii manifestă în creațiile lor, chiar atunci când acestea rămân clasice, o mai mare libertate în abordarea formelor (odată cu dezvoltarea poemului simfonic, a rapsodiei etc.). Apoi, pentru că dau adesea întâietate efectelor dramatice: moda solistului este înlocuită cu o admirație exagerată pentru sonoritatea puternică și pentru lirismul orchestral. Împărțindu-și timpul între meditația într-o mănăstire romană, curtea de la Weimar, al cărei șef de orchestră este, și Budapesta, de unde se inspiră, Liszt își continuă opera de compozitor vizionar pînă la moartea sa, în 1886. Verdi compune după 1850 cele mai bune opere ale sale, îmbinînd fresca istorică cu evocarea unor destine ieșite din comun, epicul și liricul, drama și farsa. Germanul Brahms, norvegianul Grieg, austriecii Hugo Wolf, Anton Bruckner și Gustav Mahler, în sfîrșit rusul Ceaikovski, ridică arta orchestrală pe înalte culmi de emoție și construcție arhitecturală.

Reacția antiromantică se exprimă mai întâi de toate prin realism. Acesta își face apariția după 1850 în țări în care revoluția industrială s-a desăvîrșit de timpuriu și în care acționează influența pozitivismului și scientismului. Pregătit de Mérimée, Stendhal și mai ales de Balzac, apărînd ca o reacție împotriva liricului, romanescului și exceselor imaginației romantice, realismul se vrea a fi reproducerea integrală și obiectivă a realității celei mai banale, folosind cercetarea documentului uman și social. Este un „dagherotip literar“, ilustrat de scriitori de mîna a doua, ca Henri Murger, Champfleury, care îi sistematizează regulile, ca Duranty, care îi ia apărarea în ziarul său, *Realismul*, și asta înainte ca Flaubert să se impună cu sila ca șef al curentului, publicînd în 1857 *Doamna Bovary*. În Franța li se mai alătură Zola, în prima sa etapă (*Thérèse Raquin*, 1867) și frații Goncourt, ca și alți autori dramatici, cum ar fi Emile Augier și Alexandre Dumas-fiul, în Germania dramaturgul Friedrich

Hebbel, în Norvegia Henrik Ibsen, în Suedia August Strindberg, în Rusia Turgheniev, Dostoievski și Tolstoi, în sfârșit, în Marea Britanie, romancierii epocii victoriene, cum sînt Thackeray, George Eliot și bineînțeleles Dickens, care pune în gura unuia dintre personajele sale: „Ceea ce vreau eu, sînt fapte (...). Faptele sînt singurele lucruri de care avem nevoie în viața aceasta (...). Trebuie să alungăm pentru totdeauna cuvîntul imaginație“.

Imediat după evenimentele din 1848, în mai multe țări europene se dezvoltă și un realism pictural, ai cărui primi și cei mai importanți reprezentanți sînt francezii Gustave Courbet și Edouard Manet. Realismul social al lui Courbet reprezintă poporul, mai ales pe cel de la sate, pe care Milet îl introdusese deja în pictură în cursul deceniului 1840, dar autorul *Spărgătorului de piatră* și al *Înmormîntării la Ornans* îi dă o cu totul altă dimensiune, tratînd personajele individual și renunțînd la tipizarea lor. Practicînd un realism mai puțin legat de denunțarea nedreptăților timpului și mai puțin „revoluționar“ prin subiectele tratate și prin tehnicile utilizate, Manet se străduiește, atît în portretele sale cît și în scenele de gen, să readucă în actualitate pictura venețiană și spaniolă. Mult timp criticați în propria lor țară – la Expoziția universală din 1867 ei nu sînt primiți în sălile oficiale și trebuie să-și prezinte operele în standurile particulare – Courbet și Manet vor avea în schimb o mare influență în străinătate, în special în țările germanice, unde, în anii 1860, se afirmă artiști ca Ferdinand Waldmüller la Viena, Friedrich Wassmann în Tyrol, Wilhelm Leibl la München etc.

Vastă mișcare de reacție împotriva exceselor și a „platitudinilor“ romantice, realismul nu poate fi, totuși, redus la o unică sursă. În Franța, odată cu Jean Léon Gérôme, Henri Gervex și belgianul Alfred Stevens, în Anglia cu William Frith și Samuel Fildes, în Spania cu Marti Alsina, în Italia cu Giacomo Favoretto, în Germania cu Friedrich von Menzel, acesta se transformă în academism, precizia trăsăturilor, exactitatea în alegerea detaliilor și a fondului, accentul pus pe îndemînarea

tehnică și pe precizia stilului trecînd înaintea oricărei alte considerații. Dimpotrivă, la „Macchiaioli“ florentini sau la pictorii din Școala de la Barbizon (Théodore Rousseau, Corot, Decamps, Diaz, Paul Huet etc.), maniera academistă este înlăturată în favoarea unei transpuneri directe, libere, a ființelor și lucrurilor. Mai tîrziu, în anii 1880 și 1890, se schițează o apropiere între cele două școli prin operele italienilor Baldini și Signorini, a francezilor Jean Béraud și Degas, a spaniolilor Fortuny și Sorolla, în timp ce în Anglia, pictori ca Arthur Hughes, Robert Martineau și Augustus Leopold Egg angajează realismul insular pe o cale care, dînd înțietate temelor și efectelor dramatice, prefigurează programul literar al lui Zola.

Cu autorul seriei *Rougon-Macquart*, realismul romanesc aduce la paroxism ideile lui Comte și ale lui Taine și își alege drept obiectiv aplicarea la arta literară a metodelor și preceptelor științei pozitive. Inspirîndu-se din *Introducerea în studiul medicinei experimentale* a lui Claude Bernard, Zola publică în 1880 *Romanul experimental*, în care își exprimă ideile despre ceea ce va deveni romanul naturalist și care, cel puțin la început, va servi drept platformă teoretică scriitorilor din „grupul de la Médan“ din care fac parte, în afara autorului *Germinalului*, Maupassant, Léon Hennique, Henri Céard, Paul Alexis și Huysmans. Ca și știința, ale cărei metode se consideră că le aplică, romanul trebuie să participe la căutarea adevărului, să reproducă deci realitatea cu o obiectivitate scrupuloasă în toate aspectele sale, începînd cu cele triviale. Fie că au încredere, ca Zola, în posibilitatea de a schimba lumea și de a promova progresul, fie că se prăbușesc în pesimism și nihilism ca Maupassant, naturaliștii își aleg drept scop să denunțe răul omniprezent, fie că este vorba de blestemul instinctului și al eredității, de exploatare și de tarele inerente ale societății burgheze (alcoolism, prostituție, speculă, corupție), de efectele negative ale rigidității morale și ale religiei sau, mai mult, de acest flagel al umanității, care este războiul.

Apărut în Franța, patria pozitivismului și scientismului, naturalismul își găsește încă de la sfârșitul secolului, adepți zeloși, cum sînt scriitorii A. Daudet, Octave Mirbeau, Jules Vallès, Descaves, Rosny Aîné, Paul Margueritte, Guiches etc., rupti de rigiditatea doctrinală a maestrului, a cărui „ignorantă științifică“ și atracție pentru „gunoaie“ le denunță în manifestul publicat în 1887, după apariția romanului *Pămîntul*. După care, curentul se stinge. Începînd din anii 1880, el cunoaște un imens succes în afara hexagonului, succes hrănit de surse de inspirație străine care, cu excepția „verismului“ italian, ilustrat de Verga, De Roberto, Matilde Serao, G. Deledda, De Marchi etc., și care produce opere originale, marcate de contextul regional, se află sub influența puternică a lui Zola. Camille Lemonnier și Georges Eeckhoud în Belgia, Bolsche și dramaturgul Hauptmann în Germania, Hamsun în Norvegia, Emilia Pardo Bazan în Spania, ilustrează mai mult sau mai puțin direct această filiație, în timp ce nume mari ale literaturii europene, de la Blasco Ibañez la Thomas Mann, de la Thomas Hardy la Maxim Gorki rămîn în afară și se mulțumesc să îmbine în operele lor inspirația realistă și preocupările sociale.

Reacția antiromantică este însoțită și de o întoarcere la clasicism și la grija pentru perfecțiunea femeii, care va pătrunde curînd în toate domeniile artei. Poezia „parnasiană“, reprezentată de Theophile Gautier, Leconte de Lisle, J. M. de Heredia, Sully Prudhomme, se dovedește savantă și impersonală, dușmană a lirismului și a efuziunilor intime, caracterizată printr-o precizie extremă și o armonie fără fisură. Numeroși muzicieni europeni, de la Mendelssohn la Brahms și de la Fauré la Saint-Saëns se consacră păstrării sau reînvierii regulilor stricte ale compoziției muzicale, așa cum fuseseră fixate în timpul lui Haydn și a lui Mozart. În pictură, Puvis de Chavannes se întoarce la tradiția apărută de Ingres, care subordonează culoarea și mișcarea armoniei formelor și desenului arhitectural.

Revoluția culturală de la sfîrșitul secolului

Odată cu Baudelaire din *Florile răului* (1857), cu Verlaine din *Poemele saturniene* (1861), cu proza colorată a fraților Goncourt și cu *Tristan și Isolda* a lui Wagner (1859), o poezie a impresiei și a simbolurilor este introdusă în doze mici în cultura secolului al XIX-lea. Începînd de la mijlocul deceniului 1870, aceasta cunoaște o dezvoltare tot mai mare și se extinde curînd în toate domeniile artei, unde, fără să ocupe o poziție dominantă, nu este însă nici supusă marginalizării.

În această revoluție culturală, din care se vor hrăni, una după alta, „avangardele“ literare și artistice, pictura a jucat, se pare, un rol de stimulator, trecerea la arta „modernă“ operîndu-se în acest domeniu prin intermediul lui Manet și al impresionistilor. Reacționînd de la bun început împotriva a tot ce putea fi convențional și închistat în reprezentarea lumii realizată de pictorii „realiști“, care transpuneau pe pînză mai mult ce „știau“ decît ce „vedeau“, autorul *Balconului* și al *Dejunului pe iarbă* a fost primul care a emis ideea potrivit căreia ceea ce era mai important într-un tablou era reprezentarea impresiei trăite decît realitatea „obiectivă“, cu condiția ca aceasta să existe. Nu un peisaj în sine, ci un anume peisaj, la o anumită oră din zi, cu o anumită luminozitate deosebită, toate acestea fiind valabile atît pentru un portret cît și pentru un oricare alt subiect.

Preferînd să picteze efemerul și să redea mai degrabă impresia decît ideea pe care și-o face despre natura lucrurilor, Manet pune bazele impresionismului, fără însă să-și modeleze tehnica după cea pe care impresionistii vor încerca să o impună în ultimele decenii ale secolului, în primul rînd în Franța, dar și în alte țări europene. La originea impresionismului se află într-adevăr un grup de pictori parizieni, printre care numără Auguste Renoir, Claude Monet, Edgar Degas, Camille Pissaro, Berthe Morisot, Paul Cézanne și alți cîțiva, care se constituie la sfîrșitul celui de-al II-lea Imperiu, și în 1874 începe să expună în galeria fotografului Nadar pînzele respinse de Salonul oficial.

Maniera lor de a picta declanșează un adevărat scandal și, referindu-se la tabloul lui Monet, *Impresie, răsărit de soare*, expus în 1874, un ziarist de la *Charivari* dă grupului, în bătaie de joc, denumirea de „impresioniști“, care va rămîne definitivă. Susținuți de negustorul de tablouri Durand-Ruel, impresioniștii vor picta timp de douăzeci de ani (cam între 1870 și 1890) sute de pînze printre care se numără capodopere ale artei europene, dar a căror valoare nu va fi recunoscută decît mai tîrziu. La sfîrșitul anilor 1870, acestea sînt vîndute la prețuri derizorii (7 franci pentru un Pissaro!). Abia după moartea lui Sisley, în 1887, prețul pînzelor impresioniste începe să cunoască o creștere constantă.

Să respingă, așa cum a făcut Manet pe care îl admiră, convenționalismul artei oficiale și „realismul“ academist, să redea profunzimea expresiei iar pentru aceasta să restituie luminii adevărata sa dimensiune, iată care sînt principalele obiective ale impresionistilor. De aceea, căutîndu-și subiectele în natură (au o predilecție pentru cerurile decolorate de ploaie, pentru ceață, pentru răsăriturile sau apusurile de soare) și influențați de arta stampelor japoneze și de lucrările fizicienilor care arată că lumina este descompusă de prismă, ei folosesc adesea tușele mici și juxtapun culorile complementare, înlocuind negrul cu umbrele colorate.

Influența impresionistilor francezi asupra artei picturale europene și americane este în același timp imensă, dar și extrem de delimitată. În afara hexagonului nu a existat într-adevăr o veritabilă școală „impresionistă“ decît în Germania și de mici proporții, cu Liebermann și Școala Secesiunii¹⁰. Au existat desigur „tovarăși de drum“ ai impresionismului, cum a fost americanul Whistler și discipoli străini ai lui Monet și ai lui Sisley (acesta din urmă este el însuși de origine și de „temperament“ britanic), dar aceștia sînt în majoritate artiști care trăiesc la Paris și care pictează în mediul preferat al impresionismului, situat între valea Senei și coastele Mării Mîneicii. În schimb, mișcarea impresionistă a inaugurat o adevărată revoluție picturală, care, pe de o parte a determinat artiștii europeni și extraeu-

ropeni să-și dea seama de imensele posibilități de reînnoire a artei lor, iar pe de altă parte i-a ajutat să o rupă cu concepția tradițională despre pictură ca modalitate de reprezentare a lumii exterioare. Prin această breșă deschisă de impresionism aveau să pătrundă, începând cu ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, noi mișcări contestatare ale principiilor artistice existente, aflate în contact direct cu marele amalgam intelectual ce caracterizează epoca celei de-a doua revoluții.

Cu toate acestea, începând din 1890, evoluția artei picturale se manifestă în multe privințe împotriva mișcării impresioniste și „neoimpresioniste“ (Paul Signac, George Seurat, care descompun lumina într-o multitudine de pete minuscule), acuzate că sacrifică totul în favoarea culorii și a reflexelor luminii. Paul Cézanne, care a practicat el însuși tehnicile impresioniste și acordă o mare importanță luminii, se străduiește în același timp să reprezinte volumele și planurile și chiar uneori să-și reconstruiască geometric imaginea (și în acest sens el inaugurează cu adevărat pictura modernă), în așa fel încât să redea armonia naturii, ceea ce anunță în mod indiscutabil apariția cubismului.

De acum înainte nu mai este vorba, potrivit lui Paul Klee, „de o reproducere a ceea ce este vizibil, ci de o redare a vizibilului“, adică să se exprime esența interioară a obiectelor așa cum psihanalistul caută să scoată la lumină adevărul interior al indivizilor. Cincisprezece ani după grupul „nabi“ (Gauguin, Vuillard, Bonnard, Maurice Denis, Paul Sérusier etc.), „foviștii“ (Matisse, Vlaminck, Derain, Dufy, Van Dongen) folosesc culoarea nu pentru a reda impresia vizuală, ci pentru a ilustra o stare de spirit și pentru a crea un șoc emoțional, dar mai ales ei sînt primii după Cézanne care văd lumea în mod obiectiv, sau mai degrabă pun „adevărul înaintea exactității“ (Matisse).

Și în muzică se produce o ruptură identică cu concepțiile și armoniile tradiționale și dacă pictura este dominată de școala franceză, este incontestabil faptul că Germania este spațiul unde se dezvoltă noua artă muzicală. Cu Richard Wagner, care moare în 1883, dar a cărui influență nu încetează să crească pînă în

primii ani ai secolului al XX-lea , aceasta dorește să devină în același timp o artă totală, îmbinând poezia cu muzica și arta regiei cu cea a decorului, dar și un răspuns la dezamăgirile omului european și la viziunea pesimistă asupra lumii pe care autorul *Tetralogiei* a moștenit-o de la Schopenhauer. Acest răspuns Wagner îl caută, ca și Nietzsche, care a fost un timp discipolul și prietenul său, în cîntul obscur al instinctului și al pasiunii, în gustul violent al durerii, al sîngelui și morții, în întoarcerea de bună voie la neant. Îmbinînd în felul acesta forțele instinctului și trecutul istoric al Germaniei (legende germanice și viziunea idealizată a evului mediu german), maestrul din Bayreuth traduce în limbaj muzical aspirațiile unei generații care caută în același timp să-și justifice ambițiile și să se autodepășească, utilizînd mitul grandios al Națiunii și al Rasei. Astfel, nu este de mirare că a exercitat o puternică influență asupra pangermaniștilor. Totuși, dincolo de această posteritate filosofico-politică, el a revoluționat în întregime drama lirică, făcînd să dispară ariile, introducînd recitativele într-un ansamblu omogen, folosind „laitmotivul“, și în același timp a marcat în mod profund cel puțin două generații de compozitori europeni, germani ca Richard Strauss, dar și austrieci, ca Mahler, Bruckner, sau francezi, ca César Franck, Henri Duparc și Vincent d'Indy.

Contemporană cu neoimpresionismul, cu grupul „nabi“ al Școlii de la Pont-Aven, cu admirația universală pentru Wagner, pe care Baudelaire a susținut-o printre primii în Franța, mișcarea simbolistă se dezvoltă în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, într-o bună parte a Europei. Mai întîi în Franța unde, ca o reacție împotriva „Parnasului“, poezia se eliberează de prozodia clasică, adoptă versul liber și încearcă mai mult să sugereze decît să descrie, asociînd, ca Verlaine și Rimbaud, noțiunile abstracte și reprezentările sensibilității sau închizîndu-se, ca Mallarmé, într-un ermetism al „gîndirii pure“, accesibil doar unei minorități de inițiați. Muzica și poezia sînt astfel strîns îmbinate, așa cum propusese Wagner și cum a dorit la rîndul său Debussy, a cărei operă (*Pelléas și Melisanda*, 1902, *Preludiu la după-amiaza unui faun*, după un poem de Mallarmé

etc.) se inspiră în același timp din pictura impresionistă și din poezii simbolști (ca și aceștia, Debussy detestă elocința și preferă incertitudinea propice visării). De altfel, pictura nu rămîne străină de această mișcare, estetica simbolistă exprimîndu-se în gravitatea ușor ingenuă a alegoriilor lui Puvis de Chavannes, în senzualitatea lui Albert Besnard, în clar-obscurul lui Eugène Carrière sau în viziunile misterioase și halucinante ale lui Gustave Moreau.

În restul Europei, simbolismul va cunoaște la sfîrșitul secolului o puternică dezvoltare, în Belgia cu poezia lui Verhaeren și dramele lui Maeterlinck, în Germania cu Stefan George, care a frecventat la Paris pe simbolistii francezi, mai ales pe Moréas, devenit purtătorul de cuvînt al mișcării, în Austria cu Rainer Maria Rilke, în Anglia cu Swinburne și Bridges, în Italia cu D'Annunzio în prima manieră, chiar în țările scandinave și pînă în îndepărtata Rusie.

Culturile europene între naționalism și cosmopolitism

Literatura de „sfîrșit de secol“ și cea a deceniului care precede războiul reprezintă dovada frămîntării spirituale și a dorinței de înnoire care însoțesc marile mutații ale epocii „imperialiste“. În marile țări industrializate, care se înfruntă pe plan internațional, mai ales în Franța, în Germania, în Anglia, în Italia, majoritatea genurilor literare (roman, teatru, poezie etc.) sînt supuse din plin influenței valului naționalist. Scriitori care pînă atunci se considerau mai degrabă dependenți de arta pentru artă și de curentul „decadent“ rafinat sau de cel al umanismului pacifist și socialist (în maniera lui Péguy) trec cu arme și bagaje în tabăra adoratorilor Națiunii. Ca și Maurice Barrès, care a trecut destul de repede de la *Cultul eului* (trilogie publicată între 1888 și 1891) la *Romanul energiei naționale* și la *Bastioanele din est*, Gabriele D'Annunzio reprezintă întreaga

evoluție a unei generații care, în mai puțin de cincisprezece ani, și-a schimbat estetismul decadent cu forme de exaltare a eului mai virile și mai puțin contemplative. Spre deosebire de alți intelectuali italieni, cei ca Oriani, Corradini, Prezzolini sau Papini, pentru care adeziunea la principiile naționaliste este rodul unei convertiri ideologice, cea a autorului *Elegiilor romane* exprimă în esență o alegere voluntaristă, destinată să afirme o personalitate care se dorește unică. Mare admirator al lui Nietzsche, al cărui mesaj îl modifică într-o oarecare măsură, erou monden avînd o bună doză de exhibiționism, D'Annunzio vede înainte de toate în aventura naționalistă, ca și mai târziu în război și în acțiunea lui la Fiume¹¹, posibilitatea de a trăi un destin mareț. În el, ca și în alți mulți intelectuali ai generației sale (s-a născut în 1863) și ai generației următoare, înflorește un romantism aristocratic care amintește de cel din deceniul 1820-1830.

Mai există, pe de altă parte, alături de literatura cu conținut explicit politic, o întreagă abundență de opere care, respingînd valorile societății existente, încearcă să răspundă la problemele neliniștitoare pe care i le ridică omului european accelerația ritmului de viață și repunerea în discuție a convingerilor sale cele mai solide. La unii este vorba de o reacție individualistă, ca la Gide în *Fructele pămîntului* sau în *Pivnițele Vaticanului*, la care respingerea lumii burgheze este însoțită de o pasiune nietzscheană pentru viața instinctuală și de un cult al libertății care merge pînă la glorificarea actului gratuit. Și toate acestea îmbinîndu-se deja la limită, cu o dorință de izolare în irațional, în absurd, în grotesc, pe care *Père Ubu* al lui Jarry o exprimă încă din 1896 și care anunță delirul „Dada“. Dar la mulți alții se constată dorința de a căuta un refugiu fie în valorile tradiționale și în vechile comunități („pămîntul și morții“ la Barrès, armata la Ernest Psichari, nepotul lui Renan, elita și rasa la Stefan George), fie într-o religiozitate artistică (Péguy, Claudel, Foggazaro), sau într-o poezie care ridică în slăvi aspirația colectivității, mișcarea mulțimilor, uitarea de sine și solidaritatea sufletească, cu reflecții foarte diferite în spiritul

lor, dar avînd totuși un fond comun luat din expresionismul german și din „unanimismul“ francez, care constituie grupul de la abația din Créteil.

Astfel, începutul secolului este marcat de o abundență de școli și de o extremă diversitate de expresie. Pe de o parte se observă dezvoltarea școlilor esențial naționale. Expresionismul este la această dată aproape în exclusivitate german, așa cum impresionismul a fost specific francez. Muzica rusească se încheagă în jurul „grupului celor cinci“ (Balakirev, Cezar Cui, Musorgski, Rimski-Korsakov, Borodin) și se caracterizează prin reacția împotriva modelelor occidentale, în timp ce apar o școală muzicală maghiară, cu Bela Bartok, cehă, cu Smetana și Dvorak, spaniolă, cu Manuel de Falla, sau chiar una tipic franceză, cu Edouard Lalo, Saint-Saëns și Fauré. Apărută în urma șocului provocat de înfrîngerea în fața Statelor Unite, „mișcarea din 98“ este numai realizarea intelectualilor spanioli, în timp ce futurismul este în primul rînd italian și rusesc. Și exemplele ar putea să fie mult mai numeroase. Toate acestea nu împiedică, dimpotrivă, ca majoritatea mișcărilor de avangardă care se dezvoltă la începutul secolului, în special cele două vetre de cultură cosmopolită – Paris și Viena –, să încline spre transnaționalism.

Așa se întîmplă cu cubismul, al cărui manifest cultural este într-o oarecare măsură *Domnișoarele din Avignon*, pînă pictată de Picasso între 1906 și 1907. Așa cum am văzut, Cézanne a deschis calea, dar marea școală merge mai departe. În momentul în care fizica demonstrează că materia, spațiul și timpul sînt discontinue, aceasta are drept scop decuparea realității în elemente simple, descompunerea obiectului pictat în volume și planuri, în sfere, cilindre, cuburi etc., în așa fel încît spectatorul să-l poată reconstitui mental după propria lui viziune interioară. Parizian și mai precis „montmartrian“ prin originea sa, cubismul este transnațional prin apartenența reprezentanților săi, francezii Georges Braque, Fernand Léger, Auguste Herbin, Robert Delaunay, Jacques Villon, Marcel Duchamp, spaniolii Pablo Picasso și Juan Gris, rusul Arhșipenko și ungu-

rul Csaky, exact ca și primele manifestări ale artei abstracte din ajunul războiului, ilustrată, începînd din 1910, de rușii Kandinski, Malevici și Chagall, de cehul Kupka, de olandezul Mondrian, de francezul Picabia și, bineînțeles, de Picasso (*Aficionado*).

Avangardele artistice de la începutul secolului nu se mulțumesc numai să treacă peste frontierele statelor naționale, ci tind să distrugă barierele care separau încă artele plastice, literatura, muzica, arta scenică și dansul. Și nu numai pentru că strînse corespondențe se stabilesc între diverse școli: între simbolismul poetic și impresionismul pictural, între aceste două curente și muzica lui Gabriel Fauré (el pune pe muzică *La bonne chanson* de Verlaine) și a lui Debussy, între fovism și sculptura vitalistă și frămîntată a lui Rodin și Bourdelle, între poezia lui Apollinaire și cubism, dar și pentru că unele opere se situează în punctul de contact al mai multor domenii artistice, atît în teatrul liric cît și în simfonia coregrafică. Premiera lui *Daphnis și Chloe* a lui Maurice Ravel la teatrul Châtelet din Paris, în 1912, cu trupa de balet a lui Serghei Diaghilev, libretul și coregrafia lui Fokin, decorurile și costumele lui Bakst, și Nijinski ca prim balerin solist, este un eveniment internațional ca și cea a *Sacre du Printemps* a lui Stravinski, prezentată anul următor la Théâtre des Champs-Élysées, construit de curînd de frații Perret și decorat de Bourdelle, Bonnard, Maurice Denis și Vuillard.

Nașterea unei culturi de masă

Formidabila dezvoltare urbană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea nu a fost însoțită și de o adevărată revoluție arhitecturală și urbanistică. Aceasta s-a făcut într-adevăr în mod haotic, extinzînd permanent spațiile construibile și juxtapunînd fără nici o preocupare pentru armonizare, monumentele publice, imobilele de locuințe și stilurile. Dacă a beneficiat

sub al II-lea Imperiu de amenajările concepute de Haussmann, de-abia în 1880 preocupări identice se manifestă la Berlin, cu Stübben, la Viena, cu Sitte, iar în alte orașe sub impulsul unor arhitecți și urbanisti ca Harvard, Unwin și Geddes.

Cît despre arhitectura propriu-zisă, aceasta a rămas fixată la o pasișă repetitivă și ușor eclectică a monumentelor din trecut. De la Paris la Berlin și de la Londra la Viena, în cea mai mare parte a acestei perioade, resuscitățile mai mult sau mai puțin amestecate sînt cele care triumfă: neoclasicismul omniprezent și împletit, neobarocul cu formele sale forțate, așa cum apare în Palatul de Justiție din Bruxelles realizat de Polaert, sau în *Vittoriano* din Roma, stilul romano-bizantin al bazilicii Sacré-Coeur din Paris, reminescențele stilului „Tudor” din proiectele englezului Webb etc. În ultimul sfert al secolului al XIX-lea, există și o tentativă de a adapta la universul citadin arhitectura metalică folosită de ingineri în marile lucrări de infrastructură. După Halele lui Baltard și marea sală a Bibliotecii Naționale din Paris a lui Labrouste, se vor construi, în afară de Turnul Eiffel, ridicat cu ocazia Expoziției Universale din 1889, Pavilionul Industriei (1878), galeria de anatomie a Muséum-ului lui Dutert, podul Mirabeau (1896) și podul Alexandru al III-lea. Dar, în ansamblu, arhitecții europeni și comanditarii acestora aleg soluțiile care ascund privirii infrastructura metalică.

În jurul anului 1900, arhitecții și decoratorii încearcă să reacționeze împotriva imitației servile a formelor din trecut. La început au fost „îndrăzelile” din decorul Expoziției Universale de la Paris, realizate în *Modern Style*, plin de curbe line, ceea ce-i va aduce denumirea de *style nouille*. Cu excepția câtorva realizări reușite (vechile intrări ale metroului parizian) acesta va reveni la „întortocherile” arhitecturale neobaroce, dar va provoca totuși o reînnoire a artelor decorative (mobilier, corpuri de iluminat, sticlăria de la Școala de la Nancy, cu Emile Gallé, Hector Guimard și Paul Daum, afișe, stampe și panouri decorative ale cehului Alfons Mucha, stilul *Liberty* din Marea Britanie etc.).

Primele semne ale unei revoluții arhitecturale se anunță totuși în cursul celor zece sau cincisprezece ani care preced războiul: în Austria, unde Otto Wagner folosește în mod armonios combinarea materialelor noi cu formele clasice (Casa de economii a Poștei din Viena, 1904-1905), în Franța și în Anglia odată cu apariția betonului în peisajul urban (Ch. Holder, Auguste și Gaston Perret) și mai ales în Germania, unde arhitecții caută forme originale, concep o nouă artă care îmbină arhitectura cu tehnicile industriale (*Werkbund*) și unde, în 1914, triumfă stilul „münchenez“, ilustrat la expoziția din Köln de uzina model a lui Walter Gropius. Funcționalitatea și severitatea liniilor nu sînt adoptate încă de majoritatea arhitecților, dar cîștigă teren într-o Europă care simte clar că intră într-o nouă epocă.

În acest cadru al „orașelor tentaculare“, renovat destul de tîrziu, ia naștere la sfîrșitul secolului al XIX-lea o cultură de masă, axată mai mult pe consumul individual decît pe participarea colectivă. Peste tot acolo unde aceasta este victorioasă, revoluția industrială a provocat deja un declin rapid al culturii populare tradiționale. Legată în primul rînd de lumea rurală, aceasta din urmă era înainte de toate o cultură a gestului și a cuvîntului rostit, înlocuită din cînd în cînd de ilustrații și de literatura de colportaj (almanahuri, cărți de rugăciuni etc.). Formată din zicători, cîntece, jocuri de copii, dansuri, povești legendare, ritualuri diverse, ea se manifestă în timpul lungilor seri de iarnă, a ceremoniilor familiale și a sărbătorilor agrare sau de sezon (Crăciun sau Sfîntul Nicolae, Sfîntul Ion, carnavalul etc.). Desigur, toate acestea se perpetuează cel puțin pînă la război în anumite regiuni izolate și în țările mai puțin industrializate. Dar, acolo unde se impune procesul de industrializare, orașul devine pentru populațiile venite din mediul rural un puternic factor de deculturalizare și de decreștinare, căci acestea își uită treptat tradițiile și practicile culturale, fără să aibă acces la cultura elitelor.

De acum înainte, sensibilitatea populară se exprimă în orașe, mai ales prin intermediul cîntecului. În Franța, de la primul pînă la al II-lea Imperiu, un public format din micburghezi

și meseriași frecventează cabaretele (*goguettes*), unde se compun și se interpretează cuplete îndreptate uneori împotriva formei de guvernare existente. De la *Roy d'Yvetot* a lui Béranger (1813), la *Internaționala* lui Eugène Pottier (1871), trecînd prin *Timpul cireșelor* a lui Jean-Baptiste Clément (1866), cîntecul popular se angajează cu îndrăzneală în viața politică și socială.

În a doua jumătate a secolului, cîntecul începe să devină „afacere profesională“. În cafenelele (*cafés concerts*) care se înmulțesc în centrul și la periferiile marilor aglomerații urbane, mai întîi în Franța și în Anglia, apoi în țările germanice și în Italia de nord, se stabilește o distincție între artiști și spectatori. Pe de altă parte, programul se îmbogățește cu alte forme de spectacol: „monologul“, adesea deocheat în Parisul de la 1900, numere de jonglerie, acrobații, dansatorii cu lame metalice fixate la tălpi, prestidigitatori, contorsioniști, numerele de *frousfrous*, care vor face cunoscute în cartierul Montmartre cabaretele *Moulin Rouge* și *Tabarin*, și care vor fi curînd imitate în alte capitale europene. La răscrucea dintre cele două secole, *Caf'Conc*-ul și *șantanul*, cafeneaua vieneză și taverna londoneză sînt treptat înlocuite de „spectacolul de varietăți“ și de *music-hall*.

Populațiile urbane, cel puțin cele cărora munca dusă în industrie le lasă puțin timp liber și puțini bani, vin să-și caute porția de vis și de relaxare în balurile publice, *caboulots* și *guguettes*, care se înmulțesc pe malurile Senei, ale Marnei, ale Dunării sau ale Rinului, la circ, care cunoaște și el epoca sa de glorie la începutul secolului al XX-lea, cu marile dinastii italiene (Buglione, Fratellini), spaniole (Medrano) sau belgiene (Fernando), și în bîlci, prin excelență loc de întîlnire și de sărbătoare urbană.

Dincolo de aceste manifestări festive și semirituale (balul, circul, ieșirea de sîmbătă seara la *Caf'Conc*, duminica „pe malul apei“ sînt activități permanente, legate de puținul timp liber al muncitorului), în mediile populare și în rîndurile unei mari părți a claselor de mijloc apare încet-încet o adevărată cultură de substituie. Nu mai este vorba, așa cum se întîmplă de regulă

în mediul rural, de o cultură creativă sau de propagare, ci de consum: „o cultură-marfă“, apărută din revoluționarea transporturilor, din dezvoltarea comerțului și din avântul mijloacelor de comunicație.

Ameliorarea generală a condițiilor de viață și de instruire, ca și progresele tehnicilor de reproducție și de propagare, vor transforma în mod progresiv această cultură și aceste plăcute îndeletniciri populare într-o cultură de masă, care face primii pași între anii 1890-1900. La această dată, presa este încă principalul său vector, în sensul că aceasta nu se mulțumește să-și informeze publicul asupra micilor sau marilor evenimente ale zilei, ci publică deja „reportaje“, oferă în foiletoane numeroase opere romanești și întreține o întreagă gamă de „ilustrații“ mentale care contribuie în mare măsură la crearea imaginii pe care europenii și-o fac despre vecini, aliații, prietenii sau dușmanii lor. Până la război, titlurile și tirajele nu încetează să crească, presa de opinie și ziarele care vor să-și păstreze o anumită ținută (în Franța *Le Figaro* și *Le Journal des Débats*, în Italia *Corriere della Sera*, în Anglia *Times* etc.) rezistînd deja cu dificultate concurenței foilor de informație de mare tiraj. În Franța de exemplu, cele patru mari ziare ale presei pariziene – *Le Petit Parisien*, *Le Petit Journal*, *Le Matin* și *Le Journal* – totalizează patru milioane de exemplare. Mai trebuie spus că, prin intermediul criticii (literare, dramatice, muzicale) și a informațiilor despre viața scriitorilor, a artiștilor, a „monștrilor sacri“ ai scenei, marele public este pus zilnic în contact cu producția culturală a timpului, în timp ce se mărește difuzarea masivă a romanelor de succes, prin decupajul în foiletoane: *Oliver Twist* și *David Copperfield* de Charles Dickens, *Misterele Parisului* de Eugène Sue, seria *Pardaillan* de Michel Zevaco, *Cuore* de Edmondo de Amicis etc.

Tot între 1890 și 1910, își vor face apariția cei doi vectori principali care, în cea mai mare parte a secolului al XX-lea, vor face ca această cultură de masă să treacă peste frontierele de stat, funcționînd în același timp ca suport al valorilor naționale dar și al transnaționalității. Mai întîi cinematograful, care

se dezvoltă începînd cu 1895 – prima proiecție cu public are loc la 28 decembrie, la Grand Café, pe Boulevard des Capucines, la Paris – și care, în cursul următorilor douăzeci de ani, cunoaște un avînt remarcabil. La început simplu spectacol cuprinzînd scurte metraje care prezentau scene din viața cotidiană, apoi mici ficțiuni comice sau romantice, acesta nu întîrzie să se transforme într-o disciplină artistică cu totul separată, dublată de o activitate industrială extrem de dinamică. Pentru europeni el constituie în același timp un important instrument de informare și de propagandă care, prin intermediul reportajelor de actualitate (Méliès de exemplu, în 1896, își trimite operatorii la Sankt Petersburg ca să filmeze încoronarea lui Nicolae al II-lea) contribuie totodată la o mai bună cunoaștere a altor popoare (acum, cînd călătoriile în străinătate rămîn privilegiul unei minorități) și la difuzarea unor imagini selecționate vizînd în rîndul publicului întărirea convingerilor sale sau a atitudinilor sale naționaliste. Pînă la război, cinematografia franceză domină piața europeană prin „filmele artistice” (în realitate simple piese de teatru filmate) și prin comedii produse de societățile Méliès, Pathé și Gaumont. Totuși, începînd cu anii 1900-1910, aceasta se lovește de concurența marilor societăți americane, ca și de cea a tinerelor cinematografii europene, mai întîi italiană și britanică, apoi germană, suedeză și daneză.

Urmează apoi sportul, care nu tinde să devină o activitate de masă decît spre sfîrșitul perioadei și care trece prin toate contradicțiile epocii. La origine, așa cum se practică începînd cu anii 1840 în înalta societate britanică, acesta se trage dintr-un spirit ludic și urmărește în primul rînd să dezvolte la indivizi calitățile fizice, morale și sociale care trebuie să fie calitățile unei elite. Ideal aristocratic și cosmopolit, ilustrat de *fair play* și caracterizat de diletantism, el este străin de ispita victoriei în sine și de manifestările șovine. În acest spirit se dezvoltă sportul în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în Regatul Unit, dînd naștere unui mare număr de discipline: rugby, fotbal, lawn-tennis, cricket, box etc., cu reguli bine definite și care, în

ultimele decenii ale secolului, se răspîndesc pe continent, aduse cel mai adesea de oaspeți britanici: călători, negustori, studenți etc. Primele echipe de fotbal franceze, italiene sau elvețiene (Racing, Juventus, A. C. Milan etc.) au o structură de jucători veniți de dincolo de Canalul Mîneei, așa cum se întîmplă și în rugby și în atletism.

Și tendințele intelectuale sînt de așa natură încît îl determină, în Franța, pe baronul Pierre de Coubertin să facă propagandă pentru reluarea Jocurilor Olimpice, într-o perspectivă care să glorifice, desigur, depășirea de sine și aspirația spre performanța individuală sau colectivă, dar care avea totodată drept scop principal privilegierea amatorismului și apropierea dintre popoare. Or, această tentativă de a adopta spațiului european (extins cu statele extraeuropene de cultură anglo-saxonă) modelul sportiv britanic se produce într-un moment în care acesta este copleșit de valul de naționalism. În aceste condiții, nu trebuie să ne mirăm că spiritul Jocurilor, ca și cel al sportului în general, este pătruns de patima șovină. În timpul primelor Jocuri olimpice din epoca modernă, care au loc la Atena în 1896, mulțimea îl ovaționează pe atletul grec care cîștigă proba simbolică a maratonului, în timp ce tînărul Maurras, trimisul special al ziarului marsiliez *Le Soleil* își dă seama cu amărăciune de prăpastia care îi separă pe mediocrii reprezentanți ai sportului francez de omologii lor britanici și germani. De abia în 1912, un atlet francez, Jean Bouin, se plasează în vîrfurile piramidei internaționale, cîștigînd proba de 5 000 m la Jocurile de la Stockholm.

Pînă la război, sportul european rămîne, conform originilor sale, preocuparea unei minorități privilegiate, care frecventează cluburile selecte din marile metropole ale continentului și care dispun de timp liber și de mijloace materiale. Mult timp, reprezentarea populară în disciplinele sportive s-a limitat la societățile de tir și de gimnastică, adică la organizații care realizează o convertire la modelul britanic și care se bazează pe o concepție total diferită. Vizînd în mod direct pregătirea tinerilor pentru confruntarea războinică, acestea sînt principalele propa-

gatoare ale sentimentului național, chiar a naționalismului celui mai exclusivist, și cunosc un mare succes atît în marile țări industrializate și rivale, cum sînt Germania și Franța, dar și în țările neutre și pacifice, ca Elveția și țările scandinave, și în rîndurile minorităților, pentru care reprezintă un puternic instrument de coeziune, așa cum sînt acele *sokol* din Cehia.

Democratizarea practicilor pur sportive și răspîndirea sportului ca spectacol se vor produce la începutul secolului al XX-lea în regiunile industrializate și puternic urbanizate ale bătrînului continent, mai puțin prin intermediul sporturilor mecanice: în primul rînd ciclismul, odată cu inaugurarea în 1903 a „Turului Franței“, apoi automobilismul. Celelalte discipline își păstrează pînă la război caracterul elitist și amatorist. Și în acest domeniu, ca și în multe altele, primul conflict mondial va opera o profundă schimbare a practicilor și mentalităților.

Capitolul 9

CIOCNIREA DINTRE NAȚIONALISMELE EUROPENE ȘI EVOLUȚIA EUROPEI SPRE RĂZBOI

■ *Dominată de Germania, Europa de la sfârșitul secolului al XIX-lea va fi perturbată de efectele politicii duse de originalul Wilhelm al II-lea.*

■ *Demiterea lui Bismarck și abandonarea strategiei sale de alianțe permit Franței să iasă din izolare. Între 1887-1893, Franța încheie o alianță cu țarul. Pe de altă parte, Delcassé, ministrul francez al Afacerilor externe, stabilește o apropiere cu Italia și, între 1903-1904, încheie cu englezii Antanta cordială. Sistemul de alianțe francez este completat în 1907 printr-o convenție care pune capăt contenciosului colonial între Regatul Unit și Rusia. Aceste diverse inițiative diplomatice dau naștere Triplei Înțelegeri (Antanta).*

■ *Pentru a distruge sistemul de alianțe îndreptat de acum înainte împotriva Germaniei, împăratul Wilhelm al II-lea își înmulțește loviturile menite să-i convingă pe membrii Triplei Înțelegeri de caracterul precar al acesteia. Astfel, se succed una după alta, prima criză marocană din 1905, criza bosniacă din 1908-1909, a doua criză marocană din 1911. Urmează apoi războaiele balcanice din 1912-1913, în timpul cărora țările dependente de Rusia și de Austria își dispută rămășițele Imperiului otoman. Fiecare din aceste crize accentuează riscurile unui război, exacerbează naționalismele și justifică intensificarea înarmărilor.*

■ *Asasinarea la Sarajevo, pe 28 iunie 1914, a prințului moștenitor al Austriei, Francisc Ferdinand, servește drept detonator al războiului.*

Considerînd momentul favorabil, Germania împinge Austria la intransigență. Un ultimatum inacceptabil impus sîrbilor, pe care aceștia îl resping, constituie semnalul declanșării conflictului. Printr-un joc al alianțelor și al sistemelor de blocuri, care face ca fiecare stat să devină solidar cu nemulțumirile aliaților săi, toate marile state europene se văd angajate rînd pe rînd într-un conflict imposibil de stăpînit. La începutul lunii august 1914, Europa se aruncă în război și își închipuie că acesta va fi scurt.

După căderea lui Bismarck în 1890, Germania rămîne centrul de gravitate al politicii europene. Acest rol este datorat situației sale demografice – 67 milioane de locuitori în ajunul primului război mondial, ceea ce o face statul cel mai populat din Europa, după Rusia, dar și dinamismul său economic care se bazează pe o puternică industrie grea și pe metode comerciale moderne, care fac din Imperiul german marele rival al Regatului Unit.

Retras în „fastuoasa sa izolare“, acesta se interesează puțin de problemele continentale și își consacră cea mai mare parte a energiilor extinderii imperiului său colonial și cuceririi de noi piețe de desfacere, lăsînd în Europa cîmp liber diplomației germane.

Dar destinele Reichului nu se mai află în mîinile abilului „cancelar de fier“. Luîndu-i locul, împăratul Wilhelm al II-lea, personaj multiform, mereu în plin spectacol, plăcîndu-i să joace roluri principale pe scena europeană, duce o politică lipsită de coerență, cu bruste nesăbuite și ezitări, dar cu o grijă permanentă de a rămîne în prim plan. De altfel, el oferă celorlalte națiuni europene ocaziile care le întretin pasiunile naționale.

Proclamațiilor sale șovine, dorinței sale de a obține victorii diplomatice le răspunde în celelalte țări un naționalism exacerb. În Franța, ideea de revanșă care a preocupat spiritele după 1871, a fost încet înlocuită cu un naționalism „defensiv“, provocat de creșterea puterii Germaniei și ostil acesteia. În Austria, pericolul dezmembrării imperiului și amenințarea pe care o reprezintă Rusia îl determină pe împărat să ceară Europei balca-

nice compensații în schimbul eșecurilor suferite la sfârșitul secolului al XIX-lea. Sentimentul național îi face pe slavii din regiunile dunărene să aștepte ca rușii să ia conducerea unei ample cruciade de eliberare.

Considerabilă este importanța Germaniei și în problemele extraeuropene în momentul în care acestea apasă din ce în ce mai greu asupra destinului vechiului continent. În timp ce Bismarck manifestase cele mai mari reticente privind o politică imperialistă dincolo de frontierele continentale, Wilhelm al II-lea, este adevărat, împins de cerințele unei economii în plină expansiune, dorește ca Germania să-și cucerească un „loc sub soare” și își lansează țara într-o politică de expansiune, *Weltpolitik*.

De acum înainte, pe măsură ce se micșorează harta teritoriilor disponibile din 1870, împărțirea lumii, care se făcea cu o oarecare discreție între state ca Franța, Regatul Unit, Italia, Belgia, Țările de Jos și mai recent Statele Unite și Japonia, provoacă între puterile imperialiste o serie de conflicte. Wilhelm al II-lea profită cu abilitate de rivalitățile dintre puterile imperialiste și, mizînd pe această situație, pentru a scoate castanele din foc nu ezită să ațîțe luptele coloniale.

În același timp, politica de cucerire a piețelor și dorința de a crea pentru Germania o puternică flotă de război, instrument al acelei *Weltpolitik*, plasează rapid Reichul în calea intereselor britanice. În aceste condiții, chestiunea orientală trece pe locul al doilea în preocupările europenilor, aceasta nemai-constituind o problemă decît pentru cele două puteri pentru care regiunea balcanică rămîne o zonă de expansiune posibilă, pentru Austro-Ungaria și pentru Imperiul rus. Dar, în atmosfera primilor ani ai secolului al XX-lea, orice criză care afectează pe una din marile puteri europene nu poate să nu aibă repercusiuni și asupra celorlalte. Și asta pentru că, în fapt, politica nu mai este apanajul diplomaților.

De acum înainte aceasta privește în mod direct mulțimile, presiunea opiniei publice fiind un element de care toate cancelăriile trebuie să țină cont. Or, trebuie să constatăm că aceste

mulțimi sînt animate de sentimente naționaliste, care sînt parte constituantă a atmosferei timpului și care cîntăresc greu în orientările diplomatice ale guvernanților, fără ca tendința internaționalistă și pacifistă manifestată de cîțiva conducători socialiști să aibă suficientă greutate pentru a deveni un obstacol în fața acestei porniri șovine și războinice.

Astfel, războiul redevine un element permanent, de care cei responsabili trebuie să țină cont în calculele lor. Eforturile făcute pentru a-l evita, fie în sînul Internaționalei socialiste, fie în cadrul „conferințelor de pace” care se țin la Haga în 1899 și 1907, se soldează cu eșecuri, fiecare dintre principalii actori ai scenei internaționale fiind mai ales preocupat să-și găsească o tribună pentru propaganda de justificare a propriei ambiții.

În aceste condiții, marea problemă a fiecăruia este să-și găsească aliați pentru ziua cînd va izbucni războiul, căci nimeni, sau aproape nimeni, nu se mai îndoiește de acest lucru. Intențiile conservatoare ale lui Bismarck, eforturile sale de a împiedica constituirea unei ligi revanșarde dominată de Franța au fost pînă în 1890 cea mai sigură garanție a menținerii păcii. Odată cancelarul înlăturat, stîngăciile lui Wilhelm al II-lea vor permite Franței să iasă din izolare. Din acel moment, prin constituirea celor două blocuri de state antagoniste, Europa se îndreaptă spre război.

Alianța franco-rusă

Pentru Germania, pericolul major, cel care îl neliniștise pe Bismarck pînă la obsesie, era alianța dintre cei doi vecini, unul de la est, celălalt de la vest: Rusia și Franța, care, plasate pe aceeași orbită, puteau să devină o amenințare mortală pentru două dintre cele trei fațade continentale ale Reichului. Aceasta explică permanenta preocupare a cancelarului de a evita o ruptură cu țarul, chiar atunci cînd interesele germane cereau susținerea

unei opinii contrare intențiilor rusești. S-a văzut cum această politică cu estul a devenit în mare parte motivul înlăturării cancelarului.

Totuși, acest pericol nu era scăpat din vedere de Wilhelm al II-lea și de consilierul său diplomatic, baronul von Holstein. Dar, și unul și celălalt sperau că vor găsi o garanție împotriva acestei alianțe în sentimentele pe care Alexandru al III-lea le nutrea față de Franța. În primul rînd, țarul îi detesta pe francezi pentru ei înșiși. „Francezii sînt poporul cel mai infect din lume, și nu te aliezi cu niște ticăloși“, declară el pe șleau. Pe de altă parte, îi repugnă regimul pe care îl aleseseră locuitorii hexagonului, Republica, această „guvernare idioată“. Convins de incapacitatea politică a unei Franțe republicane și democratice în fața unei Germanii cu o formă de guvernare „legitimă“ și stabilă, el se străduiește să-i arate acesteia din urmă o simpatie permanentă. Aceasta explică, în ciuda insucceselor țarului, menținerea tratatului de contraasigurare cu Berlinul, în perioada în care Bismarck se mai află încă la putere.

Cu toate acestea, încă din ultimii ani ai domniei sale, o anume evoluție se conturează. În 1887, Reichsbank refuză să reînnoiască avansurile împrumuturilor făcute guvernului rus. Or, în aceeași perioadă, Franța, în care rezervele monetare sînt considerabile și sînt dirijate spre investiții de stat, considerate ca fiind mai puțin riscante decît cele private, acceptă să contribuie la împrumutul către ruși, necesar țarului pentru dezvoltarea rețelei feroviare și a industriilor grele din regiunea Doneț. De frică să nu piardă această sursă de credit indispensabilă, politica guvernului de la Sankt-Petersburg va deveni mai flexibilă și va fi mai favorabilă Franței. Numai că, pînă la căderea lui Bismarck, efectele acestei schimbări de atmosferă rămîn destul de neînsemnate.

După 1890, cînd intervine refuzul nemților de a reînnoi tratatul de contraasigurare, Alexandru al III-lea simte din plin consecințele izolării sale diplomatice. Din acest moment, el se arată mai receptiv la propunerile diplomației franceze, cu atît mai mult cu cît aceasta dispune acum de un mijloc de pre-

siune financiară, care nu este defel neglijabil. În august 1890, țarul face un prim gest. El îl invită pe generalul de Boisdeffre, șeful statului major al armatei franceze, să asiste la marile manevre ale armatei ruse. Anul următor, o escadră franceză este primită cu entuziasm la Kronstadt. Trebuie amintit că în cursul seratei oferite în cinstea ofițerilor francezi, orchestra rusească cântă *Marseilleza*, iar țarul, cu capul descoperit, ascultă cu reculegere imnul Revoluției.

Reînnoirea anticipată a Triplei Alianțe din mai 1891, însoțită de un mare efort publicitar din partea țărilor semnatare, îl determină pe Alexandru al III-lea să facă pasul decisiv. În luna august a aceluiași an este încheiat primul acord politic. Nu este vorba încă de o alianță, ci doar de o simplă convenție de politică generală. Cele două țări își proclamă prietenia și promet să se consulte împreună în cazul în care una dintre ele ar fi amenințată. De altfel, Sankt-Petersburgul nu-și pierde speranța de a vedea Germania revenind la sentimente mai bune și, în consecință, nu se grăbește să continue negocierile cu Parisul. A trebuit să intervină întrevederea de la Kiel, între Alexandru și Wilhelm al II-lea pentru ca țarul să-și dea în sfârșit seama că orice apropiere de Germania devenise din acel moment imposibilă. Convorbirile se reiau și, în iulie 1892, acestea duc la semnarea unei convenții militare între cele două țări. În caz de atac asupra uneia sau celeilalte, țara semnatară va interveni alături de aliata sa, Franța angajând 1 300 000 de oameni, iar Rusia 800 000. Pe de altă parte, mobilizarea, chiar parțială, a uneia dintre puterile Triplei Alianțe duce obligatoriu la mobilizarea generală a Rusiei sau a Franței. Este de la sine înțeles că cele două aliate nu vor încheia tratate separate de pace, că alianța va avea aceeași durată ca și Tripla Alianță, împotriva căreia este îndreptată, și că înțelegerea va rămîne absolut secretă.

Mai rămînea să se treacă peste ultimul obstacol al ratificării. Fiecare dintre cele două guverne ezitau, temîndu-se să nu se vadă atras într-un război care nu-l privea în mod direct, războiul de recucerire a Alsaciei-Lorena, provocat de Franța, sau războiul balcanic declanșat de Rusia. Votarea unei noi legi

militare de către Reichstag, anularea libertăților vamale germane pentru mărfurile rusești și nevoia presantă de bani, înlătură și ultimele ezitări ale țarului. La sfârșitul lui 1893, Alexandru al III-lea ratifică convenția, iar pe 4 ianuarie 1894, guvernul francez face același lucru. Izolarea Franței ia sfârșit. Trei ani după căderea cancelarului german sistemul de alianțe al acestuia se sfârșimă în bucăți. În momentul în care Europa intră într-o perioadă de tensiune provocată de ciocnirea dintre marile puteri imperialiste, Franța este asigurată de sprijinul acordat de „buldozerul rusesc“

Sistemul lui Delcassé

Din 1890 pînă în 1907, rivalitatea dintre marile puteri se accentuează și mai mult, atît pe plan mondial cît și pe plan european. Problemele continentale – Balcanii, Alsacia-Lorena etc. –, devin mai puțin urgente, fără însă să dispară din preocupările popoarelor. După 1907, acestea vor trece din nou înaintea rivalităților imperialiste, dar pînă la această dată, concurențele economice și luptele cele mai acerbe pentru sfere de influență se duc în afara Europei. Acestea din urmă îi implică mai ales pe britanici și pe ruși în Asia centrală, pe italieni și celelalte puteri imperialiste în „partea proeminentă a Africii“, dar mai ales pe englezi și pe francezi în Africa și în Extremul Orient. Rivalitatea dintre aceste ultime două puteri se conturează clar în 1898 în Sudan, în timpul unei acțiuni de forță întreprinsă în vederea cuceririi postului din Fachoda, pe Nilul superior, acțiune care aduce cele două țări în pragul războiului. În ultimul moment, ministrul francez al Afacerilor externe, Théophile Delcassé, evită conflictul, cedînd în fața pretențiilor englezilor, dar și Parisul și Londra, pe marginea prăpastiei, și-au dat seama de izolarea în care se aflau.

Ca și guvernul britanic, Delcassé a realizat gravitatea crizei. Într-o Europă dominată de acum înainte de raporturile

de forță în care, în orice moment, un conflict armat riscă să izbucnească și să cuprindă întreg continentul, acesta cîntărește pericolul pe care îl constituie pentru Franța faptul de a rămîne izolată. Or, pentru acest discipol al lui Gambetta, nu poate exista alt dușman decît Germania. Cu o obstinație care amintește de cea a lui Bismarck, care, cu zece sau cincisprezece ani în urmă, făcea eforturi ca să izoleze Franța, Delcassé se va strădui să țeară o rețea de alianțe și prietenii care să ofere țării sale posibilitatea să înfrunte războiul sau să-l evite, fără să-și piardă din aparențe în cazul în care Reichul ar fi luat inițiativa unei acțiuni de forță.

Consolidarea alianței cu Sankt-Petersburgul constituie obiectivul prioritar al locatarului de pe Quai d'Orsay. Eforturile sale duc între 1899-1900 la o nouă definire a conținutului alianței. De data aceasta nu mai este vorba de a menține pacea cu oricepreț, ci de a păstra „echilibrul european“. Aceasta înseamnă că, în cazul în care acesta ar fi afectat de Austro-Ungaria în zona Balcanilor, Franța ar putea interveni alături de Rusia. Oare aceasta nu însemna o angajare puțin prea mare? Fără îndoială, dar Delcassé așteaptă în schimb promisiunea de a fi sprijinit de ruși în cazul unui război a cărui cauză ar fi chestiunea Alsaciei-Lorena.

Curînd i se oferă ocazia să creeze o breșă în Tripla Alianță. Italia, care se certase cu Franța la începutul deceniului 1881 din cauza protectoratului asupra Tunisiei, pe care Franța îl instaurase și care, sub impulsul ministrului Crispi își consolidase legăturile cu puterile centrale, se angajează după dezastrul colonial de la Adua, în Etiopia (martie 1896), într-o politică de „reculegere colonială“ și de apropiere de Franța, motivată în același timp de rațiuni economice și politice, dar și de sentimentele francofile ale noii echipe de la conducere (Rudini, Visconti-Venosta) și ale tînărului suveran Victor Emmanuel al III-lea. În-cheierea contenciosului franco-italian se realizează în etape: acordul asupra Tunisiei în 1896, acordul comercial din 1898, care pune capăt celor zece ani de „război vamal“, acordul de retragere mutuală în cazul unei intervenții franceze în Maroc

și a unei intervenții italiene în zona Tripolitană, încheiat în 1900, și, în sfârșit, promisiunea secretă făcută de Roma în 1902 de a nu intra în război împotriva Franței în eventualitatea unui conflict provocat de Germania.

Totuși, apropierea neașteptată de Regatul Unit constituie pentru Delcassé succesul diplomatic cel mai spectaculos și cel mai plin de consecințe pentru viitor. După Fachoda, atitudinea existentă de o parte și de alta a canalului Mîneicii făcea imposibilă o alianță între cele două țări. Cu toate acestea, izolarea diplomatică a Marii Britanii, incapacitatea militară și concurența tot mai mare din partea Germaniei, atît din punct de vedere economic și comercial cît și în domeniul armamentului naval, constituie o conjunctură favorabilă pe care Delcassé a știut să o exploateze cu abilitate.

Negocierile duse la Londra de ambasadorul Paul Cambon au fost totuși fructuoase. Cînd, în mai 1903, regele Angliei, Edward al VII-lea, a făcut o vizită oficială la Paris, a fost primit la început foarte rece de o populație care nu uitase „afrontul de la Fachoda“. Abilitatea și buna sa dispoziție au sfîrșit prin a-i atrage pe parizieni. Pasul cel mai greu era deja făcut, pas apreciat de populație și al cărui ecou se regăsește în presă și în discuțiile cotidiene. În iulie a fost rîndul președintelui Loubet să se ducă la Londra, unde a fost primit cu entuziasm.

Pînă la urmă se ajunge la un acord semnat pe 8 aprilie 1904, avînd drept clauză esențială recunoașterea de către Franța a ocupației britanice în Egipt în schimbul libertății întreprinderilor franceze în Maroc. Tratatul nu cuprinde nici o dispoziție de politică generală și nu este nici pe departe o alianță. Totuși, așa cum este și pentru că face să dispară orice motiv de fricțiune între Franța și Regatul Unit, el constituie o schimbare considerabilă în situația diplomatică a Europei. Înlăturînd un climat de cordialitate între cele două puteri, foste rivale, acesta pregătește în mod incontestabil o apropiere mai strînsă. Astfel, „Antanta cordială“ anunță o nouă grupare a puterilor, conformă proiectului conceput de Delcassé.

1905: prima alarmă în Maroc

Acordurile din aprilie 1904, care lasă Franței mînă liberă în Maroc, dau semnalul începerii crizelor care, în zece ani, vor conduce Europa de la „pacea cu arma în mînă“ la conflictul cel mai sîngeros din istoria sa.

Franța a încheiat într-adevăr acorduri cu toate puterile interesate în echilibrul mediteranean pentru a-și asigura binevoitoarea lor neutralitate în eventualitatea, din ce în ce mai probabilă, a unei acțiuni conduse de ea în Maroc. Dar Delcassé nu a solicitat Germania, mai întîi pentru că el nu vede în legăturile cu această putere decît un raport de rivalitate, apoi pentru că el consideră secundare drepturile și interesele Reichului în această regiune.

O astfel de politică nu poate să nu fie periculoasă. Wilhelm al II-lea intră în panică în fața rețelei de alianțe țesută de ministrul francez al Afacerilor externe și care, fără nici o îndoială, par a fi îndreptate împotriva țării sale. Cei de pe Wilhelmstrasse ar fi încîntați să găsească o ocazie favorabilă pentru a provoca o sciziune între Franța și alianții și prietenii ei ruși și britanici. Profitînd de ocazia oferită de intervenția primilor în Extremul Orient, apoi de evenimentele revoluționare din 1905, Germania va încerca să distrugă în același timp „Antanta cordială“, atrăgînd englezilor atenția asupra pericolelor unei alianțe cu Franța, să provoace o ruptură între Franța și Rusia, arătînd lui Nicolae al II-lea lipsa de importanță a ajutorului oferit de aliata sa și, în sfîrșit, să-l elimine pe Delcassé împreună cu politica lui.

În această perspectivă, vor alege Wilhelm al II-lea și cancelarul său, von Bülow, chestiunea marocană, tocmai pentru a provoca o criză de la care așteaptă drept consecință prăbușirea sistemului diplomatic elaborat de ministrul francez. Anarhia în care sultanul Mulay Abd el-Aziz a aruncat Marocul a încurajat foarte mult ambițiile puterilor europene. Pînă la începutul secolului, acestea nu au reușit decît să se neutralizeze una pe

cealaltă, încercînd rînd pe rînd să-și exercite influența asupra acestei țări. Suveranul marocan a oferit desigur avantaje, dar în mod egal tuturor statelor.

Or, situația se schimbă în momentul în care francezii își extind cuceririle spre zona algeriană de sud și spre Sahara. „Partidul colonial“ și șeful acestuia, Eugène Etienne, consideră că a venit momentul ca Franța să-și desăvîrșească acțiunea de colonizare a Maghrebului, instaurînd protectoratul francez în Maroc. Aceasta este și părerea lui Delcassé care, de la instalarea sa pe Quai d'Orsay, s-a străduit, după cum s-a văzut, să obțină alăturarea puterilor mediteraneene la proiectele de expansiune franceză în Imperiul șerifilor. Neconsultînd Germania, ale cărei interese economice în regiune nu sînt atît de neglijabile pe cît susțin francezii, și care nu poate lăsa Marocul să-i scape printre degete exact cînd conducătorii săi afirmă sus și tare „vocația sa mondială“, aceasta va prinde din zbor ocazia de a perturba relațiile franco-britanice, declanșînd prima „criză marocană“.

Inaugurîndu-și politica „pumnului în masă“, guvernul Reichului hotărăște să acționeze fără menajamente. La început, Wilhelm al II-lea acceptă cu rezerve politica elaborată de Holstein și von Bülow. Dar aceștia reușesc să-l convingă și, pe 31 martie 1905, în timp ce toată lumea este încă stupefiată de vestea dezastrului rus de la Mukden, el debarcă la Tanger, unde se prezintă drept apărătorul libertății marocane și ține un discurs al cărui conținut deformat de presă provoacă o mare tensiune între Paris și Berlin. Mai puternic în urma acestei intervenții și aprobat zgomotos de Germania care refuză de trei ori să negocieze cu Delcassé, sultanul propune imediat organizarea unei conferințe internaționale.

Această intervenție brutală ia guvernul francez pe nepregătite și îl divizează. În timp ce președintele Consiliului, Rouvier, și majoritatea miniștrilor sînt pentru o atitudine prudentă, Delcassé, care declară că este sigur de sprijinul britanic, pune să se treacă peste această opinie și să se înfrunte pericolul unui război. Pus la curent cu această neînțelegere, ambasadorul Germaniei intervine direct în dezbateri și îi sugerează lui

Rouvier demiterea lui Delcassé. Pe 6 iunie, în cursul unei reuniuni a guvernului în care își simte în mod dureros marginalizarea, Delcassé demisionează. Germania obține astfel o primă victorie. Ea o va obține și pe cea de-a doua, în iulie, când Rouvier, care a obținut interimatul Afacerilor externe, acceptă, după o oarecare ezitare, întrunirea conferinței internaționale.

Pe 23 iulie 1905, în timpul întrevederii de la Björkö (o insuliță situată în apele finlandeze) între Nicolae al II-lea și Wilhelm al II-lea, Germania va fi foarte aproape de a obține și o a treia victorie care ar fi fost decisivă. Coplesit de înfrângerea sa din Manciuria în fața japonezilor și influențat de „vărul său, Willy“, țarul acceptă pînă la urmă să semneze cu acesta din urmă un tratat de alianță defensivă la care este invitată și Franța să adere. Wilhelm al II-lea triumfă: alianța franco-rusă pare să fie distrusă, Franța dă înapoi în Maroc, Delcassé trebuie să cedeze în fața partizanilor unei politici prudente față de Germania.

Dar acestea sînt victorii mai mult aparente decît reale. Pentru împăratul Germaniei și pentru reprezentanții de pe Wilhelmstrasse, decepția nu întîrzie să apară. Mai întîi apare o schimbare bruscă de atitudine după întîlnirea de la Björkö. Țarul acționase fără știrea ministrului său al Afacerilor externe, contele Lamsdorff. Pus la curent cu tratatul semnat, își dă seama de gravitatea consecințelor acestuia pentru alianța franco-rusă, căci i se pare exclus ca Franța să accepte intrarea într-o combinație diplomatică al cărei centru de greutate ar fi Reichul. Și, într-adevăr, cînd, în cursul unei discuții cu Rouvier, ambasadorul rus la Paris, Nelidov, face aluzie la eventualitatea unei alianțe continentale, președintele consiliului francez refuză cu hotărîre. Lamsdorff se străduiește să-l convingă pe Nicolae al II-lea de greșeala făcută. Rusia nu poate să intre în același timp într-o alianță cu Germania și să păstreze și prietenia Franței, o prietenie care, în afară de garanțiile militare oferite Imperiului țarist, deschide împrumuturilor rusești calea spre piața pariziană. Nicolae trebuie deci să renunțe la angajamentele luate la Björkö. Cel puțin, el anunță că „amîină“ aplicarea acestora.

De abia după conferința internațională de la Algesiras, din ianuarie 1906, în care se decide soarta Marocului, izolarea Germaniei devine clară. Numai Austro-Ungaria îi susține principiile de control internațional. Celelalte puteri trecînd de partea Parisului, încredințează supravegherea porturilor spaniolilor și francezilor. Astfel, în ciuda presiunilor făcute de Reich, Franța obține prioritatea în Imperiul șerifilor, iar criza marocană și riscurile de război pe care aceasta le-a prezentat, o determină să strîngă legăturile cu prietenii și aliații săi.

Tripla Înțelegere (Antanta)

Cu ocazia experienței dure care a pus-o față în față cu Germania, Franța și-a putut da seama de fragilitatea singurei alianțe de care dispune, cea încheiată cu Rusia. Șovăitoare pe plan diplomatic, aceasta din urmă și-a arătat în fața tinerei puteri nipone slăbiciunea armatei și a marinei sale militare. Fără să renunțe la această alianță, care rămîne totuși pivotul sistemului său defensiv, guvernul francez își îndreaptă privirile spre Regatul Unit, cu intenția de a completa „Antanta cordială” cu prevederi mai concrete. Or, atitudinea britanică din timpul crizei marocane constituie pentru Paris o încurajare incontestabilă.

Anglia, din ce în ce mai neliniștită de politica de înarmare navală dusă de Reich și de atitudinea războinică a lui Wilhelm al II-lea, a trecut printr-o adevărată stare de alertă în timpul discuțiilor de la Björkö. Adeziunea Franței la această combinație diplomatică ar fi dus fără îndoială la o alianță continentală care ar fi dezavantajat-o serios. Refuzul Parisului a însemnat pentru britanici o mare ușurare și, în timpul conferinței de la Algesiras, i-a făcut să opteze pentru susținerea poziției franceze, mergînd pînă la schițarea unor planuri comune cu statul major francez în scopul de a face front comun în eventualele unui atac german.

Aceste consultări nu constituie totuși o alianță militară. A se alia cu Franța ar însemna în fapt să încheie o alianță și cu

Rusia, cu care Anglia este în conflict în Asia centrală. Quai d'Orsay nu își menajează eforturile pentru a ajunge la o rezolvare a problemelor în curs dintre Londra și Sankt Petersburg. În august 1907, aceste demersuri duc la semnarea unei convenții care reglementează litigiile coloniale și marchează reconcilierea anglo-rusă: țările vecine cu India, Tibetul și Afganistanul devin neutre, iar Persia, unde cele două puteri întrețin o surdă ostilitate, este împărțită în zone de influență.

Fără să constituie o alianță propriu-zisă, convenția anglo-rusă din 1907, ca și reglementarea cu câțiva ani în urmă a contenciosului franco-englez, înlătură obstacolele din calea unei apropieri între Regatul Unit și Imperiul rus. „Antanta cordială”, consolidată prin discuțiile la nivel de stat major din 1906 și acordurile anglo-ruse din 1907 duc la extinderea alianței franco-ruse și dau naștere în Europa începutului de secol XX unei noi grupări a puterilor, care va fi curînd cunoscută sub denumirea de „Triplă Înțelegere” sau „Antanta”. Fără îndoială, aceasta nu este încă destul de solidă și nu constituie o adevărată alianță. Dar, în momentul în care vechea „Triplă Alianță” se sfârșimă și pare să fie condamnată datorită poziției Italiei, „Antanta” apare ca o grupare cu perspective de viitor și care nu va înceta în continuare să se consolideze în ciuda eforturilor prodigioase ale Reichului de a o dezbină.

Aceasta este deja percepută de Germania ca o amenințare de încercuire și împarte Europa în două blocuri care, este clar pentru mulți contemporani, vor sfîrși mai curînd sau mai tîrziu, prin a se înfrunta, mai ales că, începînd din 1907, rivalitățile dintre Triplă Alianță și Antantă se ascut din ce în ce mai mult.

De la afacerea bosniacă la a doua criză marocană (1907-1911)

Începînd din 1907, continentul european redevine centrul de gravitate al relațiilor internaționale, iar în Balcani, la limita dintre zonele de influență austro-ungare și ruse se situează

punctul de ruptură cel mai sensibil al echilibrului dintre marile puteri.

De la lovitura de stat care a pus capăt în 1903 domniei dinastiei Obrenovici, micul regat al Serbiei a devenit, sub conducerea lui Petru I Karagheorghevici, un centru activ de propagandă panslavistă și punctul forte al puterii ruse în Balcani. De acum înainte, țelul Serbiei este clar: unificarea cu slavii din sud pentru a forma o „Iugoslavie“ independentă, aliată Imperiului rus și protejată de acesta. Această propagandă are ecouri în micul principat vecin al Muntenegrului și mai ales în rîndul populației din Bosnia-Herțegovina, aflată din 1878 sub administrația Vienei.

Hotărît să pună capăt agitației iugoslave, guvernul lui Francisc Iosif va profita de ocazia oferită de recenta înfrîngere a rușilor în Extremul Orient și de revoluția care izbucnește în Turcia în 1908. Aceasta aduce la putere un partid al Junilor turci, care pare hotărît să reformeze vechiul Imperiu otoman. Deci nu mai este timp de pierdut. Viena hotărăște să construiască mai întîi o cale ferată spre Salonic, via Sandjak, în așa fel încît să separe Serbia de Muntenegru, apoi, după ce a promis ajutor țarului în problema ratificării regimului Strîmtorilor, declară anexarea principatelor slave Bosnia și Herțegovina.

Aceasta însemna să reteze definitiv orice speranță pentru ambițiile Belgradului. Imediat, Serbia ordonă mobilizarea și cere ajutor Rusiei. La Sankt Petersburg, ministrul Afacerilor externe, Isvolski, conștient că a fost dus de nas de omologul său austriac, se dă peste cap pentru a obține convocarea unei conferințe internaționale, ceea ce nici Austro-Ungaria, nici Germania nu sînt dispuse să accepte.

În timp ce statul major austriac și cel rus iau măsuri de mobilizare, iar Germania se declară gata să-și susțină aliatul austriac, Franța și Regatul Unit, cărora le este teamă să nu fie antrenate într-un conflict din care nu au nimic de cîștigat, își oferă „serviciile“ și propun lui von Bülow să se alătore acțiunii acestuia. Cu abilitate, von Bülow refuză această propunere pentru a obliga cele două puteri să-și lase baltă aliatul țarist. Cal-

culul se dovedește a fi profitabil. Londra sfătuiește guvernul rus să accepte situația. La Paris, ministrul Afacerilor externe, Stephen Pichon, îl previne pe Isvolski că Franța nu poate să se angajeze într-un conflict provocat de o conjunctură în care „interesele vitale“ ale țării sale nu sînt în joc și se mulțumește să ceară guvernului german să se folosească de influența sa pentru a rezolva situația. Or, dorind să mărească breșa pe care el o provocase în Tripla Înțelegere, von Bülow aruncă gaz peste foc. Pe 22 martie 1909, îi ordonă ambasadorului său să-i ceară lui Isvolski „asentimentul formal și fără rezerve“ față de noua situație creată și adaugă că „un răspuns evaziv, condiționat, confuz va fi considerat drept un refuz“. Este un adevărat ultimatum pe care guvernul țarist se vede nevoit să-l accepte. Înfuriat la culme, Isvolski îi sfătuiește pe sîrbi să ordone demobilizarea.

Criza bosniacă se termină deci printr-o aparentă victorie a Triplei Alianțe. Țările Antantei au dat înapoi în fața măsurilor de intimidare luate de puterile centrale, trădînd fragilitatea acordurilor franco-anglo-ruse. Evenimentele ce vor urma vor arăta totuși că acest succes austro-german nu este decît o nouă victorie a la Pirus. Sentimentul național iugoslav, cauză principală a crizei, a fost potolit dar nu distrus. Italia este îngrijorată de modificarea care s-a produs în *statu-quo*-ul balcanic, fără ca ea să fi avut ceva de spus, nici să fi obținut măcar cea mai mică compensație. Dar, mai ales, alianța franco-rusă rămîne intactă și asta în ciuda calculelor lui von Bülow. Desigur, țarul este supărat pe Franța pentru că nu i-a oferit sprijinul pe care avea tot dreptul să-l aștepte de la aceasta, dar ostilitatea față de Berlin este și mai mare. Așa încît, departe de a dori să renunțe la alianța cu Parisul, el se arată dispus să o consolideze pentru a evita o nouă umilire și, dacă este posibil, pentru a se răzbuna pentru cea pe care tocmai o suportase.

Criza bosniacă este urmată de doi ani de pace relativă. Un acord de cooperare economică în Maroc este semnat chiar de Franța și de Germania, dar aceasta va fi repede dezamăgită de slabele avantaje pe care le are din acest aranjament. Astfel, convinsă că are avantajul forței, Germania nu așteaptă decît o

ocazie pentru a repune problema pe tapet și a demonstra deșertăciunea alianțelor franceze. Pretextul este oferit în mai 1911 de ocuparea Fezului de către trupele franceze. În urma unei rebeliuni împotriva sultanului Mulay-Hafid și pentru a proteja viața colonilor europeni blocați în oraș, Parisul decide ca acesta să fie ocupat de generalul Moinier.

Această acțiune, depășind drepturile atribuite Franței prin actul de la Algesiras, va permite Germaniei să redeschidă cazul Marocului în numele violării *statu-quo*-ului. Nu că reprezentanții de pe Wilhelmstrasse ar îmbrățișa ideile expansioniste pe care le dezvoltă mediile ultranaționaliste, dar secretarul de stat la Afacerile externe, Kiderlen-Wächter, crede că jucând cu abilitate cartea marocană și mărinind tensiunea guvernul său ar putea obține compensații avantajoase. Acesta este motivul pentru care el îl sfătuiește pe împărat să „ia un gaj“ ocupînd, de exemplu, un port pe malul Atlanticului. Wilhelm al II-lea acceptă ideea și, pe 1 iulie, o canonieră purtînd pavilion german, *Panther*, acostează în fața portului Agadir, unde debarcă un contingent simbolic. În același timp, guvernul Reichului îi anunță pe francezi că nu este împotriva instaurării protectoratului lor în Maroc, cu condiția ca Germania să primească compensații în Africa centrală. Invitat să fie mai exact, Berlinul cere Congo francez în totalitate.

Noul președinte al Consiliului, Joseph Caillaux, partizan hotărît al păcii, este decis să accepte revendicările germane, cel puțin parțial. El este încurajat de atitudinea diplomației ruse, care îi informează pe francezi în termeni nu prea voalați că nu este pregătită să intre într-un război pentru Maroc, așa cum nici Franța nu fusese dispusă să o facă pentru Bosnia cu cîțiva ani în urmă. Dar Caillaux trebuie să înfrunte o opinie publică violent germanofobă, care regretă politica fermă a lui Delcassé. El însuși nu poate accepta în totalitate pretențiile germanilor și, pe 17 iulie, aceștia sînt anunțați că Republica nu are intenția să cedeze Reichului întregul Congo. Ruptura pare să fie iminentă, iar Kiderlen pare să accepte cu ușurință riscul unui conflict armat. Numai că atitudinea împăratului și

a anturajului său este mai puțin agresivă și contactul este menținut *in extremis* între cancelarii. Pînă la urmă, hotărîtoare este atitudinea englezilor. Informat asupra considerabilelor pretenții germane, cabinetul de la Londra îl anunță pe Wilhelm al II-lea, pe 21 iulie, că este pregătit, dacă este cazul, să sprijine cu armele poziția franceză. Pacifistul Lloyd George riscă să declare public că „formula păcii cu orice preț este nedemnă pentru o țară importantă”, iar escadrilele marinei sînt puse în stare de alertă.

Preocupat în ultimul moment să evite războiul, Berlinul se hotărăște deci să negocieze. Convorbirilor oficiale între ambasadorul Cambon și Kiderlen li se suprapune o negociere secretă între baronul de Lancken, purtătorul de cuvînt de pe Wilhelmstrasse și un trimis special al lui Caillaux, ceea ce, bineînțeles, va complica lucrurile. După îndelungi tratative și noi riscuri de ruptură, în noiembrie 1911 se va ajunge pînă la urmă la un acord. Germania, care între timp a trecut printr-o panică bursieră pe care Caillaux va pretinde mai tîrziu că a provocat-o în întregime, acceptă cu anticipație instalarea protectoratului francez în Maroc, primind în schimb o parte importantă a Congoului francez, cu ieșire la Atlantic.

Principalul rezultat al acestei crize este agravarea ranchiunelor și animozităților dintre cele două principale puteri militare ale Europei. Intens solicitată, opinia publică este exasperată. Și francezii și germanii reproșează guvernelor respective umilințele suferite. Mulți consideră că de acum înainte războiul este singura ieșire posibilă din starea de tensiune care s-a creat în relațiile internaționale, iar Caillaux nu rezistă curențului naționalist care dorește respectarea acordului din noiembrie 1911. El este înlăturat și înlocuit cu Raymond Poincaré, un loren de un patriotism intransigent, de la care opinia publică așteaptă o atitudine fermă față de pretențiile Germaniei și pe care parlamentarii îl vor face președinte al Republicii. Alegerea sa este salutăată cu entuziasm de toți cei care vor să pună stavilă veleităților hegemonice ale naționaliștilor germani.

În plus, criza a scos în evidență și alte indicii îngrijorătoare despre divizarea Europei în două tabere dușmane. Chiar

dacă alianța franco-rusă s-a arătat a fi ineficace în timpul crizei bosniace, sprijinul neașteptat oferit Franței de Regatul Unit dovedește că guvernul de la Londra a hotărât în mod deliberat să dea Antantei cordiale o interpretare extensivă. Tripla Înțelegere pare deci să evolueze spre o formulă din ce în ce mai asemănătoare cu cea a Triplei Alianțe. În atmosfera de criză permanentă care se instalează, riscurile unui război devin din ce în ce mai mari. Și, într-adevăr, de îndată ce criza marocană se liniștește, noi focare incendiare se aprind în Balcani.

Războiul balcanic și cursa înarmărilor

Noile crize balcanice se datorează intensificării antagonismelor apărute în perioada precedentă. În timp ce partidul „Junilor turci“, sprijinit de Germania lui Wilhelm al II-lea, face eforturi să refacă Imperiul otoman, Rusia se crede iarăși capabilă să joace un rol activ în regiune și este hotărâtă să-și ia revanșa pentru umilința suferită în 1909.

În mod paradoxal, Italia, aliata puterilor germanice în cadrul Triplei Alianțe, este cea care declanșează criza. În 1911, pradă unei puternice reacții naționaliste, aceasta declară război Turciei și intră în regiunea Tripolitană și în Cirenaica. Această nouă dovadă a slăbiciunii Imperiului otoman determină imediat micile națiuni creștine și independente din Balcani – Serbia, Bulgaria, Grecia și Muntenegru – să profite de situație și să-și împartă ultimele posesiuni europene ale Imperiului turc. Sub protecția Rusiei, se constituie astfel o „ligă balcanică“, a cărei axă este alianța sîrbo-bulgară semnată în martie 1912.

Îngrijorarea Franței, care se teme să nu fie atrasă într-un angrenaj fatal, determină Rusia să încerce să oprească în ultimul moment tăvălugul pe care l-au pornit împreună. Este însă prea târziu: în octombrie 1912, statele balcanice atacă Turcia care, învinsă rapid, trebuie să-și abandoneze toate posesiunile de pe continentul european, cu excepția Constantinopolului și a regiunii de lângă litoral.

Dificultățile încep cînd vine momentul împărțirii rămășițelor „omului bolnav“. Lăcomiei statelor balcanice i se adaugă intervențiile marilor puteri. Bulgaria, conștientă că a jucat rolul principal în războiul împotriva turcilor și nemulțumită de aranjamentele propuse își atacă brusc fostul aliat sîrb în iunie 1913, provocînd imediat constituirea unei coaliții îndreptată împotriva ei, în care intră Serbia, Grecia, România și, puțin după aceea, Turcia însăși, care încearcă astfel să recîștige o parte din terenul pierdut. Atacați din toate părțile, învinși de sîrbi la începutul lui iulie, bulgarii sînt nevoiți să ceară armistițiu.

Abia acum Austro-Ungaria intră în arenă. Pe 4 iulie, contele Berchtold adresează Berlinului și Romei o notă în care subliniază pericolul pe care îl reprezintă o „Serbie Mare“ pentru dubla monarhie și cere aliaților să i se alătore. Berlinul, dar mai ales Roma, refuză. Astfel, neputînd să conteze decît pe forțele proprii, Austro-Ungaria trebuie să se resemneze și să abandoneze Bulgaria. Pacea semnată la București pe 10 august 1913 stabilește mai ales împărțirea între marile puteri a zonelor de influență din Balcani. Posesiunile europene ale Turciei se limitează doar la Tracia orientală, cu Adrianopole. Pentru a-i tăia Serbiei, de a cărei influență se teme tot mai mult, ieșirea către Adriatică, Viena încurajează crearea unui principat independent, al Albaniei, a cărui protectoare se proclamă. În ceea ce-o privește, Rusia își exercită arbitrajul asupra Serbiei, care își mărește teritoriul spre sud, și asupra României, care primește de la Bulgaria partea meridională a Dobrogei.

Încă o dată s-a reușit evitarea unui război european. Dar crizele repetate determină să fie tot mai prezentă ca perspectiva unui conflict generalizat, iar statele europene se pregătesc să-l înfrunte.

În toate statele bătrînului continent evenimentele ultimilor zece ani dinainte de război au tulburat opinia publică și au creat un climat încărcat de pasiuni. Dacă nu se iau în considerare cîteva grupuri de exaltați, este neîndoielnic că popoarele nu doresc războiul, dar nici nu par a fi dispuse să renunțe la sentimentul național în fața imperativului păcii cu orice preț,

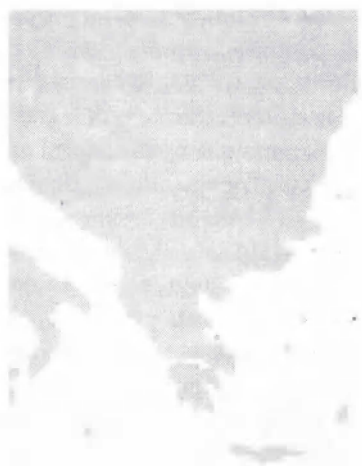
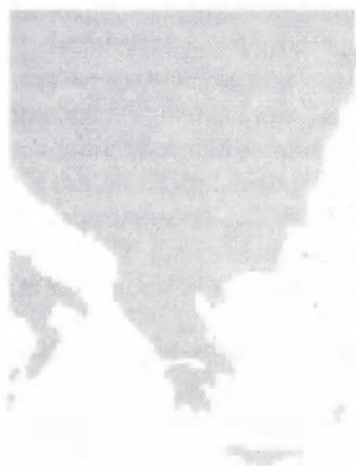
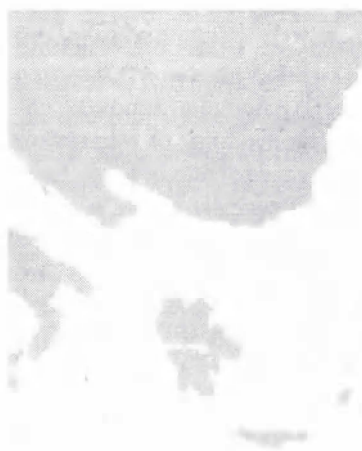
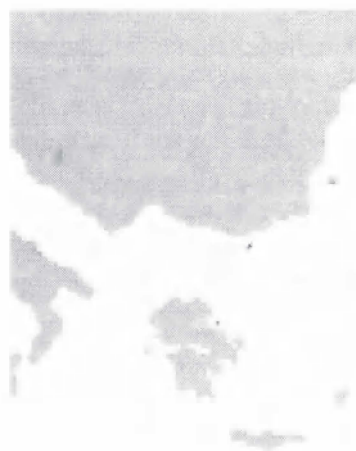
așa cum ar vrea o minoritate de socialiști și de sindicaliști revoluționari. Odată criza declanșată, acestea vor accepta aproape în unanimitate să urmeze cuvîntul de ordine al „sfintei uniri”, lansat de toate guvernele.

Repetarea și agravarea crizelor internaționale creează deci o psihoză a războiului care contribuie la consolidarea blocurilor. Cu toate că Italia, ale cărei interese și ambiții balcanice se lovesc tot mai deschis de cele ale Austro-Ungariei, a devenit pentru puterile centrale o aliată nu prea sigură, Tripla Alianță se reînnoiește în 1912. În același an, noi acorduri militare franco-ruse prevăd ca în caz de război armata țaristă să precia ofensiva pentru a-i împiedica pe nemți să-și maseze toate forțele pe frontul occidental, și se mai elaborează un plan de cooperare militară și navală între francezi și britanici. În sfîrșit, în toamna lui 1912, Poincaré dă o interpretare lărgită alianței cu Rusia: Franța o va susține în eventualitatea unui atac german, chiar dacă războiul ar avea la origine un conflict balcanic.

În ambele tabere, cursa înarmărilor și întărirea efectivelor disponibile ia proporții îngrijorătoare. Începînd din 1911-1912, Germania își mărește bugetul militar, iar în anul următor prevede mărirea efectivelor pe timp de pace de la 600 000 la 800 000 de oameni și își accelerează programul de înarmare a marinei. Austro-Ungaria adoptă una după alta două legi militare (1912 și 1913), care urmăresc consolidarea dispozitivului său de apărare, în timp ce Rusia pune la punct un program militar care trebuie să-i asigure în 1917 o armată de 1 800 000 de oameni, iar parlamentul francez votează în august 1913 „legea celor trei ani”, care permite mobilizarea rapidă a 750 000 de oameni. În același timp, fiecare dintre viitorii beligeranți își sporește și își modernizează materialul de război, mai ales în domeniul artileriei grele.

Iulie-august 1914: concursul de împejurări

Pe 28 iunie 1914, vizitînd, cu ocazia marilor manevre, orașul Sarajevo din Bosnia, arhiducele moștenitor de Austria,

Francisc Ferdinand și soția sa morganatică, ducesa de Hohenberg, sînt asasinați de un student bosniac, Prinzip, membru al unei societăți secrete, „Mîna neagră“, legată de mișcarea naționalistă iugoslavă. Guvernul de la Belgrad nu are, probabil, nici un amestec în această afacere, dar anumiți ofițeri sîrbi au participat totuși la pregătirea atentatului. Astfel, cu toate că împăratul Francisc Iosif înclină mai degrabă spre prudență, guvernul și statul major de la Viena consideră că a sosit momentul ca, folosindu-se de acest pretext, să facă definitiv ordine cu Serbia. Dintre toate țările implicate în declanșarea războiului, Austro-Ungaria este deci cea care, încă de la început, își asumă riscul cel mai mare pentru că este în pericol de a-și pierde în zona dunăreană nu numai prestigiul, dar însăși propria existență, amenințată în mod direct de o eventuală dezmembrare a imperiului.

Germania este afectată mai puțin direct de ceea ce se petrece între granițele dublei monarhii. Numai că, de la sfîrșitul celui de-al-doilea război balcanic, Wilhelm al II-lea își reproșează că și-a părăsit aliatul său cel mai sigur și se hotărăște să-l susțină de acum înainte chiar cu prețul unui război generalizat, pe care nu-l dorește, dar a cărui eventualitate o acceptă. De altfel, statul major consideră momentul deosebit de favorabil pentru Germania. Dacă tot este inevitabil războiul – și împăratul nu pierde nici o ocazie să o declare – nu este cea mai bună soluție să se profite de un avantaj cu aplicarea planului de reorganizare al armatei rusești? Berlinul dă deci undă verde diplomației austro-ungare pentru lichidarea problemelor cu Serbia.

După ce a obținut, pe 5 iulie, sprijinul lui Wilhelm al II-lea, guvernul de la Viena pregătește în secret un ultimatum care nu este remis Serbiei decît pe 23, în momentul în care președintele Republicii franceze, Poincaré, și președintele Consiliului, Viviani, aflați în vizită oficială la Sankt-Petersburg, se imbarcă pentru a se întoarce în Franța, ceea ce face dificilă comunicarea dintre șefii celor două state. Berlinul și Viena speră că acționînd foarte repede vor limita conflictul la zona balcanică și formu-

lează termenii ultimatumului în așa fel încît Serbia să nu-i poată accepta. În realitate, Belgradul nu respinge decît articolul 6, care prevede participarea funcționarilor austrieci la ancheta inițiată de sîrbi pentru a stabili responsabilitățile în ceea ce privește atentatul. Aceasta este de ajuns pentru ca, pe 28 iulie, Austria să declare război Serbiei și să bombardeze imediat capitala.

Rusia nu poate, fără să riște să-și piardă orice influență în Balcani, să accepte ca sîrbii să fie striviți iar ea să nu intervină, ceea ce guvernul rus anunță cu fermitate. Desigur că obținuse niște „asigurări“ din partea lui Poincaré și, conștientă de încetineala preparativelor, aceasta începe de pe 29 iulie să-și mobilizeze parțial armata, în timp ce țarul îi trimite vărului său, Wilhelm al II-lea, o serie de telegrame prin care îi cere să facă presiuni asupra Austro-Ungariei pentru a se evita ireparabilul.

Un demers identic vine din partea Londrei. Sir Edward Grey propune guvernatorului german să înceapă niște negocieri care să rezolve chestiunea sîrbească și sugerează Vienei să ia orașul Belgrad drept „gaj“ pînă se va ajunge la un rezultat. El avertizează în același timp Germania că, în cazul unui conflict, Regatul Unit nu va putea sta mult timp de-o parte. Văzînd angrenajul fatal pus în funcțiune și fiind îngrijorat, cancelarul Bethmann-Holweg intervine pe lîngă guvernul lui Francisc-Iosif pentru a-l convinge să accepte propunerea britanică. Dar la Berlin, ca și în celelalte capitale, militarii sînt deja cei care influențează deciziile, grijulii să nu fie luați prin surprindere și declanșînd astfel un proces ireversibil. Atitudinea rușilor va grăbi lucrurile. În ciuda intervenției guvernului francez, care îi sugerează o atitudine moderată, Nicolae al II-lea decretează pe 30 iulie mobilizarea generală. Pe 31 iulie, Austria face același lucru.

Războiul

În fața acestei agravări progresive a pericolului, mișcarea pacifistă este paralizată de ezitățile și de divizarea conducătorilor socialiști și sindicaliști. În Franța, SFIO și CGT organizează împreună manifestații împotriva războiului, dar nu reușesc să se pună de acord în privința unei greve generale. De altfel, asasinarea lui Jaurès, pe 31 iulie, de către naționalistul Raoul Villain, provoacă tulburări în tabăra partizanilor opoziției și lasă drum liber susținătorilor „sfintei uniri“, așa încât ministrul de interne, Malvy nici nu mai trebuie să treacă la arestarea militanților pacifiști, prevăzută de „carnetul B“. În Germania, social-democrația trece pe primul plan ura împotriva autocrației țariste, lăsînd pe locul doi preferința pentru pace, și îl asigură pe Bethmann-Holweg că nu va face nimic care să-l stingherească în acțiunile sale. Peste tot, uimirea și resemnarea popoarelor nu întîrzie să se transforme în hotărîre în fața unui război inevitabil, despre care toată lumea crede că va fi scurt. Ba chiar, într-un veritabil entuziasm, idee pe care vor încerca s-o acrediteze toate scrierile naționaliste redactate imediat după aceea.

În timp ce diplomații discută iar opinia publică se mobilizează, statele majore acționează. Guvernul francez, preocupat să nu facă nimic care să-l angajeze în mod direct într-un eventual conflict european, își retrace trupele la 10 km de la frontiera germană. Numai că, pe 31 iulie, Germania trimite două ultimatumuri: unul Rusiei, somînd-o să ordone demobilizarea, celălalt Franței, pentru a o obliga să-și precizeze atitudinea în cazul unui război germano-rus. Ambasadorul Reichului la Paris primește instrucțiuni ca în cazul în care Franța s-ar declara neutră, să ceară drept gaj încredințarea orașelor Toul și Verdun germanilor.

Pe 1 august seara, Rusia nedînd nici un răspuns, Germania îi declară război, în timp ce Franța trece la mobilizare. Pe data de 2, germanii cer Belgiei să le dea liberă trecere pentru trupe, iar pe 3 încep ostilitățile împotriva Franței, sub pretextul că un

avion francez ar fi bombardat orașul Nürnberg. În ceea ce privește Tripla Alianță, Italia și România, care nu sînt legate decît printr-un acord defensiv, consideră că împrejurările în care începe războiul nu le obligă să intervină.

Cît despre guvernul britanic, hotărît în majoritate să susțină Franța, nu a vrut să se angajeze prea devreme pentru a nu încuraja intransigența Parisului și a Sankt-Petersburgului și își înmulțește tentativele de conciliere. Invadarea Belgiei de către trupele germane mobilizează opinia publică britanică și înlătură ultimele împotriviri din sînul cabinetului. Pe 4 august, Regatul Unit declară război Germaniei. În mai puțin de două săptămîni, criza balcanică s-a transformat într-un conflict generalizat, preluu al primului „război mondial“ din istorie.

Astfel, teama diplomaților prezenți la Congresul de la Viena devine realitate. Europa, căreia ei au vrut să-i dea o configurație stabilă, s-a prăbușit din toate părțile. Bazată pe principiul legitimității, subestimînd aspirațiile popoarelor, aceasta a exercitat o presiune constantă asupra naționalităților. Luptele adesea victorioase duse de acestea din urmă au marcat secolul care desparte Congresul de la Viena de primul război mondial.

Dar triumful naționalităților incendiază întreaga Europă printr-o mișcare contagioasă care face ca întregul continent să fie afectat de orice modificare care intervine în oricare din țările care îl compun. În același timp, sentimentul național se transformă încet într-o pasiune orgolioasă și exclusivistă care nu-și găsește satisfacție decît în exaltarea unei națiuni în detrimentul celeilalte.

Înfruntarea dintre aceste naționalisme pizmașe și agresive aruncă pînă la urmă Europa într-un conflict, de a cărui amploare nici nu-și dă seama: un război de trei sau patru luni, nimic mai mult, estimează toți guvernanții. Nimeni nu-și imaginează că din acest prim conflict „mondial“ Europa va ieși total transformată și pe deasupra stoarsă de vlagă și cu capacități reduse, pentru că își va pierde nu numai superioritatea față de restul lumii, dar și sensul însuși al propriului destin.

Capitolul 10

„RĂZBOIUL CEL MARE“ ȘI DESĂVÎRȘIREA EUROPEI NAȚIUNILOR

■ *Aruncate într-un război pe care nici unul nu se gîndește să-l cîștige repede, statele europene stabilesc un armistițiu în luptele politice interne, care este reprezentat de „sfînta unire“, și își aruncă în bătălie toate forțele de care dispun pentru a încerca să-i pună capăt în cîteva săptămîni. Dar toate ofensivele lansate de beligeranți eșuează și, la sfîrșitul lui 1914, fronturile se stabilizează.*

■ *Din 1915 pînă în 1917, dorința de a se agăța de teremul cucerit duce la un război de poziții. Îngropați în tranșee, soldații cunosc infernul unui război de uzură, ai cărui supraviețuitori vor cunoaște ororile, frigul, lipsurile și moartea. Marile ofensive sfîrșesc toate prin eșecuri sîngeroase, bătăliile avînd de acum înainte drept obiectiv slăbirea adversarului și mai puțin înfrîngerea rapidă a acestuia. Această formă de război antrenează mobilizarea economică și o intensivă propagandă („împuieră capul“) pentru ca spatele frontului să reziste.*

■ *Dificultățile militare din 1917 (eșecul ofensivei Nivelle în Franța, dezastrul de la Caporetto în Italia) provoacă criza. În spatele frontului, greutățile materiale duc la greve și manifestații. S-a terminat cu „sfintele uniri“, iar curențele pacifiste iau amploare. În Rusia, criza este mai gravă decît oriunde, ea provocînd căderea țarismului, apoi eșecul guvernului provizoriu care dorea să continue războiul. Stăpîni pe putere, bolșevicii semnează pacea de la Brest-Litovsk. Ieșirea din joc a Rusiei este compensată în cadrul Antantei de intrarea în război a Statelor Unite în 1917.*

■ *Anul 1918 aduce sfîrșitul coșmarului. Peste tot în Europa unde sînt guverne puternice, acestea pun capăt crizei și redresează situația internă. Hotărîtă să termine războiul, Germania lansează patru mari ofensive care au drept scop scoaterea Franței și Angliei din luptă înainte ca Statele Unite să intervină. În ciuda unor succese de început, eșecul final al acestora pecetluiesc soarta conflictului. Începînd din vara lui 1918, aliații preiau ofensiva. În toamnă, Germania și aliații săi sînt înfrinți iar în imperiile din centrul Europei izbucnește revoluția.*

Nu avem intenția să urmărim aici pas cu pas desfășurarea unui conflict care începe în august 1914 ca un război european, ci transformarea lui într-un război mondial din cauză că Europa constituie centrul de gravitație al lumii. Se va regăsi de altfel și prezentarea amănunțită a evenimentelor acestei lungi înfruntări sîngeroase, căreia contemporanii i-au dat numele de „Războiul cel Mare“ Nu ne vom opri decît la elementele absolut necesare pentru înțelegerea mării perturbații care afectează Europa și ale cărei ecouri se vor prelungi timp de treizeci de ani, fără ca bătrînul continent să-și mai poată regăsi echilibrul distrus în 1914.

În momentul în care izbucnește războiul, toate guvernele consideră că acesta va fi scurt: cîteva săptămîni cel mult. Marea capacitate de distrugere a armelor moderne, testate cu ocazia războaielor balcanice, alimentează ideea că este imposibil ca acest conflict să se prelungească. Ca urmare, fiecare dintre țările angajate își aruncă toate resursele în bătălie, cu aprobarea aproape unanimă a populației, care crede că luptă pentru o cauză dreaptă. „Lupta civilizației împotriva barbariei“: iată cum este calificat în Franța războiul care începe, de un ziar de mare audiență cum este *Le Matin*.

În ceea ce privește imperiile centrale, aceeași stare de spirit animă atît pe conducători cît și populația. Peste tot în jurul guvernelor și a suveranilor se realizează „sfînta unire“ care înlătură divergențele partizane sau rivalitățile personale. Viața economică este subordonată practic exigențelor operațiunilor militare și nimeni nu se gîndește să o reorganizeze atîta timp cît se crede cu tărie că războiul va fi scurt.

Aceeași idee domină și statele majore, unde se așteaptă ca ofensivele fulgerătoare să aducă o înfrângere fără drept de apel. La Berlin se contează pe încetineala mobilizării rușilor, care permite, înainte de a se ataca Estul, dirijarea tuturor eforturilor spre frontul de vest și scoaterea Franței din joc. Pentru a dejuca această manevră, statele majore franceze și rus lansează o dublă ofensivă, înainte chiar ca toate trupele să fie adunate.

Cu sînge rece, generalul Joffre, comandantul șef al armatelor franceze, salvează o situație care părea iremediabil compromisă. Profitînd de greșeala tactică a germanilor, care au traversat în grabă Marna, neglijînd garnizoana din capitală comandată de Galliéni și întărită pe flancul drept, acesta lansează pe 6 septembrie o puternică ofensivă care, după patru zile de lupte grele, îi obligă pe nemți să se retragă. „Victoria de pe Marna“, dublată de succesul din jurul orașului Nancy și de victoriile rușilor în luptele din Galiția cu austrieii, schimbă total fața războiului.

De acum înainte, în timp ce armatele Reichului încearcă din nou să-i încercuiască pe Aliați în nord, aceștia din urmă fac tot posibilul să se alipească trupelor belgiene care au reușit să elibereze Anversul. Această dublă mișcare de încercuire se transformă astfel într-o „cursă către mare“, care se termină în noiembrie prin luptele sîngeroase din Flandra. La sfîrșitul lui noiembrie, cele două armate se instalează una în fața celeilalte pe un front ce ține de la Marea Nordului pînă la frontiera elvețiană.

În acest timp, ofensiva rusească în Prusia orientală este oprită de generaliî Hindenburg și Ludendorff. Învîingători în bătăliile de la Tannenberg (august) și de la lacurile Mazuriene (septembrie), germanii obligă armata țaristă să bată în retragere. La sfîrșitul lui 1914 frontul se stabilizează și aici. Cinci luni după declarația de război, este clar că marile ofensive de la care fiecare aștepta o victorie rapidă, au eșuat definitiv. În timp ce Turcia intră la rîndul său în conflict de partea puterilor centrale, Serbia rezistă cu disperare armatelor austriece și va continua să o facă pînă în toamna anului următor.

1915-1917: de la „războiul de poziții“ la „războiul de uzură“

Eșecul marilor ofensive din toamna lui 1914 și pericolul prăbușirii frontului pe care acestea l-au creat, determină statele majore din cele două tabere să nu mai întreprindă noi acțiuni de anvergură înainte de a-și asigura serios pozițiile defensive. Pentru a se apăra de inamic, fiecare se îngroapă în tranșee legate între ele prin tuneluri și apărute de sîrmă ghimpată. Soldații vor trăi aici timp de trei ani întrerupți de cîteva perioade de odihnă și de permisii scurte. Condițiile de viață sînt abominabile. Măcinați de frig, de paraziți, prost hrăniți, înfruntînd în fiecare zi moartea și nebunia, oamenii trebuie să reziste în ciuda bombardamentelor artileriei și atacurilor dușmanului. Imediat ce trec de parapetul care protejează tranșeea pentru a porni la asaltul liniilor dușmane, soldații pătrund într-un infern în care domnește mitraliera, tunul cu tir rapid, grenada și chiar gazul asfixiant. Astfel, ofensivele sfîrșesc în general în hecatombe și aceasta pentru o bucată de teritoriu de cîteva kilometri, adesea pierdut din nou după cîteva zile sau după cîteva ore, în timpul contraatacului inamic.

Totuși, pînă în 1917, moralul soldaților nu cedează, și cele două armate se întrec în eroism și în rezistență fizică. În spatele frontului guvernele se străduiesc să sprijine civilii din punct de vedere moral, selectînd veștile de pe front și făcînd o propagandă intensă („împuierea capului“). Ele trec în același timp și la mobilizarea tuturor forțelor economice.

În numeroase uzine, în care muncitorii trimiși pe front au fost înlocuiți cu femei și cu muncitori străini, se abandonează producția obișnuită și se fabrică pentru armată uniforme, arme, muniții. Niciodată, nici un război european nu a necesitat o astfel de concentrare de energie și de resurse materiale.

Anul 1915 este pentru Aliați anul inițiativelor nereușite. Mai întîi pe frontul occidental, unde Joffre vrea cu tot dinadinsul să străpungă dispozitivul german. În două rînduri în luna

mai, în Artois, și în septembrie în Champagne, el încearcă o ofensivă de mare anvergură fără însă să poată deschide o breșă în frontul adversarilor: 300 000 de soldați francezi sînt uciși în aceste atacuri.

Apoi, pe frontul de est, unde Aliații încearcă să ajute Rusia aflată în dificultate de la marea ofensivă din vara lui 1915. Pentru a aproviziona mai ușor pe ruși cu arme și muniții, aceștia ar trebui să controleze Strîmtorile care fac posibil accesul în Marea Neagră. De aici ideea de a debarca trupe francobritanice pe coastele Dardanelelor. Dar rezistența turcilor obligă pînă la urmă corpul expediționar să se îmbarce din nou, după ce a suferit pierderi deosebit de grele. Alte trupe debarcă în nordul Greciei, la Salonic, și reușesc să-și mențină pozițiile, dar au sosit prea tîrziu pentru a mai putea împiedica armatele austro-ungare să zdrobească Serbia.

Antanta obține totuși un succes diplomatic de anvergură. În mai 1915, guvernul italian se hotărăște să se alăture Aliaților, după lungi ezitări și după ce a semnat cu francezii și cu britanicii un tratat care îi promite, pe lîngă anexarea teritoriilor „iredente“, Trentino și Trieste, cîștiguri teritoriale substanțiale pe coasta orientală a Adriaticii. Cît despre Bulgaria, aceasta trece de partea puterilor centrale.

Anul 1916 este marcat la est de succesele rușilor în Balcani și de intrarea în Război a României de partea Antantei. La vest, evenimentul capital este bătălia de la Verdun, pe care Falkenhayn o angajează încă din februarie pentru a slăbi trupele franceze. Există acolo o proeminență a frontului francez, avînd legături slabe cu pozițiile din spate, dar care va fi apărat timp de patru luni de luptători viteji, rezistînd asalturilor infanteriștilor dușmani și teribilelor bombardamente ale artileriei. La sfîrșitul lui iunie, germanii, care au cucerit totuși fortărețele de la Douaumont și de la Vaux, dar care au suferit pierderi la fel de mari ca și francezii, trebuie să-și recunoască înfrîngerea. Generalul Pétain, care l-a înlocuit pe Castelnau, pune stăpînire pe Verdun. În cursul verii, francezii atacă pe rîul Somme, dar fără să reușească nici ei să străpungă liniile inamicului. În sfîrșit,

pe mare, în Iutlanda, pe 31 mai, bătălia care pune față în față flota engleză și pe cea germană, rămîne fără un rezultat clar.

Cotitura din 1917

Eșecul bătăliilor din 1915-1916 îndepărtează mai mult ca niciodată perspectiva unei păci imediate. La începutul lui 1917, beligeranții sînt cuprinși de oboseală. În ceea ce-i privește pe Aliați, aceasta crește odată cu dificultățile militare: în primăvară, eșecul ofensivei lansate în Artois și în Champagne de generalul Nivelle, în toamnă, dezastrul suferit de italieni la Caporetto. Pe toate fronturile, numărul morților și răniților este așa de mare încît guvernele trebuie să folosească recruți foarte tineri, instruiți în grabă, care sînt trimiși în primele linii pentru a „umple golurile“.

În contact cu greutățile și cu riscurile zilnice, avîntul din primele săptămîni slăbește rapid. Atitudinea unor șefi militari, hotărîți să mențină o disciplină oarbă și chițibușară, care să fie respectată de oameni care își riscă zilnic viața și decizi să-și atribuie gloria succeselor obținute fără să țină cont de sîngele vărsat, provoacă tulburări. În primăvara lui 1917, în Franța, există trupe care refuză să intre în prima linie, revolte care izbucnesc în anumite unități și, mai mult de atît, două regimente cantonate în regiunea Soisson care se pregătesc să se îndrepte spre capitală.

La această mare oboseală a combatanților se adaugă dificultățile cu care se confruntă familiile care trăiesc în spatele frontului. În toate țările, prioritatea acordată industriei de război de către guvernele care, luate pe nepregătite, nu văd altă soluție decît renunțarea la liberalism, fac condițiile de viață din ce în ce mai dificile. Aprovizionarea cu alimente este insuficientă, căci proviziile sînt rezervate în primul rînd armatei. Încălzirea, hainele cer sacrificii. Din acest punct de vedere, situația puterilor centrale și a aliaților lor este mult mai grea. Blocusul mari-

tim instituit de Anglia și Franța le obligă practic să trăiască în autarhie și, în consecință, să impună populației restricții severe.

În aceste condiții, sfînta unire din primele luni ale războiului nu se poate menține mult timp. Sub presiunea militanților lor, partidele socialiste părăsesc guvernele, iar propaganda sindicală este reluată, mai ales în uzinele de armament. Peste tot se produc dezbinări ce dau naștere la curente pacifiste care se transformă în mișcări revoluționare, mai ales acolo unde structurile sociale sînt mai fragile. Din 1915, membrii Internaționalei socialiste s-au adunat în Elveția, la Zimmerwald, pentru a cere începerea unor tratative de pace, dar fără nici un rezultat. La sfîrșitul lui 1916, cînd situația pare fără ieșire, se fac eforturi pentru încheierea unei păci formale (pace albă). Aceste eforturi vin mai întîi din partea succesorului lui Franz Iosef, tînărul împărat Carol I, urmat apoi de papa Benoît al XV-lea și de președintele Statelor Unite, Woodrow Wilson, care încearcă să intervină. În Franța, Italia, Germania, minoritățile de stînga ale organizațiilor socialiste militează pentru pace. Chiar unii oameni de stat, puțin suspecti de simpatii revoluționare, ca fostul președinte al Consiliului francez, Joseph Caillaux, iau parte la căutarea unei soluții negociabile.

Totuși, nicăieri această mișcare nu este atît de puternică ca în Rusia, unde nemulțumirile îl fac pe țarul Nicolae al II-lea răspunzător de toate eșecurile. În martie 1917 izbucnește o revoluție condusă de liberali. Nicolae al II-lea abdică în favoarea fratelui său, dar acesta refuză coroana. Vidul de putere, dorința liberalilor stăpîni ai guvernului provizoriu de a continua un război pe care sînt incapabili să-l conducă, fac să se încline balanța în favoarea bolșevicilor, partizani ai unei păci imediate. Armistițiul, apoi pacea separată semnată de guvernul bolșevic la Brest-Litovsk, permit austriecilor și germanilor să-și dirijeze toate eforturile spre frontul occidental.

Intrarea în război a Statelor Unite de partea țărilor Antantei (1917) va compensa din fericire efectele provocate de retragerea Rusiei. Hotărîrea președintelui Wilson a fost motivată de „războiul submarin exagerat” dus de germani începînd din fe-

bruarie și în cursul căruia nave comerciale americane au fost scufundate.

Wilson își angajează țara în război în numele principiului „libertății mărilor“, dar a cîntărit tot atît de greu și faptul că bancherii de dincolo de Atlantic au împrumutat sume mari francezilor și britanicilor și au tot interesul ca aceștia să cîștige, ca și nemulțumirea tuturor celor care, timp de trei ani, au profitat de intensificarea exporturilor stimulate de război, negustori, industriași și mai ales fermieri din Middle West, ale căror stocuri se acumulează acum în porturile de pe coasta de Est din cauza războiului submarin.

Intervenția americană va juca un rol capital, dar de-abia peste un an, cînd Statele Unite vor reuși să mobilizeze și să transporte în Europa mai mult de un milion de soldați. Pînă atunci, instalarea în ambele tabere a unor guverne puternice, permite beligeranților să redreseze situația internă și să-și mobilizeze toate forțele pentru ultima fază a războiului.

1918: sfîrșitul coșmarului

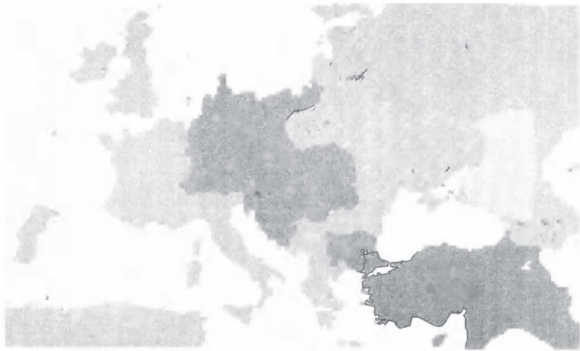
Începînd cu sfîrșitul lui 1917, oameni puternici își iau răspunderea conducerii războiului. În Germania, militarii sînt cei care își asumă răspunderile puterii. Hindenburg și Ludendorff instaurează o adevărată dictatură. Ei îl demit pe cancelar, îi controlează îndeaproape pe succesorii acestuia, zdrobesc revolta echipajelor de pe navele de război ordonînd cîteva execuții și pun capăt grevelor plasînd uzinele sub autoritatea armatei.

În țările Antanei, crizele sînt rezolvate de oameni de stat energici care, pentru a cîștiga războiul, renunță provizoriu la libertățile democratice. În Marea Britanie, liberalul George Lloyd constituie un guvern de uniune națională, hotărît să ducă un război dur. În Italia, un nou minister condus de Orlando îi arestează pe șefii socialiști, ale căror acțiuni au susținut agitația pacifistă. În Franța, puterea îi este încredințată radicalului

Georges Clémenceau. Ajutat de popularitatea extraordinară de care se bucură în rîndurile opiniei publice, cel care va deveni mai tîrziu „părintele Victorie“ își asumă singur conducerea războiului, refuzînd să informeze parlamentul sub pretextul păstrării secretului militar, neglijînd Consiliul de miniștri și neluînd în considerare decît în mică măsură părerile președintelui republicii, Raymond Poincaré. Politica pe care o duce este cea a războiului înverșunat, pînă la victorie. „Politica mea externă și cea internă sînt totuna“, declară el. „În politica externă fac război. În politica internă fac război. Peste tot eu fac război.“ Clémenceau își manifestă hotărîrea epurînd administrația și poliția, executînd pe trădători, dar și discreditîndu-i pe pacifiști, mai ales cînd aceștia sînt, ca Joseph Caillaux, adversarii săi politici, pe care el îi consideră „defețiști“ și dușmani ai națiunii.

Paralel cu această acțiune întreprinsă de Clémenceau pentru a restabili moralul din spatele frontului, noul comandant șef al armatei, generalul Pétain, pune capăt rebeliunilor, utilizînd represiunea (execuții nu prea numeroase, încarcerări, trimiterea răsculaților în companiile disciplinare din Africa de nord), dar procedînd și la ameliorarea condițiilor de viață ale soldaților și mai ales la adoptarea unei noi strategii bazată pe apărare și pe renunțarea la atacurile sinucigașe. Același lucru se petrece în Italia, unde, după dezastrul de la Caporetto, generalul Cadorna, considerat ca un mare risipitor al sîngelui oamenilor săi, este demis și înlocuit cu generalul Diaz.

Guvernele aliate se vor strădui să extindă aria conflictului. Am văzut că în aprilie 1917 Statele Unite s-au alăturat puterilor Antantei. După Revoluția din februarie, problemele din Rusia îi obligă pe francezi și pe britanici să facă presiuni asupra guvernului grec pentru ca acesta să înceteze cu tergiversările și să aleagă o tabără sau alta. În iunie 1917, francezii au trimis regelui Constantin un adevărat ultimatum. Legat de Curtea germană prin legături de rudenie, suveranul grec preferă să abdice. Venizelos constituie atunci un guvern care intră în război alături de Aliați și este imediat susținut de corpul expediționar al generalului Franchet d'Esperey, staționat la Salonic din 1915.

Primăvara lui 1918 machează întoarcerea la marile ofensive, lansate de armatele Reichului pe frontul francez. Germanii trebuie să acționeze repede căci blocada maritimă le paralizează treptat economia și aprovizionarea, în timp ce venirea americanilor începe să schimbe raportul de forțe. De aceea, aceștia își vor arunca toate forțele în patru ofensive disperate. La sfârșitul lui martie, ofensiva din sudul râului Somme, care eșuează iar Aliții realizează unirea comandamentelor, Foch devenind general șef. În aprilie și mai, cele din Flandra și de pe râul Aisne. În sfârșit, în iulie cea din Champagne. Din nou amenințat, Parisul este bombardat de tunurile germane cu tir lung (91 de morți în biserica Saint-Gervais în ziua vinerii sfinte). Dar ultimele două atacuri germane sînt oprite rapid de Mangin și de Gouraud, iar începînd din 8 august, Foch, care dispune datorită întăririlor americane de rezerve importante și de vehicule blindate (*tanks*) pentru a sprijini înaintarea infanteriei, lansează marea contra-ofensivă, care, în două luni, eliberează aproape în întregime regiunile franceze ocupate.

În același timp, în Balcani se desfășoară ofensiva Aliților, începînd din Salonic și pînă în Palestina, obligîndu-i pe bulgari și pe turci să depună armele. La sfârșitul lui octombrie, italienii străpung frontul austriac la Vittorio-Veneto și obligă guvernul de la Viena să ceară armistițiu (3 noiembrie). Mișcările naționale, ținute în frîu timp de un secol, profită de înfrîngerea militară a dublei monarhii: republica cehă este proclamată la Praga, iar un consiliu „iugoslav“ se reunește la Zagreb pentru a pune bazele unui nou stat. Coroana habsburgică nu scapă nici ea de furtună: pe 11 noiembrie, la Viena izbucnește revoluția și este proclamată republica.

În aceeași zi, Germania trebuie la rîndul ei să semneze armistițiul. În plină prăbușire a alianțelor și a sistemului politic, Wilhelm al II-lea încearcă *in extremis* să-și salveze coroana. El instituie un regim parlamentar pe care îl respinsese pînă atunci și crede că poate conta pe armată, care a suferit desigur niște eșecuri și se retrage din fața Aliților, dar care nu este încă înfrîntă. Și aici, tot din spatele frontului vine lovitura de

grație. În marile orașe izbucnesc revolte provocate de foamete și de cumplita oboseală a populației. Flota, mândria Kaiserului, se răscoală și ea. Pe 9 noiembrie împăratul abdică și fuge în Olanda. Pe 11, plenipotențiarilor germani semnează armistițiul de la Rethondes.

Astfel se încheie, după 52 de luni de bătălii cumplite, un conflict ale cărui cauze au fost uitate de toate lumea, dar care se soldează cu distrugeri îngrozitoare: opt milioane de morți, douăzeci de milioane de răniți și mutilați, o zdruncinare profundă a edificiului european. În ceea ce-i privește pe învingători, aceștia speră cel puțin că tratatele de pace vor putea aduce Europei un nou echilibru.

Europa tratatului de la Versailles

De pe 12 ianuarie pînă pe 28 iunie 1919, are loc la Paris Conferința de pace care adună delegații din aproximativ treizeci de țări. Nu au fost invitați nici reprezentanții statelor învinse, nici cei ai tinerei Republici a sovietelor. Clémenceau susținea că rușii trădaseră cauza aliaților și că era necesar să se continue războiul de intervenție pentru a se ridica o „barieră” împotriva bolșevicilor. Ședințele plenare, cele 16 comitete de experți și comisiile de tot felul (52 în total) joacă un rol mai puțin important decît „Consiliul celor Zece”, format din șefii de guvern și miniștrii Afacerilor externe aparținînd celor cinci principale puteri învingătoare: Statele Unite, Marea Britanie, Franța, Italia și Japonia. Dar organul principal de decizie este „Consiliul celor patru”, din care, începînd de pe 24 martie, fac parte francezul Clémenceau, britanicul Lloyd George, italianul Orlando și președintele Statelor Unite, Woodrow Wilson, venit personal la Paris pentru a apăra principiile „noii sale diplomații”.

Ca și în 1815, era vorba de reconstrucția Europei și, ca în 1815, trebuiau găsite bazele acestei reconstrucții. Or, devine repede evident faptul că opiniile învingătorilor sînt radical diferite. Dorințelor lui Wilson, care vrea „să pună bazele unui

nou sistem de relații internaționale“ și care gîndește pe termen lung, i se opun concepțiile pragmatice ale englezilor, dar mai ales preocupările pentru securitate ale francezilor. În condițiile unor abordări atît de diferite, delegații la Conferință vor încerca să găsească compromisuri acceptabile pentru toți.

Formulate încă din ianuarie 1918, într-un mesaj adresat Congresului Statelor Unite (care enumeră cele „14 puncte“ faimoase pe care va trebui să se sprijine viitoarea pace), tezele lui Wilson afirmă într-un mod cu totul nou dreptul popoarelor la autodeterminare și preconizează abandonarea diplomației secrete, libertatea mărilor, dezarmarea, „garanțiile mutuale de independență politică și integritate teritorială“, toate acestea în cadrul unei „Ligi a Națiunilor“. Dincolo de intențiile generoase ale acestui program, considerat utopic de majoritatea europenilor, se vede din partea lui Wilson o dorință reală de a evita fricțiunile viitoare, limitînd la maxim frustrările celor învinși.

Ideile lui Clémenceau se înscriu într-o cu totul altă perspectivă, care este cea a securității pe care Franța este îndreptățită să o pretindă în urma încheierii conflictului. Mai mult decît ceilalți beligeranți, Franța a suferit de pe urma unui război de care, consideră ea, Germania este singura răspunzătoare. Ea a cunoscut invazia și ocupația prelungită a regiunilor sale din nord-est, a suferit grele pierderi materiale și a ieșit din război epuizată din punct de vedere economic și financiar. Dar, mai ales a plătit tributul cel mai greu de vieți omenești. În concepția reprezentanților săi politici, trebuie făcut totul pentru ca nicio dată vecina sa orientală să nu o mai poată atrage într-un nou conflict armat. În această chestiune, Clémenceau este investit de concetățenii săi cu un mandat categoric: Germania trebuie să plătească pentru distrugerile pe care le-a provocat, dar mai ales trebuie adusă „în starea de a nu mai putea face rău“.

Aceasta presupune să i se impună plata daunelor, iar Franța să aibă o frontieră „sigură“. Cu siguranță, Clémenceau este destul de realist pentru a nu urma extrema dreaptă în intențiile expansioniste din Rhenania. Dar ar dori, conform proiectelor stabilite de principalul său colaborator, André Tardieu, și de

mareșalul Foch, să obțină de la Aliați recunoașterea „frontierei militare“ a Rinului, ceea ce înseamnă ocuparea permanentă a malului stîng al fluviului, prelungită prin capuri de pod pe malul drept, ca și crearea unuia sau mai multor state renane, desprinse de teritoriul german și plasate sub controlul S. N.* (Societatea Națiunilor). Acest program se opune clar principiilor wilsoniene, bazate pe dreptul naționalităților și pe libertatea popoarelor de a hotărî singure, dar provoacă și împotrivirea lui Lloyd George, prim-ministrul britanic temîndu-se de o hegemonie franceză asupra Rinului și dorind menținerea unei Germanii puternice, care să devină o barieră în calea comunismului.

În sfîrșit, respectarea angajamentelor luate în timpul războiului este invocată de reprezentanții Japoniei (care cer să preia drepturile germanilor în China), ai României, ai Greciei, dar mai ales de delegații italieni, care fac caz de tratatele de la Londra (1915) și de la Saint-Jean-de-Maurienne (1917), ce atribuie Italiei, pe lîngă teritoriile iredente, Istria și Dalmația, cu populație slavă, și unele teritorii aparținînd Imperiului otoman. Refuzul președintelui american, care nu se simte legat de promisiunile aliaților săi, și care, fără să consulte guvernul italian, adresează un apel poporului din peninsulă, va provoca plecarea și absența temporară a lui Orlando și Sonnino. Acest refuz va ațîța sentimentul italienilor că au fost frustrați de victorie, situație de care vor profita naționaliștii lui d'Annunzio și apoi fasciștii.

În ceea ce privește recunoașterea dreptului popoarelor la autodeterminare, Conferința de pace înlătură de la dezbatere țările învinse, mai ales Germania, căreia i se impune o pace a leului la care este obligată să subscrie, ca și Rusia bolșevică, care nu este recunoscută de nici unul dintre beligerați și se vede exclusă și ea din tratatul de pace. În aceste condiții, tratatele elaborate de învingători par niște compromisuri între preocupările de securitate sau expansioniste ale puterilor și dorința conducătorilor lor de a satisface revendicările minorităților naționale, a căror voință de afirmare a identității tulbură bătrînul continent încă din 1848.

Semnat pe 28 iunie 1919 în Galeria Oglinzilor (locul a fost ales pentru a șterge umilirea din 1871), tratatul de la Versailles hotărăște soarta dușmanul principal, Germania. Articolul 231 stabilește în principiu responsabilitatea exclusivă a acestei puteri și a aliaților ei la declanșarea războiului și justifică în ochii învingătorilor faptul că fostul Reich nu a fost invitat să participe la hotărîrea propriei sale sorți. Germanii refuză să recunoască validitatea acestei proceduri, considerînd pe drept cuvînt, că responsabilitatea conflictului nu poate fi imputată numai conducătorilor lor și că, în consecință, ei sînt victimele unui *Diktat*. Ei vor vorbi de asemenea de o „pace cartagineză”.

În principiu, în ciuda dorinței francezilor de a-și asigura poziții strategice dincolo de Rin, Germania nu-și pierde din teritorii decît în măsura în care transferurile teritoriale corespund aplicării stricte a dreptului naționalităților. Așa se întîmplă cel puțin în vest, Alsacia-Lorena fiind „înapoiată” Franței, în timp ce Belgia anexează cele două cantoane, Eupen și Malmédy, iar Danemarca primește, în urma unui plebiscit, Schleswigul de nord.

În est, numărul mare al naționalităților face dificilă fixarea frontierelor. Germania pierde regiunea Poznan și o parte a Prusiei occidentale, pe care trebuie să le cedeze Poloniei reconstituite, căreia i se asigură accesul la Marea Baltică printr-un „coridor” lung de 80 de kilometri, care desparte noul stat de Prusia orientală. Polonezii se vor bucura de intrarea liberă în portul Danzig, oraș german plasat sub controlul SN, ca și Memel, situat mai la nord și anexat mai tîrziu de Lituania, în 1925. În sfîrșit, după o perioadă agitată, marcată de un plebiscit favorabil Germaniei, o insurecție provocată de Polonia, intervenția acelor *corps-francs* venite din fostul Reich și arbitrajul Societății Națiunilor, Silezia de nord, bogată în mine și industrii grele, este împărțită între Germania și Polonia, soluție nedreaptă, care nu mulțumește pe nimeni. Germania, care pierdea astfel o șep-time din teritoriul său (88 000 km²) și a zecea parte din populație (8 milioane de locuitori) nu va accepta niciodată să recunoască noile sale frontiere orientale.

Clauzele militare ale tratatului reduc considerabil forța tinerei Republici de la Weimar. Armata este redusă la 100 000 de oameni, dintre care 5 000 sînt ofițeri, toți militari de carieră, căci serviciul militar este abolit. Germania nu are dreptul să posedze nici aviație militară, nici tancuri, nici artilerie grea, nici marină de război. Ea trebuie să-și predea flota militară învingătorilor, dar aceasta se autoscufundă pe 21 iunie 1919, în rada portului Scapa Flow, bază britanică din nordul Scoției.

Și mai dure încă sînt clauzele economice și financiare. Fostul Reich pierde proprietatea tuturor garanțiilor și activelor sale din străinătate. El trebuie să acorde învingătorilor săi clauza națiunii celei mai favorizate și să accepte fără taxe vamale mărfurile venite din Alsacia-Lorena și din Poznanja. Franța primește pentru cincisprezece ani teritoriul Saar, sub controlul SN. La sfîrșitul celor cincisprezece ani un plebiscit va hotărî soarta regiunii, dar minele de cărbuni vor rămîne în proprietatea statului francez. În sfîrșit, considerată răspunzătoare de război, Germania trebuie, în funcție de articolul 231 al tratatului, să plătească despăgubiri a căror valoare, fixată mai tîrziu la 132 de miliarde mărci-aur, îi va fi notificată înainte de 1 mai 1921. În plus, aceste despăgubiri nu includ și „restituirile“ dintre care unele dau tratatului un aspect meschin, uneori grotesc. Alături de operele de artă luate din Franța și din Belgia în 1870-1871 și în timpul Primului Război Mondial, la acest capitol figurează instrumentele astronomice luate din China în 1901, sau craniul unui sultan din Africa orientală, pe care germanii vor trebui să-l predea Angliei.

Partea a IV-a a tratatului îi ia Germaniei toate coloniile și posesiunile din Africa, din Oceanul Pacific și din China. Toate acestea sînt puse sub tutela principalelor puteri coloniale, care le primesc cu mandat de la SN.

În sfîrșit, tratatul de la Versailles face din Germania un stat lipsit de importanță, a cărui suveranitate se limitează doar la teritoriul propriu. Malul stîng al Rinului este ocupat de armatele aliate pe o perioadă între 5 și 15 ani. În plus, regiunea este demilitarizată, ca și o bandă lată de 50 de km de pe malul

drept. Numeroase comisii constituite de învingători își exercită autoritatea pe teritoriul german: comisia de navigație pe marile rute fluviale, comisia de guvernare a regiunii Saar, comisia pentru despăgubiri etc. Pentru a perfecționa sistemul de securitate instaurat de ea, Franța obține de la Statele Unite și de la Marea Britanie un „tratat de garanție“, care prevede intervenția imediată a acestora în cazul în care Germania ar viola frontierele sale orientale, dar acest „instrument“ diplomatic nu va fi niciodată ratificat.

Global, pacea de la Versailles nemulțumește pe cele două principale puteri interesate: Franța, care, în ciuda avantajelor obținute, consideră garanțiile de securitate insuficiente, și care le poartă pică aliaților săi pentru că nu au susținut-o în tentativa politică renană. Germania mai ales, a cărei populație și conducători denunță nedreptatea căreia i-a căzut victimă țara lor și respinge cu hotărâre clauzele morale și politice ale tratatului, ca și cele care modifică frontierele orientale ale fostului Reich.

Celelalte tratate semnate între 1919 și 1920 – tratatul de la Saint-Germain-en-Laye (10 septembrie 1919) și cel de la Trianon (4 iunie 1920) semnate cu cele două state succesoare ale dublei monarhii, tratatul de la Neuilly (27 noiembrie 1919) cu Bulgaria, tratatul de la Sèvres (11 august 1920) cu Imperiul otoman – hotărâsc soarta Europei de est și a Balcanilor.

Austro-Ungaria iese dezmembrată din conflictul pe care l-a provocat tocmai pentru a-și păstra unitatea. Cele două piese importante ale fostului Imperiu habsburgic sînt separate definitiv. Teritoriile lor sînt amputate. Ele nu mai au acces la mare și nu mai formează decît două state de mîna a doua, cu puțin mai puternice decît statele nou apărute în urma independenței popoarelor minoritare. Mai mult, Austriei și Germaniei și se interzice realizarea aceluia *Anschluss*, adică unirea într-un singur stat germanic.

Slavii din cele trei provincii de nord ale fostului Imperiu austro-ungar, Boemia, Moravia și Slovacia, se unesc pentru a forma Cehoslovacia. Slavii din sud își realizează vechiul vis al constituirii unei „Iugoslavii“ cuprinzînd, în afară de fostele

state independente ale Serbiei și Muntenegrului, și provinciile austro-ungare ale Croației, Bosniei și Dalmației. La est, Polonia, care fusese ștearsă de pe harta Europei la sfârșitul secolului al XVIII-lea, renaște din propria cenușă și cuprinde între frontierele sale teritorii luate de la Austro-Ungaria (Galiția), de la Germania (Poznań) și de la Rusia. În sfârșit, Italia anexează Tirolul austriac, iar România, care figurează printre marile beneficiare ale reîmpărțirii teritoriale, fosta Transilvanie ungară.

Bulgaria plătește scump greșeala de a fi ales în 1915 tabăra puterilor centrale. Ea trebuie să-i cedeze Iugoslaviei o parte a Macedoniei, României sudul Dobrogei, iar Greciei Tracia orientală.

Turcia, în sfârșit, cunoaște o dezmembrare tot atât de mare ca și Imperiul austro-ungar. Ea își pierde teritoriile din Orientul Apropiat, care sînt împărțite între Franța și Regatul Unit. În Europa, posesiunile ei sînt reduse la teritoriul litoral al Constantinopolului, în timp ce strîmtorile devin neutre. Cu toate acestea, revolta tinerilor ofițeri adunați în jurul lui Mustafa Kemal va repune curînd totul în discuție.

Tratatele din 1919-1920 duc astfel la o schimbare radicală a hărții Europei. Fondate pe principiul naționalităților, ele au trebuit să țină cont în același timp de interesele puterilor, de dificultățile apărute în fixarea frontierelor acolo unde există o multitudine de grupuri etnice, cît și de necesitatea de a oferi noilor state granițe care să le asigure un minimum de viabilitate economică și securitate. Cu toate că, în ansamblu, noua hartă politică a Europei este în mai mare măsură o hartă a națiunilor decît cea din 1914 și, în consecință, dă satisfacție unor numeroase revendicări de recunoaștere a identității (numărul europenilor aparținînd unor minorități supuse unei puteri străine a scăzut de la 60 de milioane la aproximativ 25), hotărîrile luate de creatorii noii ordini internaționale provoacă învinșilor un resentiment profund, fără să satisfacă, cu toate acestea, toate puterile victorioase, începînd cu Italia, căreia i s-au refuzat anumite teritorii promise de Aliați în 1915. Pe de altă parte, numeroase

minorități naționale acceptă cu greu să se integreze în state ce au luat naștere din dezmembrarea Imperiilor centrale: acesta este, de exemplu, cazul sudeților din Cehoslovacia, sau cel al croaților, ostili dominației sârbe în Iugoslavia. Aceste diferite nemulțumiri vor alimenta un „revizionism“ (în sensul de dorință de a „revizui“ tratatele) care va căpăta curînd un ton agresiv și va apăsa greu asupra evoluției relațiilor internaționale.

CONCLUZIE

Imediat după frământările revoluționare, remodelînd harta Europei, suveranii restaurați ai Vechiului Regim se gîndeau că vor realiza ceva durabil. Fondată pe principiul dinastic al legitimității, pe echilibrul între marile puteri ale continentului și pe dorința de a ignora ideile noi apărute din revoluție, această construcție își are totuși coerența sa. Se intenționa ca prin Sfînta Alianță să se reconstruiască și să se mențină o Europă a secolului al XVIII-lea.

În ciuda iluziilor întreținute de „sistemul Metternich“ și a intervențiilor victorioase ale monarhilor împotriva forțelor revoluționare, această încercare de a împietri istoria așa cum era în 1815 era sortită eșecului. Dacă în încremenita Europă de sud și de est importanța arhaismelor permite păstrarea spiritului Sfîntei Alianțe, acest lucru nu se întîmplă în Europa de nord și de vest. Dezvoltarea revoluției industriale, expansiunea burgheziei, mișcarea de idei fac din liberalism o „noțiune-forță“, care animă opinia publică, inspiră guvernele și sfîrșește curînd prin a da naștere unei politici. Alături de liberalism, această Europă evoluată vede curînd afirmîndu-se voința democratică sub presiunea claselor mijlocii în plin avînt și a unei lumi muncitorești în plină expansiune. Începînd din 1830, Europa de nord-vest iese din sistemul fixat în 1815 pentru a intra într-o altă istorie, dominată de modernitate.

Peste tot de altfel, construcția din 1815 nu va înceta să se fisureze sub presiunea crescîndă a naționalităților. Ținute în frîu începînd cu Congresul de la Viena, acestea joacă un rol

important în explozia din 1848 și, în ciuda înfrîngerii lor la sfîrșitul „primăverii popoarelor“, vor profita de slăbirea Austriei și a Rusiei, garanți ai concepțiilor din 1815, pe care vor încerca să le învingă. Sprijinite puternic de Napoleon al III-lea, începînd din 1860 ele vor mătura ultimele obstacole din calea realizării obiectivelor lor și vor modifica pînă în 1914 harta Europei în așa fel încît Națiunea să coincidă cu Statul.

Este cu adevărat un efort disperat acela de a încerca oprirea mișcării de dezintegrare a marelui stat multinațional al Austro-Ungariei, care aruncă Europa în primul conflict mondial.

În multe privințe, aceasta din urmă reprezintă sfîrșitul curentului, care, începînd din 1848, duce la prăbușirea construcției Congresului de la Viena. În realitate, nu este acesta efectul tentativei celei mai vechi monarhii din Europa de a salva o ordine pe care evoluția pare să o condamne, și în același timp al ciocnirii naționalismelor, forme de exaltare exagerată și șovină a spiritului național?

Nu este surprinzător că în aceste condiții se poate constata că, ultimii susținători ai Vechiului Regim fiind învinși, Europa din 1920 încearcă să se redefinească în jurul principiului naționalităților. Oare Europa naționalităților, care se naște în acest moment, va fi mai viabilă decît cea a Vechiului Regim restaurat după 1815? Pe aceasta se mizează în perioada care începe imediat după Primul Război Mondial.

Triumful naționalităților înseamnă oare sfîrșitul tentativelor de organizare a continentului? „Armonia europeană“ instaurată de Congresul de la Viena s-a născut moartă? Ar însemna să uităm că, de-a lungul secolului, paralel cu afirmarea particularismelor naționale, s-a conturat și o dorință de colaborare între state, bazată pe conștientizarea existenței unor răspunderi reciproce și a unor interese comune. De la congresele europene din timpul Sfintei Alianțe la cele care, după fiecare criză, reunesc plenipotențiarilor marilor puteri pentru a încerca să găsească soluții acceptabile pentru toți, ideea de armonie euro-

peană nu a dispărut nici un moment. Și chiar dacă, imediat după conflict, ideea organizării lumii parcă o învingă pe cea a organizării europene, subliniindu-se astfel pierderea influenței pe care a exercitat-o bătrînul continent, Europa continuă să joace rolul cheie în tratatele din 1919, așa cum ea va deveni și cheia de boltă a Societății Națiunilor, care ia naștere din aceste tratate. În mod discret, în umbra unei afirmări a națiunilor care ocupă prim-planul scenei, ideea unei Europe bine organizate nu încetează să-și croiască drum.

NOTE

* Există un anume consens în a considera secolul XIX drept „secolul cel lung“ al istoriei europene. Bineînțeles, segmentarea continuum-ului temporal în sute de ani este un simplu, imperfect, instrument didactic. Utilitatea sa nu e însă de pus la îndoială. Ce e de făcut, atunci, pentru a ieși dintr-o mecanică stupidă, dat care are meritul că plantează borne sigure în trecut la fiecare sută de ani? Păstrându-se în limitele acestei convenții – a cărei istorie, ea însăși, ar fi de retrasat –, specialiștii domeniului simt, totuși, nevoia de a-i conferi temeuri (mai) raționale. Ei sacrifică, astfel, precizia absolută în favoarea uneia relative, lărgind sau reducând secolele, după caz, în funcție de momentele de turnură ale devenirii societății. Iată de ce, Serge Bernstein și Pierre Milza, autorii prezentei *Istории a Europei*, ajunși la al patrulea volum al sintezei lor, îl dedică în întregime veacului XIX. Doar atît că, la fel ca alți colegi ai lor din Occident – de-ar fi să-l menționez aici doar pe Erich J. Hobsbawm, autor, și el, al unei sinteze istorice în mai multe volume, numai că universală – cei doi fixează limitele intervalului centenar în cauză la anul 1815, respectiv 1919. Faptele cuprinse de relatarea lor între Waterloo și Versailles, altfel spus, între două finaluri de confruntări armate uriașe le apar acestor experți suficient de semnificative pentru a umple un întreg volum, după ce primul alergase prin toată antichitatea, al doilea acoperise nouă secole, iar al treilea parcursese încă cinci. Nu e doar o chestiune de metodă, justificată de păstrarea, pe măsura avansului în timp, a tot mai multor mărturii ale epocilor ce și-au succedat una alteia, și nici o opțiune întemeiată pe ... simpatie. Pe lîngă esențiala importanță a secolului XIX pentru conturarea lumii în care azi trăim încă, rămîne de constatat un fapt legat direct de subiectul sintezei: veacul trecut a fost marele moment istoric al Europei. Nici înainte, nici după el, prestigiul civili-

zației și culturii bătrînului continent nu a cunoscut vreodată aceeași strălucire. Purtat în cele patru zări de bărbatul alb, cutezător și adeseori agresiv crud, cu mustață în furculiță și caschetă colonială, acest duh al Europei, deopotrivă detestat și admirat pe celelalte continente a transformat întreaga lume a secolului în teatrul unei neasemuite aventuri, celebrate de opere literare (prin condeie de diverse mărimi, de la Karl May și Jules Verne pînă la Edgar Allan Poe, Al. Dumas-père și Emilio Salgari), creații muzicale faimoase (*Madame Butterfly*) și picturi celebre. Nu degeaba vorbea reputatul istoric al religiilor Joseph Mitsuo Kitagawa, în legătură cu experiența misionară europeană în Asia și Africa, mai curînd despre un export al ideologiei europene decît de o tentativă de prozelitism creștin. Creștinismul n-ar fi fost decît veșmîntul pe care l-ar fi îmbrăcat „europenismul“ în tentativa sa de a se impune altor civilizații (*În căutarea unității. Istoria religioasă a omenirii*, București, Ed. Humanitas, 1994). Paradoxal, însă, exact în această clipă măreață a apogeului, Europa lua cunoștință mai curînd de diversitatea decît de unitatea sa. Spiritul ei de aventură avea drept complement spiritul de competiție și dorința de subliniere a specificității etno-lingvistice și zonale. Nu e de mirare că epoca despre care vorbim e tocmai cea a gloriei duelurilor individuale, sagă a unui cod al onorei și întreținut de orgoliu și irascibilitate. Și la fel de simptomatic e și interesul de-acum acut pentru creația populară, prevestit de Giambattista Vico, teoretizat de Herder, speculat de Macpherson – autorul apocrifelor osianice – și ilustrat de o pleiadă întreagă de spirite înalte, de la Goethe la Vuk Brancovici și Vasile Alecsandri.

Pe bună dreptate pun Serge Berstein și Pierre Milza veacul acesta sub semnul naționalismelor și al concertului european. Eșecurile atîtor monarhii și imperii prestigioase în fața micului corsican ridicat pe creasta revoluției burgheze semnalase o criză a ideii imperiale, a ideii de putere supranațională ce fusese, timp de atîtea sute de ani, cea mai prețioasă moștenire dobîndită de pe urma antichității latine și făcuse gloria evului mediu. Sigur, imperiile vor continua să dăinuiască – și, în anumite forme, mai voalate, continuă și astăzi –, universalismul se prelungea, trecînd din mîinile unșilor Domnului în cele ale unor laici și chiar atei (cum a dovedit-o experiența sovietică). El rămînea, de asemenea, pe seama bisericii catolice, al cărei înalt ierarh continuă, cu prilejul înnoirii fiecărui an, să-și rostească urările *urbi et orbi* în toate limbile vorbite de credincioșii săi. Tot Vaticanul se face astăzi cunoscut și prin mai accentuatele demersuri în sensul ecumenis-

mului. Dar grăuntele răsădit de Herder și Napoleon, de fiecare dintre ei în felul său, a cunoscut o încolțire rapidă, conducând la efervescența națională și afirmarea voinței atîtor națiuni de a-și face auzit glasul în avanscena politicului și culturalului. Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea a asistat la apusul unei certitudini și înflorirea unei speranțe. S-a crezut că statele naționale vor fi cadrul prin excelență favorabil punerii în valoare a tuturor comunităților naționale europene. Iar convingerea a fost atît de puternică, încît pînă astăzi noi continuăm să trăim și visăm în umbra acestui proiect al secolului trecut. El a dus la înflorire culturile moderne în limbile vernaculare și tot el a precipitat mîndriile identitare colective pînă la intoleranța față de alteritate, pînă la rasism și discriminare. Iar după atîtea glorii redutabile și excese altroce, visul național continuă să-și caute resursele într-o eră situată de unii gînditori dincolo de moartea ideologiilor.

Dintr-un alt unghi de vedere, Europa secolului XIX a cunoscut aplicarea principiului echilibrului în relațiile internaționale. Aceeași odisee napoleoniană, atît de bogată în consecințe, a silit puterile europene să gîndească o strategie care, chiar dacă a debutat printr-o alianță sfîntă a monarhilor contra aspirațiilor popoarelor, a inovat major în cîmpul coexistenței pe continent, creînd un cadru care a propulsat Europa la apogeul prestigiului ei. Și chiar dacă, în cele din urmă, a cedat întîietatea altei macroputeri, mai tinere și mai viguroase – am numit aici SUA –, ea a instituit astfel o regulă a jocului diplomatic pe care, în linii mari, omenirea o mai urmează și astăzi. Ea va dăruia pe continent, fără îndoială, pînă cînd se va găsi o soluție mai bună sau pînă cînd – și dacă! – unificarea statelor europene sub același stindard va avea loc.

Fiindcă planurile de retrasare a Europei pe care le-a zămislit Napoleon au marcat începutul unei alte utopii: proiectul unificării europene. Născută cu mult înainte ca proiecție himerică, devenită posibilă – dar nu și probabilă – prin abuzurile gîndirii prodigioase a Împăratului corsican, unitatea europeană urma să facă primii ei pași în realitate după marele eșec militar al Germaniei naziste și mai cu seamă după celălalt uriaș eșec al veacului nostru: cel sovietic. Cu năzuința unității bătrînului continent, secolul al XIX-lea pășea într-un viitor care nici astăzi nu a avut încă răgazul să devină istorie. În măsura în care unificarea europeană se va înfăptui – și pașii pe această cale sînt considerabili, deși e greu de spus cînd se va înfiripa noua entitate statală înțeleasă ca ansamblu al tuturor popoarelor Europei –

veacul al XIX-lea va supraviețui și în această dimensiune vizionară a lui.

Pornind de la actele fundamentale ale revoluțiilor burgheze – mai cu seamă cea americană și cea franceză –, ultima sută de ani a modernității europene a văzut născându-se și o tot mai viguroasă tradiție liberală. Consonantă cu afirmarea burgheziei în prim-planul vieții social-politice, ea a îndreptat atenția către libertățile și drepturile individului. Prin pana lui Thomas Carlyle s-a făcut apologia eroului, a personalității apte să împingă spre glorie colectivitatea, iar romantismul dezlănțuit a teoretizat geniul, văzînd în el un pisc al umanității înzestrat cu maximă putere creatoare și cu capacitate de previziune. În acest fel se atingea un apogeu al gândirii destinului umanității în cheie personală, răspunzîndu-se atît unei imperioase nevoi, cît și tentației de a explica acțiunea unor „oameni mari” în istorie și cultură (Napoleon, Goethe, Beethoven). Din același imbold a provenit și tentativa de a depăși vechiul umanism a unui alt gînditor al aceleiași epoci, la numai cîteva decenii distanță. El s-a numit Friedrich Nietzsche și teoria sa ridica pe culmi mai presus de orice precedent individul creator prin cele două adagii celebre: „Dumnezeu a murit, voi l-ați omorît!” și „Vin să vă-nvăț ce este Supraomul!”

Reacția nu a întîrziat să se contureze. Înlăturarea vechiului regim a însemnat în Europa și conturarea unui orizont mai larg al democrației. Dincolo de libertățile burgheze exista o umanitate întreagă angajată în încheștarea disperată cu existența diurnă. Revoluția industrială a fost fenomenul care, adunînd masele de țărani depeizați, ce vagabondau prin întreg occidentul, le-a fixat în marile manufacturi, fabrici și uzine ale momentului, transformîndu-le într-o nouă, amplă, categorie socială. Un curent de gîndire democratică care a făcut curînd joncțiunea cu aceste mulțimi anonime, teoretizînd niște nevoi colective și așezîndu-le într-un orizont mai amplu de așteptare s-a afirmat în viața publică, jalonînd drumul de la experimentele socialiștilor utopici de tipul lui Charles Fourier și Robert Owen, trecînd prin pana lui Proudhon și Ludwig Feuerbach și culminînd cu opera cu o posteritate uriașă și disputabilă a lui Marx și Engels.

Între colectivism și individualism, între proiectul național și cel unificator, secolul XIX a propulsat Europa la un zenit care a fost și o răscruce a destinului ei istoric. Serge Bernstein și Pierre Milza dau o imagine sintetică a acestei configurații istorice unice uneori pregnantă, uneori nuanțată, dar niciodată plicticoasă ori eronată.

¹ Karlsbad, renumită stațiune din Imperiul austriac. Astăzi, Karlovy-Vari.

² La 8 mai 1838 s-a publicat charta populară (charter) conținând revendicările din petiția adresată parlamentului în 28 februarie 1837, eveniment care declanșa Mișcarea chartistă. Între februarie și septembrie 1839 avea loc primul Congres al chartiștilor la Londra. La 7 mai chartiștii înmînau parlamentului petiția semnată de 1.200.000 de cetățeni conținând revendicări. Ele vor fi respinse de parlament la 12 iulie 1839. La 20 iulie 1840 se crea la Manchester „Asociația Națională Chartistă”, primul partid muncitoresc de masă din istoria mișcării muncitorești. În mai 1840 și 10 aprilie 1848 chartiștii înaintează forului legislativ al țării a doua și respectiv, a treia petiție. Mișcarea ia sfârșit abia în martie 1854. (Cf. *Istoria lumii în date*, București, 1972, p. 248).

³ De fapt, termenul *jobbágy* nu desemnează niște mici arendași în adevărata accepție a cuvîntului. După ce, la origine, în Evul mediu, iobagii fuseseră niște proprietari liberi arondați cetăților regale, situația lor s-a depreciat, ajungînd să desemneze o categorie socială dependentă. (Vezi D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania*, București, 19, vol. I-II; idem, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, București, 1986, vol. I-II; *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700-1848*, București, 1989. Vezi și Nicolae Edroiu, *Studierea iobăgiei transilvănene*, în N. Bocșan, N. Edroiu, L. Maior, A. Răduțiu, P. Teodor (ed.), *D. Prodan. Puterea modelului*, Cluj Napoca, 1995, p. 15-20).

⁴ Termenul de *hexagon* desemnează metaforic Franța ale cărei contururi sînt, în linii mari, hexagonale.

⁵ De fapt, domnitor. În textul francez apăsarea „hospodar (guvernator)”.

⁶ Moartea lui Al.I. Cuza s-a produs la 15 mai 1873, la Heidelberg (în Germania). Ulterior trupul său a fost adus în țară.

⁷ Autorii vorbesc despre „diaspora” europeană, împrumutînd un termen utilizat riguros doar în legătură cu răspîndirea evreilor în lume după dărîmarea templului din Ierusalim. În sens larg, exod, colonizare. Acest destin al europenilor din afara Europei trebuie, cred, legat de vocația oamenilor bătrînului continent de a descoperi noi orizonturi, de a-și exporta propriile valori, de a cuceri și supune, de

a-și căuta fericirea departe de casă. Vezi, în acest sens, Joseph Mitsuo Kitagawa, București, Humanitas, 199, p. 219.

⁸ Transleithania este teritoriul de la răsărit de râul Leitha, cunoscut după pactul dualist de la 1867 și sub numele de „țările coroanei ungare”. La vest de același râu se întindeau „regatele și țările reprezentate în consiliul imperial”, desemnate sub numele generic de Cisleithania (Vezi Erich Zöllner, *Istoria Austriei*, București, 1997, p. 510).

⁹ Pogromurile din România, grave și de nejustificat, se pot, totuși, număra pe degete. Sînt de amintit cel de la Iași din 1940 și lichidarea evreilor din Basarabia de către administrația antonesciană în Transnistria. În al doilea caz e vorba însă mai curînd despre execuții abuzive ordonate de autorități, decît de un pogrom în adevăratul sens al cuvîntului. Ar mai fi de amintit și pogromurile cărora le-au căzut victime evreii din Transilvania de nord, după 1940. Deși acestea s-au datorat horthyștilor, ele sînt adeseori puse, dintr-o regretabilă greșală, tot pe seama României.

¹⁰ Școala Secesiunii e o sintagmă care se referă la stilul *Secession* (în Austria), numit și *Jugendstil* (în Germania), *Art Nouveau* (Franța), *Modern Style* (în Anglia), *Stil Liberty* (în Italia) ș.a. E vorba de o „Mișcare artistică marcînd sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea (1890-1910)”, cf. Constantin Prut, *Dicționar de artă modernă*, București, Ed. Albatros, 1982, p. 422-424. Stil caracterizat de ornamentația florală ori linear-geometrică, prezent și în arhitectura orașelor din vestul României (Timișoara, Arad, Oradea, Cluj, Satu Mare). Vezi pentru atmosfera care a generat această mișcare artistică și Michael Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită*, Iași, Ed. Polirom, 1998; Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Iași, Ed. Polirom, 1998; Allan Janik, Stephen Toulmin, *Viena lui Wittgenstein*, București, Ed. Humanitas, 1998, p. 87-116.

¹¹ d'Annunzio la Fiume. Se face trimitere la ocuparea orașului italian Fiume de către poetul Gabrielle d'Annunzio, la 12 septembrie 1919, în fruntea unor trupe de mercenari italieni, eveniment care a luat prin surprindere autoritățile italiene și internaționale. Vezi în acest sens, Piero Chiara, *Viața lui Gabrielle d'Annunzio*, București, Ed. Univers, 1988, p. 338-376.

Index

- Abdul-Aziz** 183
Abdul-Hamid 183
Adler 276
Albert 60
Alexandru I 15, 21, 31
Alexandru II 101, 133, 157, 182, 260
Alexandru III 193, 258
Alexis 282
Andrassy 188
Annunzio 276
Antonelli 149
Apollinaire 291
d'Artois (conte) 38
- Bach** 168
Balbo 134
Balzac 115, 280
Bakunin 69, 241
Barrès 288
Barth 212
Bartok 290
Baudelaire 111, 116, 284
Baudin 127
- Bayer** 205
Bazaine 165
Becker 120
Beethoven 118
Bellini 117
Béranger 46, 292
Bergson 275
Berlioz 115, 120
Bernard 214
Bernstein 242
Berry 38, 115
Berthelot 226
Besançon 109
Bismarck 81, 125, 176, 186
Blanc 109
Blum 77
Bohr 227
Bonnard 286
Bordeaux 38
Boulanger 190
Brahms 280
Brandenburg 81
Brentano 114
Bresci 244
Bruckner 280

- Bülow 264
 Burns 113
 Byron 34, 114, 120
 Caillaux 315
 Capo d'Istria 33
 Carol Albert 23, 53, 74, 134
 Carol I 329
 Carol X 39, 115
 Carol cel Mare 5
 Carol Quintul 5, 164
 Castiglione 140
 Castlereagh 21
 Cavour 75, 140
 Ceaikovski 280
 Cézzane 284
 Chagall 291
 Chamberlain 246, 277
 Chateaubriand 114
 Chopin 117, 120
 Claudel 289
 Clémenceau 333
 Comte 273
 Condorcet 272
 Cooper 113
 Copernic 227
 Carot 119
 Crispi 246
 Csaky 291
 Curie 226
 Cuza 134
 Darwin 269
 Daudet 283
 Daumier 56
 Deak 171
 Debussy 287
 Decamps 282
 Degas 284
 Delacroix 34, 115
 Delaunay 290
 Delcassé 305
 Denis 286
 Deprez 199
 Diaz 282
 Dickens 281
 Disraeli 183, 212, 255
 Donizetti 117, 120
 Dostoievski 281
 Dreyfus 271
 Dufy 286
 Dumas 280
 Durkeim 274
 Dvorak 290
 Edison 199
 Egg 282
 Einstein 227
 Eliot 281
 Elisabeta 171
 Elisabeta de Austria 244
 Engels 242
 Eugène (de Roy) 100
 Darby 93
 Falkenhayn 329

- Fauré 291
 Ferdinand 67
 Ferdinand II 6, 75, 80
 Ferdinand VII 23
 Ferry 211
 Fichte 71, 114
 Filip al II-lea 6
 Flaubert 280
 Fleury 127
 Foch 335
 Fourier 108
 Francisc-Ferdinand 297
 Francisc II 72, 147
 Franz-Josef 77, 168
 Frederic-Wilhelm III 15
 Frederic-Wilhelm IV 70, 81, 155
 Freud 276
 Galliéni 327
 Gambetta 165
 Garibaldi 80, 147
 Garnier 214
 Gauguin 286
 Gautier 116, 283
 Gheorghe (Kara) 32
 Gérôme 281
 Gide 276
 Gladstone 183, 212, 255
 Gobineau 277
 Goethe 113
 Goncourt 280
 Gordon 34
 Gorki 283
 Goya 117
 Gramont 164
 Grigore XVI 129
 Grevy 191, 258
 Grieg 280
 Grimm 114
 Gropius 293
 Gros 118
 Guérin 277
 Guizot 57
 Haendel 120
 Hamsun 283
 Hardy 283
 Haydn 283
 Hegel 30, 114
 Herder 71
 Hertz 226
 Hindenburg 327
 Hoffmann 114
 Hohenzollern 83, 134, 155, 163
 Hugo 34, 112, 120
 Hunt 279
 Ibsen 281
 Isabela II 163
 Ipsilanti 33
 Jaurès 242
 Jelacič 69
 Jerome 140

- Joffre 327
 Jordan 226

 Kandinsky 291
 Kant 275
 Kautsky 243
 Keats 114
 Kemal 343
 Kipling 211
 Kirchhoff 274
 Kissinger 176
 Koch 214, 226
 Koechlin 103
 Kossuth 67, 78
 Krupp 103, 155, 209

 Labrousse 53
 La Fayette 39
 Lalo 290
 Lamarque 56
 Lamartine 34, 58, 115
 Lampedusa 230
 Lammenais 270
 Lavissee 274
 Lebon 277
 Ledru-Rollin 59
 Léger 290
 Leon XIII 271
 Leopardi 117
 Liebermann 285
 Liebknecht 243
 List 107
 Liszt 117, 280

 Livingstone 213
 Lloyd George 316
 Lorentz 227
 Ludovic II 166
 Ludovic-Filip 45, 52, 104
 Ludovic XVIII 22, 38
 Ludovic Napoleon
 (Bonaparte) 61, 80
 Ludendorff 327
 Luiza (de Orléans) 45
 Lumière 227
 Luxemburg 243

 Mac-Mahon 165, 181
 Mallarmé 287
 Malthus 107
 Manet 281
 Manin 79, 137
 Manini 75
 Mann 237
 Marie 59
 Maria-Amelia 54
 Maria-Antoaneta 40
 Maria-Cristina 48
 Maria-Luiza 17, 47, 138
 Marx 240
 Masaryk 171
 Matisse 286
 Maupassant 282
 Maurras 297
 Maxwell 226
 Mazzini 29, 65, 80, 135, 136
 Mehmet-Ali 34, 36
 Mendelssohn 118

- Metternich 12, 14, 36, 43, 75
 Miliukov 261
 Mill 107
 Millet 279
 Mirbeau 283
 Moltke 160
 Mondrian 291
 Monet 284
 Morus 108
 Montesquieu 224
 Mozart 283
 Murat 73
 Musset 116, 119

 Napoleaon I 6, 11, 29
 Napoleaon III 48, 85, 125, 144
 Nash 117
 Nesselrode 15
 Newton 227
 Nicolae I 35, 45, 132
 Nicolae II 76, 132, 261
 Nietzsche 275
 Noralis 114

 Obrenovici 32
 Olanda (Ludovic de) 128
 Orlando 332
 Orleans (duce de) 40, 42
 Orsini 140
 Otho 36
 Otto 154
 Owen 109

 Palmerston 186
 Papini 275
 Pasteur 214
 Périer 47, 103, 258
 Pétain 329
 Petöfi 67
 Picabia 291
 Picasso 290
 Pius IX 48, 74
 Pius X 272
 Petru I Karagheorghevici 313
 Poincare 226, 316
 Polignac 40
 Prouthon 109

 Radetzky 75
 Rathenau 205
 Ravel 291
 Renan 104, 267
 Renoir 284
 Richelieu 22
 Rilke 288
 Rimbaud 287
 „Risorgimento” 74
 Rivas (duce de) 117
 Rodin 291
 Rossetti 279
 Rossini 117, 120
 Rostaw 88
 Rousseau 224, 282
 Roux 214, 226

 Saint-Arnaud 127

- Saint-Simon 108
Sand 116
Saxa-Coburg 45, 190
Sfintul Ștefan 66, 172
Scheffer 34
Shelling 113, 114
Schiller 113, 275
Schneider 103, 246
Schopenhauer 287
Schubert 118
Schumann 118
Schwarzenberg 77, 82, 168
Shakespeare 121
Siemens 205
Smetana 290
Smith 107
Solomos 33
Sorel 276
Soury 277
Spencer 274
Staël 28, 114
Stanley 213
Stendhal 115
Stevens 281
Strauss 287
Stravinski 291

Taine 274
Talleyrand 15
Tardieu 337
Thiers 41, 55, 153
Thyssen 205
Tolstoi 29, 222, 279
Turgheniev 281

Valéry 111
Van Gogh 279
Verdi 138
Verlaine 284, 287
Victor-Emanuel II 23, 80,
134, 143, 263
Victoria 181
Vigny 115
Villon 290

Wagner 284
Walewski 132
Watt 92
Weber 118
Wilhelm I de Orania 43
Wilhelm II 176, 309, 310
Wilhelm IV 81
Wilson 331
Wolf 280
Wörmann 211

Zevaco 295
Zola 280
Zorrilla 117

CUPRINS

Introducere	5
 Partea I (1815-1848)	
Apariția unei Europe liberale	9
 Capitolul 1	
Reconstrucția Europei și Sfînta Alianță	11
„Liderii” europeni	14
Europa din 1815	16
Sfînta Alianță – mit și realitate	20
Succesul și fragilitatea noii ordini europene	22
 Capitolul 2	
1830. Primele victorii ale liberalismului	27
Trezirea „națiunilor”	28
Revolta balcanică și independența Greciei	31
Revoluția din Franța	37
Bruxelles și Varșovia	43
Agitația europeană din 1830	47
 Capitolul 3	
1848. „Primăvara popoarelor”	51
Franța între două revoluții	54
Contaminarea revoluționară	62
Revoluția din Austria	66
Revoluția din Germania	69

Revoluțiile din Italia	73
Refluxul	76
Sfârșitul visului italian	78
Eșecul liberalilor germani	81

Capitolul 4

Societatea și cultura europeană în

prima jumătate a secolului al XIX-lea	87
Avântul economic al Europei de vest	88
Societățile europene între mutații și tradiții	95
Situația muncitorilor și începuturile socialismului	105
Europa romantică	111

Partea a II-a (1848-1918)

Apariția naționalităților și înfruntarea

dintre naționalisme	123
----------------------------------	-----

Capitolul 5

Napoleon al III-lea și Europa

naționalităților	125
Napoleon al III-lea și principiul naționalităților	128
Împăratul împotriva țarului	131
Nașterea regatului Italiei	134
Inevitabila problemă romană	150
Prusia unifică Germania	154
Un imperiu distruge un alt imperiu	163
Primele fisuri ale Imperiului austriac	167

Capitolul 6

Europa lui Bismarck	175
Bismarck, arbitrul Europei	179
Tripla Alianță	186
Apogeul sistemului bismarckist	190

Capitolul 7**Societățile europene în a doua**

jumătate a secolului al XIX-lea	195
Dezvoltarea capitalismului industrial	197
Contrastele Europei industrializate	202
Dificultăți și restructurări ale capitalismului european	207
Europeii în afara Europei	210
Europa și fenomenul migrației	214
Europa în centrul lumii	219
Mutațiile și lipsa de dinamism din mediul rural	229
Urbanizarea și ameliorarea condiției muncitorilor	233
Sindicalism și socialism	236
Burghezia triumfătoare și „noile păături sociale”	245

Capitolul 8**Modele politice, religioase și culturale europene**

în a doua jumătate a secolului al XIX-lea	251
Europa liberală, Europa autoritară	252
Forțele religioase: regres sau relansare?	267
Repunerea în discuție a modelului pozitivist	273
Reacția antiromantică	277
Revoluția culturală de la sfârșitul secolului	284
Culturile europene între naționalism și cosmopolitism	288
Nașterea unei culturi de masă	291

Capitolul 9**Ciocnirea dintre naționalismele**

europene și evoluția Europei spre război	299
Alianța franco-rusă	302
Sistemul lui Delcassé	305
1905: prima alarmă în Maroc	308
Tripla Înțelegere (Antanta)	311
De la afacerea bosniacă la a doua criză marocană (1907-1911)	312

Războiul balcanic și cursa înarmărilor	317
Iulie-august 1914: concursul de împrejurări	319
Războiul	323

Capitolul 10

„Războiul cel mare” și

desăvârșirea Europei națiunilor	325
1915-1917: de la „războiul de poziții”	
la „războiul de uzură”	328
Cotitura din 1917	330
1918: sfârșitul coșmarului	332
Europa tratatului de la Versailles	336

Concluzie	345
------------------------	------------

Note	349
-------------------	------------

Index	355
--------------------	------------

Cuprins	361
----------------------	------------

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curențe religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Reconstrucția Europei și Sfânta Alianță
- 1848. „Primăvara popoarelor”
- Napoleon al III-lea și Europa naționalităților
- Europa lui Bismarck
- Ciocnirea dintre naționalismele europene
- „Războiul cel mare” și desăvârșirea Europei națiunilor